

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 06332

DI ANTLOYFERS

Rachmil Bryks

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

די אנטלויפערס

*

פון גמיסה צום לעבן

מעמוארן פון געטאס און קאצעטן

פון

ירחמיאל בריקס

מאנוסקריפט צוגעגרייט צום דרוק:
בערל כהן

ארויסגעגעבן דורך הינדע בריקס

ניו-יארק, 1976

RACHMIL BRYKS

DI ANTLOYFERS

FUN GSISE TSUM LEBN

Copyright 1975

by IRENE BRYKS

New York, N. Y.

KNIGHT PRINTING CORPORATION

382 Lafayette Street, New York, N. Y. 10003

ירחמיאל בריוקס, אפריל 12, 1912—אָקט' 2, 1974

געצייכנט דורך ראפאעל סאָיער

אין ליכטיקן אָנדענק
פון מיין אומפאָרגעסלעכן מאָן
ירחמיאל בריקס ז"ל
וואָס איז אזוי פּלוצעם און פּריציפּיק
אָועקגעריסן געוואָרן פון מיר
אין זיינע בעסטע שאַפּערישע יאָרן.

הינדע בריקס

א ר י י נ פ י ר

ירחמיאל בריקס איז געווען א הויך-שטרעבנדיקער, יונגער פאָעט, פול מיט לעבנספרייד, ווען ס'איז אויסגעבראָכן דער צווייטער וועלטקריג און אים אויסגעשטעלט צו אלע גרוילן פון לאַדזשער געטאָ און אוישוויצער טויטלאַגער. ער האָט דורכגעטראָגן די אלע אוממענטשלעכע נסיונות אַ דאָנק אַ שטאַרקן ווילן צו לעבן און אַ מערקווערדיקער נאַטירלעכער אינטעליגענץ צו דערשמעקן סכנות און זיי אויסצומיידן דורך קלוגער איינפאלערישקייט. דאָס האָט אים געהאַלפן אַריבערצוטראָגן הונגער און פיזישע צרות.

בריקס האָט אויך געהאַט מזל אין צונויפטרעפּענישן מיט גוטע מענטשן אין יענע ביטערע צייטן: דייטשן, וואָס זיינען ניט אין גאַנצן געוואָרן פאַרחיהשט; פּאָליאַקן, וואָס האָבן ניט פאַרלאָרן זייערע רחמנות-געפילן, ניט געקוקט אויפן פאַרשפּרייטן אַנטיסע-מיטיוז פון זייערע לאַנדסלייט, און קודם-כל יידן, וואָס האָבן אָפּגע-שאַצט זיין ליטעראַרישע און אַרטיסטישע טאַלענטירטקייט און אים געהאַלפן זיך דורכצושלאָגן די ביטערע צייט דורך דערמעגלעכן אים פון צייט צו צייט אַ ביסל לייכטערע אַרבעט אָדער אַ ביסל מער שפּיין.

נאָך דער באַפּרייאונג איז בריקס געווען עטלעכע יאָר אין שוועדן. אין 1949 האָט ער זיך באַזעצט אין ניו-יאָרק, וואו ער האָט אַ פּערטל יאַרהונדערט, ביז זיין פּלוצעמדיקן טויט אין 1974, זיך אָפּ-געגעבן מיט באַשרייבן זיינע איבערלעבענישן אין געטאָ און קאַצעט דורך בעלעטריסטישע און מעמואַריסטישע ווערק.

זיין דערציילונג „אַ קאַץ אין געטאָ“ (אין 1959) האָט אים געשאַפן אַ נאַמען פון אַ טאַלענטירטן שרייבער פון היטלער-חורבן. זי איז איבערגעזעצט געוואָרן אויף העברעאיש, ענגליש און פּראַנענטאַריש אויך אין אַנדערע שפּראַכן — און איז אינסצעני-זירט געוואָרן ווי אַ טראַגיקאַמעדיע. דורך איר פּולן רעאַליזם און ביטערן הומאָר האָט בריקס באַוווּזן, אַז די בעסטע עפעקטן ווערן בעסער דערגרייכט ניט דורך גענעראַליזאַציעס וועגן דער מאַרטי-

רערשאפט פון מיליאנען, נאָר גיכער דורך איינפאַכער און אויפֿ-
ריכטיקער נאַראַציע וועגן די מחשבות, געפילן און גמיסה-קאַנ-
וואולטיעס פון יחידים, וואָס קענען דינען ווי אַ סימבאָל פאַר
אַלעמען.

די צוויי נאַוועלעס פון י. בריקסן „דער קייסער פון געמאַ“
און „די פאַפירענע קרוין“ שילדערן בעיקר מרדכי חיים רומקאווסקי,
דעם פאַרויצער פון לאַדזשער יודנראַט, וואָס האָט די דייטשן אי-
בערגגעבן צענדליקער טויזנטער יידן צום טויט. כאָטש בריקס
אַליין איז אַרויפגעשמעלט געוואָרן אויף איינער פון די טראַנספּאָר-
טאַציע־ליסטעס אין די טויטלאַגערן, האָט ער אַרויסגעוויזן מיטגעפיל
און פאַרשמענדעניש פאַר רומקאווסקין און אים געשילדערט ווי אַ
געפאַנגענעם אין אַ פאַסטקע, איבערגעוועלטיקט פון קאַשמאַרן,
צעבראַכן דורך דעם דרוק פון זיין געוויסן, און צום סוף צוגעבנדיק
זיין אייגענעם נאַמען צו דער רשימה פון דעפּאָרטירטע אין די
קרעמאַטאָריעס.

אין „די פאַפירענע קרוין“ לאָזט זיך לייכט דערקענען דער
מחבר אין דער פּערזאָן פון פּאַעט בלוישטיין, וואָס פאַר זיינע
אויגן גייען פאַרביי די איינוואוינערס פון געמאַ, יעדערער מיט זיין
פּיון, ספּעציפּישן סאַרט הומאַר, מיט זיינע מאַטערנישן און יסורים,
ניצנדיק פאַרשיידענע איינפאַלן צו שמילן דעם טעגלעכן הונגער
און ניט ספּאָנדיק אין איבערקומען דעם שונא. בריקס דערציילט
וועגן סאַציאַלע קאַמפּן אין לאַדזשער געמאַ, וועגן קולטור־ און
דערציאונג־אַרבעט און וועגן איינשמעלן זיך פון די טויט־פאַרמיש-
פּטע פאַר גערעכטיקייט און אַרנמלעכקייט.

אין זיין ווערק „די וואָס זיינען נישט געבליבן“ (1972) וויקלט
בריקס פונאַנדער אַ פאַנאַראַמע פון אַ פּויליש שמעטל צווישן ראַדעס
און קעלין, סקאַרזשיסק, וואָס איר יידישע קהילה איז אומגעבראַכט
געוואָרן אין 1942 דורך די נאַציס. דאָס נאַסאַלגישע דערציילן
וועגן דער שיינקייט און אינעווייניקסט יידיש לעבן אין די פּוילישע
שמעטלעך, ווייט פון דעם הויפטשטראַם פון דער אייראָפּעאישער
קולטור, געהערט צום ליטעראַרישן זשאַנער, וואָס איז איניציאַרמ
געוואָרן דורך שלום אַשם אידיילישן „דאָס שמעטל“. אַבער בעת אַשם
דערציילונג ענדיקט זיך מיט פייערלעכקייט און אַפּטימיום, ענדיקט
זיך די באַשרייבונג פון בריקסן מיטן מאַרד פון זיין מישפּחה און די
אַנדערע יידן. דאָס ביסל יידן, וואָס זיינען געבליבן לעבן אין סקאַר-
זשיסק נאָך די שחיטות, זיינען שפּעטער דעפּאָרטירט געוואָרן אין
טרעבלינקער טויטלאַגער.

די אויפטרייסלענדיקסטע געשיכטע אין בריקס ווערק, געדרוקט צו ערשט אין זיין „אויף קידוש השם“, איז די מעשה וועגן אן עלף-יאריק קינד, וואס איז פרייוויליק ארויס פון זיין באהעלטעניש אין אוישוויץ אומגעבראכט צו ווערן אין קרעמאטאריע, כדי צו ראטע-ווען די לעבנס פון די אנדערע קינדער.

די צוויי ווערק, וואס ווערן פארעפנטלעכט אין דאזיקן באנד, זיינען מעמווארן וועגן מחברס איבערלעבענישן, אין אנהייב קריג און שפעטער אין אוישוויץ, ווי אויך די ערשטע צייט נאך זיין באפריי-אונג. טיילן פון די דאזיקע ווערק, אונטער פארשיידענע נעמען, זיינען געדרוקט געווארן אין יידישע צייטשריפטן, אבער אין זייער גאנצקייט ווערן זיי איצט פארעפנטלעכט צום ערשטן מאל.

בריקס מאכט א טיפן עמאציאנעלן איינדרוק אויפן לייענער, ווייל זיין נארעציע איז אויטענטיש, זייער לעבעדיק און איז רייך אין סארדאנישן הומאר. דאס שטראמט פון א הארץ, וואס איז פול רחמנות פאר די באשעפענישן אין גאטס געשמאלט און שוין צו אפט פארשוועכן זיי דעם „צלם אלהים“. דאס אידענטיפיצירט דעם מחבר — וואס האט דורכגעמאכט אזוי פיל עינויים און פיין און איז פארבליבן ביי זיין מענטשלעכער מאראל — מיט אלע יידן, וואס ליידן פון אוממענטשלעכקייט און וואס בלייבן לעבן ווייטער פאר דער גאולה פון זייער פאלק און פאר א מער מאראלישן מארגן פון דער גאנצער מענטשהייט.

סאל ליפצין

מײן הייליקער חוב

ווי די אלמנה פון ירחמיאל בריקס קען איך עדות זאָגן, אז מײן מאַן ע"ה איז ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן אין 1974 ניט געווען אַרויס פון געטאָ. נאָך זיין ראַטעווען זיך פון געטאָס און קאַצעטן האָט ער ווייטער געלעבט מיט די שאַטנס פון זיינע גע-שילדערטע קרבנות, וואָס זיינען אומגעקומען מיט אלע מיתות משונות.

ביים לייענען די שריפטן פון ירחמיאל בריקס פילט דער ליי-ענער דעם ציטער פון דעם מחבר ביים באַשרייבן די גרויליקע צייט פון היטלער-חורבן.

דורך מאַלן איין בערעלע — האָט ער געמאַלן דעם פאַרשני-טענעם מיליאָן יידישע קינדער; דורך מאַלן איין מישפּחה — האָט ער געשילדערט אלע אומגעבראַכטע יידישע מישפּחות אין די געטאָס און גאַזקאַמערן.

ירחמיאל בריקס האָט אָפּגעגעבן זיינע כוחות צו לאָזן אַ שריפטשמעלערישן דענקמאַל דעם גרעסטן חורבן אין דער יידישער געשיכטע. איך גלייב, אז זיין אַרבעט איז ניט געווען אומזיסט און אז ער האָט צוגעטראָגן זיין חלק אין אָנהייבן שמעלן די ליטע-ראַרישע מצבה נאָכן אומגעבראַכטן יידנטום אין אייראָפּע, צוזאַמען מיט אַנדערע יידישע שרייבערס וועגן חורבן.

מײן מאַן האָט געקעמפט פאַרן אמת, ווי ער האָט עס פאַר-שטאַנען. ער האָט געקעמפט מיט אַ ריינעם געוויסן און ער איז געווען אָפּגעהיט ניט צו זינדיקן מיט זיין פעדער.

ירחמיאל האָט געפירט אַ יידישע שטוב, און דורך זייער עכטער יידישער דערציאונג זיינען זיינע פאַרבליבענע טעכטער מרים-סערל און ביילע-רבקה אַ המשך פון זייער טאַטן.

איך און מיינע קינדער וועלן אייביק געדענקען ירחמיאלן מיט ליבשאַפט און בענקשאַפט.

איך האָב באַטראַכט פאַר מײן הייליקן חוב צו מאַכן אלע אַנשטרענגונגען אַרויסצוגעבן די געבליבענע שריפטן פון מײן ליבן מאַן ע"ה, וואָס זיין שאַפונג איז אזוי פריציטיק איבערגעריסן געוואָרן.

הינדע בריקס

א פאָר באַמערקונגען

טיילן פון די צוויי מעמואַריסטישע אַרבעטן אין דאָזיקן בוך זיינען געווען געדרוקט אין פאַרשיידענע צייטשריפטן. היות יידישע זשורנאַלן און צייטונגען ניצן נאָך ניט קיין כוללדיקן אויסלייג, האָט די אַרטאָגראַפֿ-פיע געמוזט פאַראימנהייטלעכט ווערן. דאָס זעלביקע איז חל אויך אויף דער פונקטואַציע.

היות דער מחבר האָט שוין ניט באַוווּזן גרינטלעך דורכצוקוקן דעם ענדגילטיקן טעקסט, האָבן מיר געמוזט אויסגלייכן געוויסע סתירהדיקע געשעענישן, אויסלאָזן איבערחזרונגען און אַנדערשן דאָ און דאָרט דעם אַרכיטעקטאַנישן געבוי פון טייל קאַפיטלען.

דאָס איינטיילן אין קאַפיטלעך און זיי באַקעפלען איז כמעט אין גאַנצן געמאַכט געוואָרן דורך אונדז.

כדי אויפצוהיטן דעם קאָלאָריט פון די באַשרייבונגען, זיינען איבער-געלאָזן געוואָרן ספּעציפישע אויסדרוקן, וואָס זיינען געניצט געוואָרן אין לאָדזש, געטאָ און קאַצעט.

בערל כהן

אַזוי האָט זיך עס אָנגעהויבן

פּרייטיק, ערשטן סעפטעמבער, יאָר 1939, פּינקטלעך צוועלף ביי טאָג, האָט דער וואַרשעווער ראַדיאָ געמאַלדן: „ס'איז מילחמה! היטלער האָט אָנגעזאָגט פּוילן מילחמה!“

די וועלט האָט נאָך פּריער געוואוסט, אַז ס'איז מילחמה, אָבער נישט דאָס פּוילישע פּאַלק. נאָך נעכטן ביי נאַכט זיינען די דייטשן אָנגעפאַלן אויף פּוילן, זיי האָבן באַוואָרפּן מיט צינדבאַמבעס שטעטלעך און דער-פּער, נאָענט צו דער גרענעץ און די דאָזיקע יישובים זיינען אַוועק מיטן פּייער. די דייטשע אַרמיי האָט נאָך נעכטן ביי נאַכט אַקופּירט פּוילישע טעריטאָריע און היינט אין דער פּרי אַקופּירט ווילין (וויעלן), אַ שטאָט מיט טויזנטער יידן, און פון אין דער פּרי אָן פליען דייטשע עראָפּלאַ-נען פּראַנק-און-פּריי איבער גאַנץ פּוילן און באַמבאַרדירן וויכטיקע פּונקטן. די פּוילישע רעגירונג האָט פון דעם געמאַכט אַ סוד, ערשט אַצינד האָט זי אַרויסגעגעבן די נייעס וועגן דער מילחמה.

אַזוי ווי נישט אין יעדער היים איז געווען אַ ראַדיאָ, איז די שרעק-לעכע נייעס נישט באַלד צו יעדן דערגאַנגען. נישט יעדער האָט דאָס געוואָלט גלייבן, כאַטש מען האָט דאָס שוין אַ לענגערע צייט דערוואַרט, ווייל היטלער, ימ"ש, האָט דאָך שוין לאַנג געדראָט פּוילן מיט מילחמה. איך בין דעמאָלט געווען אין מיין היימשטאָט לאַדזש, דער „פּוילי-שער מאָנטשעסטער“, די צווייט-גרעסטע שטאָט אין פּוילן, וואָס יידן האָבן געהאַלפּן אויפבויען. דאָס איז געווען די פּאַלקסטימלעכסטע יידישע שטאָט אין פּוילן, ווען דער ראַדיאָ האָט איבערגעגעבן די אומגליקלעכ-סטע נייעס אין דער וועלט-געשיכטע, האָב איך מיך געפונען ביי מיין עלטערער שוועסטער טאַבטשע, וואָס האָט מיט פיר וואַכן צוריק חתונה געהאַט.

איך בין געבוירן אין סקאַרוזשיסקאַ-קאַמיענאַ, אַ שטעטל צווישן ראַ-דאָם און קעלץ. איך בין געווען דער דריטער פון אַכט קינדער. ווען איך בין נאָך געווען אַ יינגל, האָבן מיר זיך צוליב פּרנסה און צו „מאַכן“ די קינדער פאַר אַ „לייט“ אַריבערגעצויגן קיין לאַדזש, אָבער עטלעכע

יאר פאר דער מילחמה האָבן זיך די עלטערן מיט די יינגערע פינף קינדער צוריקגעצויגן אין שטעטל אַריין, מחמת ס'איז דאָרטן געוואָרן לייכטער צו האָבן פרנסה, ווייל ס'איז דאָרטן אויסגעוואַקסן אַן אינדוסטריע. איך האָב פון קינדווייזן שווער געאַרבעט און אַ סך געהונגערט. יענעם האַרבסט האָב איך צום ערשטן מאל אין מיין לעבן געוואַלט אַרויספאַרן אין אַ פענסיאָנאַט אַריין אויף איבער די ימים נוראים און איבער סוכות. נישטאָ קיין מוז כאַטש איין מאל הנאה צו האָבן אין מיין לעבן, האָב איך געטראַכט. די ראַדיאָ־דיעה האָט מיך אויפגעשוידערט. איך האָב מיר שוין קיין אַרט נישט געקענט געפינען. איך בין באַלד אַראָפֿגעלאָפֿן אין גאַס אַריין. דאָס לעבן איז אָנגעגאַנגען נאָרמאַל, ווייל דער גרעסטער טייל מענטשן האָט נאָך נישט געוואוסט פון דעם אומגליק. קיינער האָט מיר נישט געוואַלט גלייבן, אָן דער קריג איז שוין אויסגעבראַכן. אַלע האָבן געמיינט, אָן איך וויצל זיך. ווען איך האָב מיינס אַ פריינד איבערצייגט, אָן דאָס איז נישט קיין וויין, האָט ער אויפגעשווי־דערט, זיין מראַת איז געענדערט געוואָרן און ער האָט צוגעגעבן: „דאָס איז אַזוי שנעל געשען, ווייל סטאַלין האָט געשלאָסן אַ פאַקט מיט היטלערן, נו, יא, דער עפל פאַלט נישט ווייט פון בוים. אַ מערדער חברט זיך מיט אַ מערדער. אָבער הערט אַ מעשה: אין 1914 איז „פּאַניע חזיר“ געגאַנגען קעגן דייטש און היינט גייט „פּאַניע חזיר“ מיטן דייטש.“

איינער האָט אים געענטפערט: „די קאַפיטאַליסטישע וועלט האָט אויפגעבויט היטלערס ממשלה און אים געהאַלפֿן ווערן די שטאַרקסטע מיליטערישע מאַכט, כדי ער זאל פאַרניכטן דעם סאָוועטן־פאַרבאַנד. האָט זיי סטאַלין 'איבערגעוואָרפֿן', ער האָט געטאָן ווי אַ חכם — קיין אַנדערע עצה האָט ער נישט געהאַט. אָבער דער שידוך וועט נישט עולה־יפה־זיין. פון 'גרויס ליבע' וועלן זיי זיך 'צעקושן' מיט אַזאַ גרויס פייער, וואָס די וועלט האָט נאָך דאָס נישט געהאַט.“

אויף אייניקע עק גאַסן זיינען אויף גיך אינסטאַלירט געוואָרן ראַדיאָ־הילכערס און די ראַדיאָ־סטאַציע פון וואַרשע האָט איצט איבערגעגעבן בלוז פריילעכע פוילישע פּאַלקסמוזיק, כדי צו פאַרטומלען די מוחות. איך האָב איבערגעלאָזט מיינע פריינד און כ'בין ווייטער געגאַנגען. אויף די גאַסן איז נאָך אַלץ געווען אַ נאָרמאַלע באַוועגונג. די פאַבריקן האָבן געאַרבעט נאָרמאַל, די געשעפטן זיינען געווען אָפֿן, אָבער שוואַך געלייזט אַזוי ווי אין די לעצטע עטלעכע וואָכן, זינט די מילחמה איז גע־האַנגען אין דער לופט; די גאַסן זיינען געווען פול מיט מענטשן; טראַמ־

ווייזן זיינען געפארן מיט א גערויש פון די שטאלענע רעדער אין די רעלסן. זיי האבן געקלונגען, דראַזשקעס מיט איינגעשפאָנטע פערד זיינען געשטאָנען אין די גאַסן און געוואָרט אויף פּאַסאַזשירן. געציילטע דראַזש-קעס זיינען געפארן; זעלטן האָט מען געזען אַ טאַקסוואַוקע.

איך האָב זיך איצט געפונען אין האַנדלס-צענטער, וואָס איז גע-ווען באַוואוינט פון בלוז זידן. איך האָב מיך געאיילט צו מיינ עלטסטער שוועסטער אסתר. זי האָט געוואוינט אויף דער אַלטשטאַט. איך בין גע-קומען אויפן פרייהייטספלאַץ, אַ צירקל, וואו אין דער מיט איז געשטאַ-נען אַ סטאַטוע פון פוילישן פרייהייטס-קעמפער טאַדעאָו קאַשטשושקאַ. פון ראַדיאָ-הילכערס האָט זיך געהערט פריילעכע מוזיק. דאָ שטייט דער מאַגיסטראַט און אויף דעם טורעם האָט דער גרויסער שטאַטזייגער אויס-געקלונגען און געוויזן 12:30.

אויף דעם פּלאַץ זיינען געווען די גרעסטע קאַנפּעקציע-געשעפטן, וואָס האָבן געהערט צו יידן. „רופערס“ האָבן אַריינגערופן קונים. אַז זיי האָבן זיך נישט געלאָזט צורידן מיט שיינע ווערטער, האָבן זיי ממש מיט כּוח אַריינגעשלעפט אין די געשעפטן. „פּאַניע, ביי אונדו באַקומט איר דעם בעסטן אַנצוג, דעם בעסטן מאַנטל. ביליק, פאַר חצי חינם! קומט מיט מיר, וועט איר זיך איבערצייגן!“

איך האָב זיך אַריינגעדרייט אויף דער נאַוואַמיעסקער גאַס און אויף דער זגיערזשער גאַס פון הורטאַוויקעס פון שניט-סחורות, קאַנפּעקציע און שפייז. עס איז דאָ געווען אַ שטאַרקע באַוועגונג, ווי אין די נאַר-מאַלע צייטן. די מילחמה איז שוין אַנגעגאַנגען און די מענטשן האָבן נישט געוואוסט. פּלוצלינג האָט זיך דערהערט אַן אַלאַרם, און די פּאַליציי האָט אַריינגעיאָגט די מענטשן אין די טויערן. דער אַנצער פּאַרקער איז אָפּגעשטעלט געוואָרן: די טראַמוואַיען, די אויטאָמאָבילן, די לאַסטוועגענער, די דראַזשקעס זיינען געבליבן שטיין ביי די טראַ-טוואַרן. די פערד אויסגעשפּאַנט און אַריינגעפירט מיט די מאַרדעס צווישן די דישלס און די הינטנס צום פּראַנט.

די גאַסן זיינען אָפּגעליידיקט געוואָרן. די מענטשן, וואָס זיינען גע-פארן, האָבן אויך געמוזט אַריין אין די טויערן. יעדער האָט געזוכט אַ „סכראַן“ (אַ שוואַקעלער), אָבער עס איז נישט געווען — איז מען גע-שטאַנען אין אַ טויער, אָדער ביי די מויערן פון די אָפיציעס. די היף זיינען געווען פול מיט די אַריינגעיאָגטע מענטשן. די פוילישע רעגירונג

הָאָט נישט צוגעגרייט קיין שום באַשיצונג פאַר דעם פּאַלק — קיין שום „סכראַנעס“. דאָס גאַנצע לאַנד איז געבליבן הפּקר פאַר דעם שונא. ס'איז נישט געווען קיין שום שוץ, ווייל דאָס ביסל שוואַכע עראַפּלאַן גען, וואָס פּוילן האָט מ'שטיינס פאַרמאַגט, האָבן די דייטשן באַלד אין דער פּרי צעשמעטערט אויף די לופּטפעלדער. ווי נאָר דעם שונאס עראַפּלאַן פּלאַנען זיינען דורכגעפּלויגן די שטאַט לאַדזש (לאַדזש האָבן זיי געוואַלט נעמען אַ גאַנצע, אָן אומבאַריטע, ווייל זי איז געווען און איז פאַר-בליבן אָן אינדוסטריע-שטאַט און עס האָבן דאָ געוואוינט אַ סך דייטשן). האָט דער ראַדיאָ געמאַלדן, אַז דאָס איז געווען אַ „פּראָבנע“ אַלאַרעם. אַזוי האָבן זיך כּסדר איבערגעחזרט די כלומרשט „פּראָבנע“ אַלאַרעם אַ גאַנצן טאָג. ערשט פאַר נאַכט, ווען עס איז פאַרגעקומען אָן אַלאַרעם, האָט דער ראַדיאָ געמאַלדן: „דאָס איז נישט קיין פּראָבע, נאָר אַ ריכ-טיקער אַלאַרעם. מיר האָבן איינגעאַרדנט אַ פּראָבע, אָבער דער שונא פּליט איבערן לאַנד“.

די אַלטשטאַט האָבן יידן גערופן ירושלים, מחמת דאָ האָבן געוואוינט די פּאַלקסטימלעכסטע יידן; דאָ האָט זיך געפּונען די גרעסטע, העכסטע און שענסטע שול פּון גאַנץ אייראָפע. דאָס איז געווען אָן אַרטאָדאָקסישע שול, וואָס די יידישע גמיוע האָט אויסגעהאַלטן מיט אַ חזון און אַ כאַר, וואָס האָט געזונגען אַ גאַנץ יאָר. אויף דעם שולהויף זיינען אויך געווען: דאָס גרעסטע בית-מדרש, אַ ישיבה און אַ תּלמוד-תּורה. אויף דער אַלט-שטאַט האָבן געוואוינט בלויז יידן, אויסער די סטרוזשעס פּון די הייזער, וואָס זיינען געווען פּאַליאַקן. די הייזער דאָ, הויכשטאַקיקע, זיינען געווען אַלטע, אָפּגעלאָזטע, מיט הילצערנע טרעפּן און הילצערנע לאַנגע באַל-קאַנען איבער דער גאַנצער לענג פּון די מויערן.

ווען כ'בין אַרױפּגעקומען אויפן פינפטן שטאַק צו מיין שוועסטער אסתר, האָב איך זי געטראָפּן אַ פאַרוויינטע. לעבן איר זיינען געשטאַנען אירע צוויי קינדער: מאַניעקל (משהלע) און רוזשקעלע (רחל). דאָס יינ-געלע איז אַלט געווען זעקס יאָר, מיט אַ קאַפּ לאַנגע געקרייזלטע האַר. ער איז געווען אַ בלאַנדער מיט שוואַרצע אויגן. דאָס מיידעלע איז אַלט געווען פיר יאָר. זי האָט געהאַט לאַנגע שוואַרצע האַר מיט שוואַרצע אויגן. זייערע פּנימלעך, ווייס ווי מילך, זיינען געווען באַחנט אַזוי ווי מלאַכמלעך, וואָס מען זעט אויף בילדער.

מאַניעקל האָט געהאַט אַ קלינגענדיק סאַפּראַנדל. ער האָט מיט האַרץ

געזונגען תפילות און פאלקסלידער. מיט דעם האָט ער אַריינגעגראָטן אין זײַן טאַטע־מאַמע און אין דער מישפּחה פון אסתרס צד. אסתר איז געווען אַ ביסל העכער פון מיטעלן וואוקס. זי איז געווען שײַן און באַחנט. זי האָט געהאַט שוואַרצע האָר און בלויע אויגן. איר מאַן יחיאל האָט מען מיט צוויי וואָכן צוריק אין מיטן דער נאַכט אַרויסגע־נומען פון בעט אין מיליטער אַרײַן. ער האָט אסתרן מיט די קינדער איבערגעלאָזט כמעט אָן אײַן גראַשן, ווייל ער האָט געלעבט פון האַנט צום מויל, און עס איז נישט געווען ווער עס זאָל זיך אומקוקן אויף איר מיט די קינדער. איר געוויזן האָט מיר צעריסן ס'האַרץ. מיט וואָס איך און מיין שוועסטער טאַבטשע האָבן געקאָנט, האָבן מיר געהאַלפּן בײַ אַצינד, אָבער אַז ס'איז מילחמה, פון וואָנען וועלן מיר פאַרדינען? אסתר האָט שוין היינט געגעבן די קינדער דאָס לעצטע שטיקל ברויט. מער קיין געלט האָט זי נישט. איך קוק אויף די צוויי לעבעדיקע יתומימלעך און אויף דער לעבעדיקער אלמנה און כ'טראַכט: אַ בראַך איז צו דער פּוֹי־לישער רעגירונג, וואָס זי לאָזט אויף הפקר די פרויען און די קינדער פון די מענער, וואָס פאַרטיידיקן אויפן פּראָנט דאָס לאַנד.

אין 1917 האָט יחיאל געדינט אין פוילישן מיליטער און פון דע־מאַלט אָן האָט ער אָפּילו נישט געזען, ווי אַזוי עס זעט אויס אַ ביקס. האָבן אים די פּאַליאַקן, צוויי־און־צוואַנציק יאָר שפּעטער, געשיקט אויפן פּראָנט. עס זיינען מאַביליזירט געוואָרן אויך עלטערע, שוין נישט־מילי־טער־פּיאיקע, און דרייצן־פּערצן יאָריקע יינגלעך, וואָס זיינען געווען איינ־געשריבן אין „פּשיסאַביעניע וואַיסקאווע“ (מיליטער־צוגרייטונג). זיי האָבן אָפּילו נישט געוואוסט, ווי אַזוי מען האַלט אַ ביקס אין דער האַנט. זיי האָט מען געשיקט אויפן פּראָנט איינצוהאַלטן דעם שונא, וואָס האָט געהאַט די בעסטע מאָדערן־מעכאַניזירטע אַרמיי אין דער וועלט אין יענער צײַט.

דער קעלצער וואַיעוואָדע, פון דער גרעסטער וואַיעוואודסטווע, האָט פאַראַרדנט די מאַביליזאַציע מיט גאַנצע פּיר־און־צוואַנציק שעה שפּעטער אין אַ צײַט, ווען יעדע מינוט האָט געשפּילט אַ ראַלע און ס'איז געווען סכּנות נפשות.

ווען די אַרבעטערס און פויערים האָבן זיך צוגעשטעלט צו פאַר־טיידיקן ס'לאַנד, האָט מען זיי נישט געהאַט וואו צו האַלטן. זיי זיינען געלעגן טעג און נעכט אין דרויסן און עס איז נישט געווען פאַר זיי נישט קיין מונדירן, נישט קיין שינגעלן, נישט קיין שיך (טייל האָבן באַקומען

צוֹעֲנֵגֶע שִׁיך, טייל צוֹגרוֹיטע, נישט קיין ביקסן, נישט קיין קוילן און נישט קיין עסן.

מיין ברודער שמחה, ע"ה, וואָס איז געווען אַן אונטער־אַפיציר אין דער פּוילישער אַרמיי און האָט פּאַרטיידיקט ס'לאַנד אונטער וואַרשע און אין וואַרשע גופא, האָט דערציילט: ״ווען זיי האָבן געעפנט אַ קאַסטן אַרויסצונעמען קוילן, האָבן זיי געטראָפּן ביכער, און ווען זיי האָבן שוין יאָ געטראָפּן קוילן, האָבן זיי נישט געפּאַסט אין די ביקסן״. די פּירערס פון פּוילן זיינען געווען פּאַרנומען מיט העצן קעגן יידן. אַלץ, וואָס געבעלס און ראָזענבערג האָבן געפּרעדיקט קעגן יידן אין בערלין, האָבן זיי נאַכגעזאָגט; אַ חישהן אַנטיסעמיטיזם האָבן זיי איינגעפּלאַנצט אין פּוילישן פּאַלק.

מיין שוואַגער יחיאל וויינבערג איז געווען אַן אַרעמאַן. פּרנסה ברוחק האָט ער געצויגן פון פּאַרקויפּן אַ גלאַז טיי צו די קרעמערס פון דאָבראַ-ניצקיס האַלע אויף דער נאַוואָמיעיסקע גאַס. דאָרטן זיינען געווען עטלעכע הונדערט יידישע קראַמען פון שניט-סחורה און פון גאַלאַנטעריע; האָט יחיאל געקאַכט טיי פאַר צען גראַשן. געוואוינט האָבן זיי אין איין צימער. אסתר האָט געפירט אַ באַלעבאַטיש הויז. צוויי מאָל טעגלעך צו דער צייט האָט זי צוגעגרייט געקאַכטע מאַלצייטן. יעדן טאָג איז געווען אַ שטיקל פלייש. זי איז געווען אַ גוט-האַרציקע, זי האָט זיך געטיילט מיטן ביסן. איין מיידל, אַ קווינקע, איז געקומען צו פּאַרן פון סקאַרוזשיסק אַן אַנ-פּרעגן זי. זי איז אַריין צו איר מיט דער וואַליזע. זי האָט דאָרט גע-וואוינט, געגעסן און געשלאָפּן אַן באַצאַלט.

אַזוי ווי מען האָט יחיאלן אַרויסגענומען ביי נאַכט פון בעט און אים ערגעץ אַוועקגעשיקט אין מיליטער, בין איך באַלד צו מאַרגנס אַריינגע-פּאַרן אויף דער זומער-וואוינונג אין ווישניאַוואַ גוראַ. נישט ווייט פון לאַדזש, אַהיימצוברענגען אסתרן מיט די צוויי קינדער. עס איז מיר שווער געווען איר צו זאָגן, פאַר וואָס איך נעם זי פּלוצלינג אַהיים נאָך איי-דער דער זומער האָט זיך געענדיקט. זי האָט מיך געפּרעגט: ״פאַר וואָס איז יחיאל נאָך מיר נישט געקומען?״ אַזוי ווי זי האָט זיך שטאַרק דער-שראַקן און געקלערט אויף דעם ערגסטן, האָב איך איר געזאָגט: ״דו האָסט דיך, חלילה, נישט וואָס צו שרעקן. עס האָט, חלילה, נישט פּאַ-סירט קיין אומגליק. יחיאל איז מאַביליטירט געוואָרן. איך גלייב, אַז ס'איז געווען אַ טעות און זיי וועלן אים באַלד אַהיימלאָזן״. איך האָב זי גע-טרייסט מיט דעם, וואָס איך אַליין האָב נישט געגלייבט. כ'האָב אויך גע-

וואוסט, אז קיין שום טרייסטווערטער קענען דאָ נישט העלפן צו איר אָנגעווייטיקט האַרץ. איך האָב געדונגען אַ יידישן באַלעגאַלע. מיר האָבן אַרויפגעלייגט די זאַכן, זיך אַלע אַרויפגעזעצט אויף דער ״רוסאַרקע״.

אין אָונט איז מיין עלטערע שוועסטער טאָבטשע געקומען. מיר ביידע האָבן געגעבן אסתרן עפעס געלט לויט אונדזערע כוחות. אסתר איז גע- שטאַנען און געוויינט און די קינדער האָבן זיך צו איר געטוליעט. האָב איך זי געטרייסט און האָב איר ווידער געגעבן עטלעכע זלאָטעס. זי איז באַלד אַראָפגעגאַנגען איינקויפן, אָבער עס זיינען שוין געשטאַנען לאַנגע רייען ביי די שפייגועוועלבער. די רייכע האָבן איינגעקויפט צו גאַנצע זעק שפייז: צוקער, מעל, אַרבעס אַאז״וו. פאַר די אַרעמע איז שוין גאַר- נישט געבליבן. סוחרים האָבן באַהאַלטן די שפייז און אַרויפגעשרויפט די פרייזן. אַרעמע זיינען באַלד אויסגעשטעלט געוואָרן צו הונגער. טייל יידישע סוחרים האָבן איינגעטיילט די שפייז צו איין אָדער צו צוויי פאַר אַ מישפחה. אסתר האָט אַהיימגעבראַכט אַ ביסל שפייז.

פאַר נאַכט, ביים ליכטצינדן, בין איך געווען ביי מיין שוועסטער טאָבטשע. יידן האָבן אַצינד נישט מקבל-שבת געווען מיט אַ מנין, נאָר יעדער האָט געדאַונט ביי זיך אין דער היים ביחידות. מיר האָבן זיך געזעצט צום טיש. מיין שוועסטער האָט נאָך באַוויזן אַנצוגרייטן נאָר- מאַלע שבתדיקע מאַלצייטן. אין מיטן עסן איז ווידער פאַרגעקומען אַן אַלאַרעם. אין אַלע שטיבער האָט געברענט די עלעקטרישע ליכט. אויפן הויף האָבן מענטשן געשריגן: ״אויסלעשן די ליכט! אויסלעשן די ליכט!״

איך בין אַראָפגעגאַנגען אין גאַס. זייער ווינציק מענטשן זיינען גע- גאַנגען. די גאַנצע שטאָט איז געלעגן אין פינצטערניש. מען האָט נישט געזען קיין איין אויטאָמאָביל, קיין איין דראָזשקע. פון צייט צו צייט איז דורכגעגאַנגען אַ טראַמואַי, אַן איינציקער ליידיקער וואַגאַן, אַ מאַל אויך מיט אַ צוויי-דריי פאַסאָזשירן, באַלויכטן מיט טונקעלע ליכט. די עלעק- טרישע לעמפלעך זיינען געווען אַרומגענומען מיט טונקל-בלויער ביבולע.

אַלע געשעפטן זיינען געווען פאַרהאַקט אויף שלעסער און איינגע- הילט אין פינצטערניש. בלויז די אַפטיקן זיינען געווען אָפן, און אַלע עלעקטרישע לעמפלעך זיינען געווען איינגעהילט אין טונקל-בלויער ביי- בולע. מענטשן האָבן געקויפט אין די אַפטיקן קליינע טאַרבעלעך מיט ביקאַרבאַנאַט-זאָדע, אויסצומישן אין וואַסער און מיט דעם זיך צו ראַ- טעווען פון די דייטשישע צינדבאַמבעס, דעמאָליר-באַמבעס און מעגלעכע גיפטיקע גאַזן. האָב איך אויך געקויפט אַ טאַרבעלע ביקאַרבאַנאַט-זאָדע.

איך האָב אַרײַנגעשאַטן אַ ביסל אין אַ פּלעשעלע מיט וואַסער. איך האָב פון גאָזע מיר אויפגענייט אַ „טאַמפּאַן“ — אַ היטעלע צו דער נאָז — און שטענדיק געטראָגן מיט מיר.

דער ראַדיאָ האַלט אין איין איבערחוּרן: „מיר זײַנען שטאַרק! אונ-דזער מאַרשאַלעק (מיליטערישער מאַרשאַל, וואָס ייִדן האָבן אים גערופן: „מעשענער קאַפּ“) האָט געזאָגט: „אַני גוּושיקאַ נײַע דאַמי!“ (אַפילו קיין איין קנעפל וועלן מיר נישט אַוועקגעבן!) דער דאָזיקער לאַזונג גייט פון מויל צו מויל. דאָס גאַנצע פּאַלק איז האַפּערדיק פון דער דעמאַגאָ-גישער פּראָפּאַגאַנדע: „פּוילן איז אַ סך שטאַרקער פון דײַטשלאַנד! אין עטלעכע טעג וועלן מיר צעשמעטערן דײַטשלאַנד! די דײַטשן האָבן נישט וואָס צו עסן! די דײַטשן האָבן נישט מיט וואָס צו פירן דעם קריג! מיר זײַנען נישט אַליין — ענגלאַנד און פּראַנקרייך וועלן אונדז העלפן!“

האָב איך געטראַכט: ביז די דײַטשן וועלן איבערטרעטן די גרע-נעץ וועט לאַנג לאַנג דויערן, און אויב די מילחמה וועט זיך פאַרציען, וועל איך אַוועק אויף די קרעסן באַענט צו דער רוסישער גרענעץ און דאָרט איבערוואַרטן בײַן סוף פון דער מילחמה. גײענדיק אַזוי מיט די האַפּערדיקע געדאַנקען — דאָס איז געווען אויפן „פּרייהייטספּלאַץ“ — אינעם האַרץ פון דער שטאָט — האָב איך פּלוצלינג דערהערט אַ געוויין פון אַ פּרוי. איך האָב זיך דערנענטערט צום געוויין און כּהאַב געזען אַ גרויסע ייִדישע מישפּחה. עס איז צוגעקומען אַ ייִדישע פּרוי, פון דער גאַס, און האָט געפּרעגט: „יידן, ווער זענט עץ?“ האָט די וויינענדיקע פּרוי געענטפּערט: „מיר זײַנען פון ווילין. נאָך נעכטן האָבן די דײַטשן באַמבאַרדירט אונדזער שטאָט. אַ באַמבע איז אַרײַנגעפּאַלן צו אונדז. מיר זײַנען קוים אַרויס מיטן לעבן אין איין העמד. די דײַטשן באַמבאַרדירן ס'גאַנצע לאַנד. מיר האָבן זיך קוים מיטן לעבן דאָ אַהער דערשלאַגן.“

די פּרוי האָט זי געפּרעגט, צי זיי האָבן דאָ קרובים. האָט זי גע-ענטפּערט: „יא, זײער ווייט פון דאַנען, אויף גײערס מאַרק.“

די פּרוי האָט זיי מיט טרערן אין די אויגן פאַרבעטן צו זיך: „קומט מיט מיר, וועט איר קודם-כל עפעס עסן און איבערנעכטיקן און אין דער פּרי וועט מען זען...“

אַ באַבע מיט אַ זיידן, אַ טאַטע מיט אַ מאַמען און זעקס קינדער זײַנען מיט איר מיטגעגאַנגען. זיי זײַנען אַריין אין באַענטסטן טויער. איך האָב נאָך אויפגעכאַפּט, וואָס דער זיידע האָט געזאָגט: „נעכטן אַכט

אונט זיינען שוין די דייטשן געווען אין וולוין. דאָ ביי אייך אין לאַדזש
ווייסט מען גאַרנישט פון מילחמה". איך האָב נישט געקענט פאַרשטיין,
וואָס עס באַטייטן די דאָזיקע ווערטער, און איך האָב נאָך אַלץ געגלייבט
אין דער ליגערישער פּראָפּאָגאַנדע, וואָס די פּוילישע רעגירונג האָט
געפירט דורך דעם ראַדיאָ. און אַזוי ווי איך, האָט דאָס פּאַלק אויך
געגלייבט.

אַנטלויפערס

װײַב, דעם צווייטן טאָג מילחמה, זיינען איבער די גאַסן געווען
אויסגעקלעפט גרויסע פּלאַקאַטן מיט צוויי גרויסע שורות, וואָס האָבן
געשריגן: „עס איז מילחמה! עס איז קריגצושטאַנד! יוזעף מאַשטשיצקי,
פּרעזידענט פון דער פּוילישער רעפּובליק“.

די יידן האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען. אויף דעם הויף, וואו מיין שוועס-
טער טאַבטשע האָט געוואוינט און וואו איך האָב מיך אויפגעהאַלטן,
האָבן געוואוינט בלויז יידן, אַרום פּערציק-פּופּציק מישפּחות. אין אַ ווינקל
ביים טויער האָט געוואוינט איין קריסט. דאָס איז געווען דער סטרוזש
פון דעם הויף. צוועלף אַ זייגער האָט ער אָנגעשטעלט דעם ראַדיאָ צו
הערן די נייעס. צענדליקער יידן זיינען געשטאַנען ביים אָפּענעם פּענצ-
טער, וואו דער ראַדיאָ-אַפּאַראַט איז געשטאַנען און האָבן זיך צוגעהערט
מיט גרויס שפּאַנונג. „האַלאַ! האַלאַ! ראַדיאָ וואַרשאַוואַ! בלוטיקע און
העלדישע קאַמפּן אין וועסטערפּלאַטאַ! [הינטער דאַנציק]. אונדזערע סאַל-
דאַטן קעמפּן העלדיש מיט ביקסן און די דייטשן קרייזן מיט עראַפּלאַ-
נען איבער זייערע קעפּ און באַוואַרפּן זיי מיט צינדבאַמבעס! זיי האַגלען
מיט פּייער, די באַרבאַרן!“ „די דייטשן באַשיסן מיט מאַשינביקסן פון
עראַפּלאַנען די פּויערים, וואָס אַרבעטן אויף די פעלדער! זיי וואַרפּן
אַראָפּ צוקערלעך מיט סם, כדי צו פאַרסמען אונדזערע קינדער! אַן
אַמתער באַרבאַריום! די דייטשן וואַרפּן צינדבאַמבעס אויף די שפּיטע-
לער. די שפּיטעלער שטייען אין פּלאַמען! די באַרבאַרן לאָזן אויך גיפּ-
טיקע גאַזן אויף דער ציווילער באַפעלקערונג. באַהאַלט אייך אין די

קעלערן און אין די גריבער. נעצט-איין די טאמפאנען מיט וואסער און ביקארבאנאט-זאדע און לייגט דאס צו צו דער נאז!
— פשוט א געלעכטער, מיט וואס די פוילישע רעגירונג הייסט אונדז קעמפן און באשירעמען זיך קעגן די דייטשישע באמבעס און גיפ-טיקע גאזן.

דעם לעצטן זונטיק פאר דער מילחמה האבן זיך מענער ספאנטא-ניש אליין ארגאניזירט. זיי האבן גרופנוויז אויסגעראבן לאנגע, שמאלע גריבער אין די פארקן און אויף די פעלדער.

איך בין געגאנגען צו מיין שוועסטער אסתר זען, וואס זי און די קינדער מאכן. די פאליציי האט זיך איצט געדרייט מיט אַנגעלאדענע ביקסן מיט שאַרפע שפיזן. די בירגערס זיינען געווען באהערשט פון צוויי-ערליי מוראס: סיי פון דער מילחמה און סיי פון דער אייגענער רעגירונג; עס איז דאך קריגצושטאַנד, פאַר אַ ליאָדע קלייניקייט קען מען ווערן באַשולדיקט אין פאַרראַט. ווען כ'בין שוין געווען גאַענט צו מיין שוועס-טער, איז פאַרגעקומען אַן אַלאַרעם. די סירענע האָט געוויינט און די פּאָליציי האָט מיט ביקסן אַריינגעיאָגט די מענטשן אין די טויערן; דער גאַנצער פאַרקער איז אָפּגעשטעלט געוואָרן. עס זיינען אַצינד געווען וויי-ניק מענטשן אויף די גאַסן; אי צוליב שבת, ווייל די געשעפטן זיינען פאַרמאַכט אום שבת, אי ווייל מען האָט שוין געוואוסט, אַז ס'איז מילחמה. אין דעם הויף, וואו איך בין אַריינגעיאָגט געוואָרן, האָבן די מענטשן געזוכט אַ שוַצקעלער, אָבער עס איז נישט געווען — האָבן מיר זיך גע-שטעלט הינטער די ווענט.

ווען ס'איז געוואָרן רואיק, האָב איך זיך געלאָזט צום הויף, וואו מיין שוועסטער אסתר האָט געוואוינט. די קינדער האָבן זיך געשפּילט, צווישן זיי אויך אסתרס ביידע קינדער. קינדער זיינען קינדער. זיי פאַרגעסן שנעל די צרות און זיי פאַרשפּילן זיך. אָבער פּלוצלינג האָט זיך צעוויינט די סירענע, אַן אַלאַרעם. די קינדער זיינען זיך גיך צעלאָפּן מיט שרעקלעכער מורא. אסתרס פיר-יאַריקע רושקעלע איז מיט אַ יאַמערלעך געוויין צו-געלאָפּן הינטער אַ מויער. זי האָט מיר באַמערקט — און מורא געהאַט צו מיר צוצולויפן. איך בין צוגעלאָפּן, זי גענומען אויף די הענט, צודריקנדיק צו מיין האַרץ. זי האָט מיר אַרומגענומען פעסט מיט די הענטעלעך, גע-וויינט און געהעשעט. און אזוי בין איך מיט איר אַראָפּ אין קעלער.

אויף דעם הויף האָבן געוואוינט אַריבער זיבעציק יידישע מישפּחות. אזוי ווי דאָ איז געווען אַ האַנדלס-צענטער, איז יעדער פּיצל פּלאַץ, יעדער

לאך, געווען באוואוינט: אדער ס'איז געווען א געשעפט אדער א ווערק-
שטעל; אין איין אפיציעלע האָט זיך געפונען א קעלער פון איין צימער,
וואו די טיר און דאָס פענצטער זיינען געווען אַרויסגעריסן. דאָס האָט
באָדאַרפט זיין דער שוועפלאַץ פאַר די אַריבער זיבעציק מישפחות קעגן די
באַמבעס און גיפטיקע גאַזן. ס'איז דאָ געווען אַ ראַדיאָ. אויף דער ערד
איז געלעגן איין שטרויזאַק. אסתר האָט מיר דערציילט: „דאָס האָב איך
אַראָפּגעבראַכט. איך בין דאָ געשלאָפן מיט די קינדער. איך האָב נישט
קיין כוח צו לויפן אין דער פינצטער פון פינפטן שטאַק איבער די פינצ-
טערע טרעפן און פינצטערן הויף אין קעלער אַריין.“ ביידע קינדער,
רוזשקעלע און משהלע, האָבן זיך געטוילעט צו מיר. זיי האָבן געבענקט
נאָכן פאַטער, וואָס איז אַצינד געווען אויפן פראַנט.

אסתר האָט מיך געפרעגט: „וואָס הערט זיך מיט ברויט?“ איך האָב
איר געזאָגט: „דער בעקער, ביי וועמען טאַבטשע וואוינט, האָט איר צו-
געזאָגט צו פאַרקויפן צוויי ברויט אויסער דער ריי. וועט איינס זיין פאַר
אונדז און איינס פאַר דיר.“ איך האָב געוואָלט מיטן גאַנצן האַרצן זיין
דער פאַרוואַרגער פון מיין שוועסטער און די צוויי קינדער.

דער ראַדיאָ האָט אַצינד די גאַנצע צייט געשפּילט פּוילישע פּאַלקס-
מוזיק. פאַר דער מילחמה האָט מען דאָס זעלטן געהערט. זיי האָבן נאָר
געגעבן ווילדע דזשאַזמוזיק; דעם ראַדיאָ האָט מען געהאַלטן אָפּן כּסדר:
טאַמער קומט'אַן וויכטיקע נייעס. נאָכן אַלאַרעם האָט מען ווידער געהערט
שרייאַיקע רייז פון ראַדיאָ: „האַלאָ, האַלאָ! פּאַלסקיע ראַדיאָ וואַרשאָוואָ!
די דייטשע באַרבאַרן האָבן נעכטן באַמבאַרדירט: ראַדאָם, קעלי, וואַרשע,
פּעטריקאָוו, טאַמאַשאָוו; זיי האָבן באַמבאַרדירט צוגן מיט פרויען און
קינדער, וואָס זיינען אַהיים געגאַנגען פון זומער-וואוינונג. די דייטשע
באַרבאַרן באַשיסן פון עראָפּלאַנען די ציווילע באַפעלקערונג אין די שטעט
און דערפער! די דייטשע באַרבאַרן באַמבאַרדירן שפּיטעלער! מיר וואַרע-
נען נאָך אַ מאָל: גיט אַכטונג אייערע קינדער זאָלן זיך נישט אָפּסמען מיט
דער פאַרסטער שאַקאַלאַד און צוקערלעך, וואָס די דייטשן וואַרפן אַראָפּ!
קיינער זאָל דאָס נישט אויפהייבן!“

די צוהערערס זיינען אויפגעצאָרנט געוואָרן. עס האָט מיך באַהערשט
אַ בושע צו וואָס דאָס פּאַלק פון געטע, שילער און קאַנט איז פּעאַיק.
דערנאָך האָט גערעדט אויף דייטש צום דייטשן פּאַלק דער פּעפּע-עסניק
(פּוילישער סאַציאַל-דעמאָקראַט) סטאַנטישק, אַ סייס-דעפּוטאַט: ער האָט
געשילדערט וואָס פאַר אַ גרוילטאַטן און שוידערלעכקייטן די דייטשן האָבן

שוין אָנגעטאָן אין פּוילן דורך דער קורצער צייט. ער האָט אָפּעלירט צום דייטשישן פּאָלק זיך נישט צו לאָזן מער פּאַרפירן פון נאַציזם. ער האָט גערעדט מיט אַ סך געפיל און האָט פּאַרענדיקט מיט אַ האַרצרייסנ-דיקן אָפּעל: „דויטשעס פּאָלק, ערוואַכע!“ די וואָס האָבן פּאַרשטאַנען דייטש האָבן אים שטאַרק אָפּלאַדירט.

כדי צו הייבן דעם מוט פון פּאָלק, האָט מען אַצינד געלייענט אויפן ראַדיאָ שאַפּונגען פון פּוילנס גרעסטע נאַציאָנאַלע דיכטערס, וואָס זיינען די לעצטע יאָרן בכיוון פּאַרשוויגן געוואָרן. דערנאָך האָט מען אים בערן ראַדיאָ איבערגעגעבן אַ רעפּאַרטאַזש, דירעקט פון דער גרע-סטער אַמוניציע-פּאַבריק פון סקאַרוזשיסק: מען האָט געהערט רוישן די מאַשינען, קלאַפּן האַמערס און דער „ספיקער“ האָט צוגעגעבן: „מיר זיינען גוט צוגעגרייט און גרייטן זיך ווייטער צו צעשמעטערן דעם שונא. דאָס פּוילישע פּאָלק קאָן זיין רואיק, ווייל עס קאָן זיך פּאַרלאָזן אויף זיין גרויסן פירער, דעם מאַרשאַל שמיגלי רידז. אונדזער געניאַלער פירער זאָגט: 'אַפילו קיין אירן קנעפל וועלן מיר נישט אָוועקגעבן!' זאָל לעבן פּוילן!" און אַ סך שטימען האָבן געענטפּערט: „זאָל לעבן! זאָל לעבן!" און עס האָט אויפגעשפּילט דער פּוילישער נאַציאָנאַלער הימן. מענטשן האָבן זיך פּאַרזאַמלט ביי די ראַדיאָ-הילכערס אויף די גאַסן און זיינען באַהערשט געוואָרן מיט גלויבן אין פּוילנס זיג.

אי פאַר וואָס האָבן די אַמוניציע-פּאַבריקן געאַרבעט נאַרמאַל? די דייטשן האָבן געוואַלט נעמען די פּאַבריקן אָן איין שאַס און זיי האָבן זיי טאַקע איינגענומען אָן איין שאַס — פּולשטענדיק גאַנץ, און די פּאַבריקן האָבן באַלד ווייטער געאַרבעט פאַר די דייטשן. אַלע אינזשיניערן און טעכניקערס זיינען געווען פּאָלקסדייטשן אַדער רייכסדייטשן. זיי האָבן דאָס אָנגעפירט די פּאַבריקן פון דער ערשטער מינוט אָן. די פּוילישע רעגירונג האָט פאַר זיי ספּעציעל אויפגעבויט גאַנצע קאַלאָניעס, הייזער מיט די מאַדערנסטע באַקוועמלעכקייטן. זיי פלעגן אָפט אַהיימפאַרן קיין דייטשלאַנד; האָט דייטשלאַנד גענוי געוואוסט, וואָס דאָ גייט אָן. די פּאַ-ליאַקן האָבן אין די פּאַבריקן נאָר געטאָן די שוואַרצע אַרבעט, אַדער די געפערלעכע אַרבעט ביים אויסאַרבעטן פּולווער אַדער גיפטיקע גאַזן. אַפילו ביים אויפבויען שאַסייען האָבן אָנגעפירט דייטשע אינזשיניערן, און די פּוילישע אינזשיניערן זיינען געווען אַרבעטסלאָז. די דייטשע אינזשיניערן האָבן צוגעאיילט און האָבן אויפגעבויט ערשטקלאַסיקע שאַסייען פון די

דייטשישע גרענעצן ביז ווארשע, איבער קראקע ביז לעמבערג, כדי היט-
לערס ארמיי זאל קאנען שנעל באזעצן דאס לאַנד.

א יונגערמאן האט געזאגט: „לאַמיר הערן, וואָס דער גידערטרעכטי-
קער מאַלאַזש [היטלער] זאָגט.“ און ער האָט אַ שטעל אָן געגעבן די
ראַדיאָ־סטאַנציע בערלין און מיר האָבן געהערט: „די פּוילישע אַרמיי איז
צעשמעטערט! די דייטשע אַרמיי גייט פּאַרויס! קראַקע איז שוין פּאַרנו-
מען! טשענסטאַכאָו איז שוין פּאַרנומען! הייל זיג! הייל זיג!“ ער האָט
גיך צוגעמאַכט דעם ראַדיאָ, זאָגנדיק מיט כּעס: „דאָס איז ליגן! דאָס איז
פּראָפּאַגאַנדע!“

„זיכער! זיכער!“ האָבן אַלע באַשטעטיקט, איך אויך; אָבער אין מיין
האַרץ האָט זיך אַריינגעכאַפט אַ צווייפל: מסתם איז אין דעם דאָ אַ שטיקל
אמת, האָב איך געטראַכט.

ווען דער ראַדיאָ האָט געמאַלדן, אַז ענגלאַנד האָט דערקלערט פּולן
קריג, זיינען אַלע געוואָרן האַפּערדיקער. באַלד האָט זיך פּאַרמירט אַ
מאַניפעסטאַציע צום ענגלישן קאָנסולאַט אויסצודריקן דאַנקבאַרקייט. די
מאַניפעסטאַנטן האָבן געוואָרפן לאַזונגען: „זאָל לעבן ענגלאַנד; אַ טויט
דייטשלאַנד!“

אזוי ווי כ'בין נאָר אַריינגעקומען צו מיר אין שטוב, איז באַלד פּאַר-
געקומען אַן אַלאַרעם. איך בין שנעל אַראָפּגעלאָפן אויפן הויף צו געפינען
אַ באַהעלטעניש אין קעלער. אין אַן אָפּענעם קעלער זיינען געלעגן שכנים
אויף קוילן; עטלעכע זיינען געשטאַנען הינטער די ווענט. עס האָט זיך
געהערט רוישן איין עראָפּלאַן. באַלד האָבן מיר אים געזען פליען איבער
אונדזער הויף. האָבן אַלע געשריגן: „אַן אונדזערער! אַן אונדזערער!“ ווען
מיר האָבן אָבער געהערט שאַסן און געזען, אַז נאָך יעדן שאַס צעגיינען
זיך קליינע ווייסע וואַלקנדהעך לעבן עראָפּלאַן, האָבן מיר פּאַרשטאַנען, אַז
דאָס איז אַ דייטשישער. אונדזער אַפּווער האָט כּסדר אַרויפגעשאַסן און
דער עראָפּלאַן איז זיך געפּלויגן, ווי ער וואַלט געזאָגט: קענסט מיר שיסן
זאָלך אויפן עק.

אויף דער נאַכט האָט מען דערציילט, אַז נאָך אין מיטן טאָג האָבן די
דייטשן באַמבאַרדירט דאָס ראַדאָגאַשטשער שפּיטאַל און אויך דאָס שפּי-
טאַל אויף דער ראַדוויונסקאַ גאַס. דאָס נאַענטסטע הויז איז צעשמעטערט
געוואָרן פּון די באַמבעס.

איך האָב אין אַוונט צוגעטראָגן אסתּרן אַ ווייס ברויטל פּון איין קילאָ.
עס איז נאָר געווען ווייצנמעל, האָט מען נאָר געבאַקן אַזעלכע קליינע

ברייטלעך. פארקויפט האָט מען גאָר צו די, וואָס זיינען געשטאַנען אין דער ריי. די נאַכט איז אין לאַדזש אַדורך רואיק.
צו מאַרגנס, זונטיק אין דער פרי, בין איך מיט מיין שוועסטער טאַבטשע געגאַנגען אין «קיבוץ באַראַכאָוו» אָפּנעמען די וועש אין דער קיבוץ-וועשעריי. אין דעם קיבוץ זיינען געווען איבער פיר הונדערט חלוצים, בחורים און מיידלעך. כמעט אַלע זיינען זיי געווען פון די קרעסן. דער קיבוץ האָט געהאַט אַן אייגענע בעקעריי, אַן אייגענע שוסטעריי, אַ סטאַלעריי און אַ גרויסע שניידעריי אויפן לעצטן טעכנישן אופן פון יענער צייט. יידישע פאַבריקאַנטן האָבן דאָרטן אויסגעאַרבעט זייערע צייגענע מלבושים, וואָס זיינען עקספּאַרטירט געוואָרן אין די ענגלישע קאָלאָניעס. דער קיבוץ האָט אויך געהאַט אַ גרויסע כעמישע וועשעריי. דער עסנאָל, וואָס איז אויך געווען דער פאַרוויילונגס-זאָל, האָט זיך געפונען אויפן העכסטן שטאַק, וואָס האָט פאַרנומען די גאַנצע לענג און די גאַנצע ברייט פון דעם גרויסן בנין.

אין אַ ווינקל איז געשטאַנען אַ גרויסער ראַדיאָ, וואו מען האָט געקענט הערן «די גאַנצע וועלט». דאָ איז אויך געווען אַ בינע. אין דעם זאָל האָבן איך ערשט נישט לאַנג געהאַט אַ ליטעראַרישן אַוונט פאַר די קיבוצניקעס. איך האָב פאַרגעלייענט אונדזערע קלאַסיקערס און די מאַדערנע יידישע דיכטערס. דאָס איז געווען אין אַ פרייטיק-צירנאַכטס. דער נאַציאָנאַלער דיכטער, דער קדוש יצחק קאַצענעלסאָן ז"ל, איז געווען אַן אַפּטער גאַסט אין דעם קיבוץ מיט רעפּעראַטן און פאַרלייענונגען פון זיינע שאַפּונגען. דער גרעסטער טייל קיבוצניקעס האָבן זיך געלאָזט גיין צו פּוס אַרויס אין זייערע שטעטלעך אַריין, און די, וואָס זיינען נאָך דאָ געבליבן, האָבן געמאַכט שווצגריבער לעבן די מויערן.

אויפן וועג צוריק פון קיבוץ האָט אונדז פאַרכאַפט אַן אַלאַרעם און אויפן געפערלעכסטן אַרט: אויפן פּלאַץ האַלעראַ, לעבן די קאַשאַרן און דער קאַלישער באַנסטאַנציע. מיר האָבן נישט געהאַט וואוהיין אַריינצולויפן. מיר האָבן געהערט דונערן פון באַמבעס; די ערד האָט אונטער אונדז גע-ציטערט. דערנאָך האָבן מיר געהערט שאַסן. ווען מיר האָבן זיך דערשלאָגן אויף דער זשעלאַנע גאַס, האָבן זיך געהערט וויינענדיקע סירענעס, אַן אַלאַרעם, אַ קלינגעריי פון קירכגלאַקן. די טראַמוויען און דראָזשקעס זיינען געבליבן שטיין. מענטשן זיינען געלאָפן אין גרויס בהלה.
מיר זיינען אַריינגעלאָפן אין נאַענטסטן טויער. די פּאַליציי האָט אַבער קיינעם נישט אַראַפּגעיאַנט פון די גאַסן. ווען די סירענעס האָבן אויפ-

געהערט, זיינען מיר ארויס. מיר האָבן געוואָלט וואָס שנעלער זיין אין דער היים. דורך הינטערגעסלעך האָבן מיר זיך אַהיימגעשלאָגן האַלב־לעבעדיקע.

אַ קאַשמאַר פֿון גאַז

דעם דריטן סעפטעמבער 1939 נאָך מיטאַג האָט אַן אַלאַרעם מיך געכאַפט אין מיטן גאַס. די סירענעס האָבן זיך צעוואַיעט און די קירכ־גלאַקן האָבן זיך צעקלונגען. דאָס האָט אַנגעוואָרפֿן אַ שוידערלעכע מורא. מענטשן זיינען געלאָפֿן אין גרויס שרעק אין די טויערן אַריין. איך בין אַריינגעלאָפֿן אין ערשטן טויער און זיך באַהאַלטן אין ערשטן קעלער. דאָס איז געווען אַ קאַרקן־פּאַבריק, וואָס איז שוין געווען אַנגעפּאַקט מיט יידן. איך האָב דאָרט קיינעם נישט געקענט, אָבער כִּ׳האַב מיך באַלד גע־פּילט, ווי צווישן אַלטע באַקאַנטע. די פענצטערס זיינען געווען גוט צו־געמאַכט. די לופט איז געווען אַ געדיכטע, שווער צו אַטעמען. אויפֿן ווערק־שטעל איז געשטאַנען אַ ראַדיאָ, ביי וועלכן עס איז געזעסן אַ מיטליאַריקער ייד, אַ הדרת פנים מיט אַ לאַנגער ברייטער באַרד. דאָס איז געווען דער באַלעבאַס פֿון דעם פּאַבריקל. דער ראַדיאָ האָט אונדז אַלעמען געהאַלטן געשפּאַנט. דאָס איז געווען דער איינציקער קאַנטאַקט מיט דער וועלט. דער ראַדיאָ האָט אַצינד איבערגעגעבן: „נאַדכאַדזשי! (ער קומט אָן) דאָראַ דוואַדזשיעשטשאַ אַוואַ! (דאָרט צוויי און צוואַנציק!) נאַדשעדל!“ (ער איז אַנגעקומען). נו, נו, מער האָבן מיר נישט געדאַרפט: מיר האָבן גע־פּילט, ווי דעם שונאס באַמבאַרדירערס פּליען איבער אונדז, אַט, אַט פּאַלן אויף אונדז די באַמבעס. אַ פּרויענשטיים אין ראַדיאָ האָט געקלונגען נאָך מער דראַמאַטיש: „אַכטונג! אַכטונג, גאַז! טוט שוין אָן די גאַומאַסקעס!“ דאָס האָט קיינער נישט געהאַט, חוץ אַ קליינער טייל פֿון דער O. P. L., די באַשיצערס קעגן לופטאַנגריפֿן. און אַ ווילע שפעטער ווידער אַ וואַרענונג פֿון ראַדיאָ: „אין קאַראַלעוו (פּאַרשטאַט פֿון לאַדזש) האָבן די דייטשן אַפּגעלאָזט גיפּטיקן גאַז! אַכטונג, גאַז! גאַז!“ אַזוי ווי אין דעם אַנגעפּאַקטן קעלער איז די לופט געוואָרן אַלק שטיקנדיקער, האָבן די פּרויען ספּאַמירט: אוי וויי, גאַז! גאַז!

— געוואלד, כ'בין שוין פארגאזט! — וויי איז מיר, מיין קינד איז שוין פארגאזט!

— גאז! גאז! כ'זוער דערשטיקט! — לאזט מיך ארויס, דער גאז שטיקט מיך!

— עפנט נישט די טיר, אין דרויסן איז נאך ערגער! אין דרויסן איז דא נאך מער גאז!

— נעמט די טאמפאנען, נעצט איין מיט וואסער און טייסאדע און פארשטאפט די גאז מיטן מויל!

אלע האבן גלייך אזוי געטאן און איך אויך.

— געוואלד, יידן, זאגט מיט מיר ווידוי! — האט זיך געבעטן א

זקן — שוין, שוין, שוין, דער גאז האט מיך שוין דערשטיקט!

איך האב אויך געפילט, אז כ'זוער דערשטיקט. פלוצלינג האט זיך דערהערט א געוואלדיקער קראך. די ערד האט געגעבן א ציטער. עס איז פינצטער געווארן, דער ראדיא איז שטיל געבליבן, אלץ וואס עס האט געהאנגען אויף די ווענט איז אראפגעפאלן מיט א טראסקעריי. די שויבן זיינען ארויסגעפאלן און צעשפרונגען אויף פיצלעך. אז דער ראדיא ארבעט נישט איז מען שוין געווען אין גאנצן אפגעשניטן פון דער וועלט. די קינדער און עופעלעך האבן יאמערלעך געוויינט, פרויען האבן נאך שטארקער קער ספאזמירט. איך האב געזען, אז כ'זועל דא אומקומען. האב איך מיט נאך עטלעכע יונגע מענער זיך אָנגענומען מיט מוט און ארויס אויפן הויף.

מיר האבן געזען ווי פון דרום-זייט טראגט זיך צו אונדז א שווארצער בעפל. האבן מיר באשטעטיקט: יא! דאס איז ער — דער גאז. עס האט מיך אָנגעכאפט א גרויל: מיין קערפער וועט ווערן צעפרעסן פון גאז, דאס איז א גרויזאמער טויט! עס האט געהערשט א טויטע שטילקייט. פלוצלינג האט זיך געהערט אויף אונדזער גאס א שנעל פארן און קלינגען פון פייער-לעשערס, וואס האט אָנגעוואָרפן נאך מער פחד. איך האב געזען, אז דער שווארצער בעפל קומט אלץ נאָענטער. וואס דארף איך טאן? קיין גאז-מאסקע האב איך נישט. סיי דא, סיי אין קעלער וועט דער גאז דערגיין. איך האב באין ברירה געהאלטן דעם טאמפאן מיט וואסער און טיי-סאדע צו פארדעקן דאס מויל און די נאז. „אָבער וואָס וועט זיין, אז דאס איז א גאז, וואָס דערשטיקט נישט, נאר פרעסט אויף דעם קערפער מיט א לאַנגזאַמען טויט?“ האט עס מיך אלץ געעגבערט. איך האב באדארפט אלץ טאן צו קענען קויפן אן אַנטיגאַז-מונדיר מיט א גאַזמאַסקע. און איך

האָב געשאַלטן די פּוילישע רעגירונג, פאַר וואָס זי האָט נישט יעדן בירגער פאַרוואַרגט מיט דער דאָזיקער באַוואַרעניש. (צו מאַרגנס האָב איך מיך דערוואוסט, אַז די דייטשן האָבן קיין גאַז נישט געלאָזט, אַז דער שרעק־ לעכער דונער איז געווען פון אַ באַמבע, וואָס זיי האָבן געוואַרפן אויף דער עלעקטראָווינע און דאָס האָט אויסגעלאָשן די עלעקטערע אין דער גאַנצער אומגעגנט. דאָס האָט אויך געשאַפן דעם שוואַרצן געפּל, וואָס האָט זיך געטראָגן איבער לאַדוש). כ׳בין צוריק אַראָפּ אין קעלער. ס׳האָבן זיך נאָך אַלץ געהערט די זעלבע ספּאַזמאַטישע געשרייען, ווי פּריער :

— שוין, כ׳בין שוין פאַרגאַזט!

— באַווייז אַ נס, רבּונו של עולם!

צו מאַרגנס, מאַנטיק פאַר מיטאַג, בין איך צוגעגאַנגען צו מיין שוועס־ טער אסתר, אויף דער אַלטשטאַט, האָב איך געזען פון דער ווייטנס, ווי די ווסכאָדניאַ גאַס, לעבן „נאַדלודקאַם“, איז שוואַרץ פון מענטשן. ווען כ׳בין צוגעקומען, האָב איך געזען, אַז דאָס זיינען בלויז יידן. זיי האָבן געפירט אַ שפיאָן, וואָס זיי האָבן געכאַפט אויף אַ דאָך אין יידישן קוואַר־ טאַל. ער האָט געגעבן סימנים מיט אַ שפיגעלע צום שוואַ. דאָס איז גע־ ווען אַ קרעפטיקער, עטלעכע צוואַנציק־יאַריקער קריסט, מעגלעך אַ פּאַלקס־ דייטש, פאַרקליידט אין אַרעמע מלבושים. ער איז געגאַנגען שטיל און רואיק, אַרומגערינגלט פון הונדערטער יידן איבער דער גאַנצער ברייט פון דער גאַס און ביידע טראַטוואַרן. ער האָט נישט אַרויסגעוויזן קיין שרעק, עס זיינען אַנגעקומען צוויי פּאַליציאַנטן מיט ביקסן. די יידן האָבן גע־ שריגן: „שפיגע! אַ שפיאָן! אַ שפיאָן!“ די פּאַליציי האָט אים איבערגע־ נומען און די יידן האָבן זיי באַגלייט ביז צום קאַמיסאַריאַט.

דער טאַג איז דורך רואיק, אַן שום אַלאַרעם. מען האָט געהאַט די געלעגנהייט זיך צו פאַרשאַפן אַ ביסל שפּיוז.

די דינסטיקדיקע נאַכט איז אויך אַדורך רואיק. אַצינד זיינען מיר נאָך שטאַרקער געווען איבערצייגט, אַז די פּוילישע „מעכטיקע“ אַרמיי האָט צעשמעטערט די דייטשע אַרמיי. בין איך אַראָפּ אויף דער גאַס פּול מיט אַפטימיוזם. מענטשן זיינען געשטאַנען ביי די טויערן, זיך געוויצלט. מיר זיינען געווען זיכער, אַז דער ניצחון איז אויף אונדזער זייט. אויף דער גאַס זיינען געגאַנגען איינצלנע אַדער צו צוויי־דריי זעלנערס. מיר זיינען נאָך געווען פּול מיט נאַאיוון אַפטימיוזם און האָבן אויסגעדריקט אונדזער דאַנק־ באַרקיט דער פּוילישער אַרמיי, באַגריסנדיק זיי מיט פּרייד :

— זאַל לעבן דער מעכטיקער פּוילישער זעלנער!

— זאל לעבן די זיגערישע פוילישע אַרמיי!

— זאלן לעבן אונדזערע רעטערס!

די זעלנערס האָבן זיך נישט געמאַכט וויסנדיק, זיי האָבן זיך, נעבעך, געשעמט די אויגן אויפצוהייבן. איך האָב געמיינט, אַז דאָס איז צוליב עניוּות, אָבער די זעלנערס האָבן זיך זיכער געטראַכט: אַיר ווייסט, נעבעך, נישט אין וואָס פאַר אַ סכנה איר געפינט זיך.

סוף-סוף האָט זיך די עלעקטרישע ליכט צוריק אָנגעצונדן און דער ראַדיאָ האָט צוריק געאַרבעט. ס'איז אונדז אַ ביסל לייכטער געוואָרן. אַ ביסל שפעטער האָט דער ראַדיאָ געמאָלדן: „דער אַלאַרעם איז געענ־דיקט!“ האָבן מיר זיך אַ ביסל באַרואיקט און אַרויס פון די קעלערס.

דער פוילישער ראַדיאָ האָט געפירט גרויל פראַפּאָגאַנדע. די מענטשן זיינען ממש אַראָפּ פון זינען, זיי זיינען שוין גרייט געווען אויף אַלעם, אַבי עס זאלן זיך שוין ענדיקן די אַלאַרמען מיט די גיפטיקע גאַזן: „זאל מען זיי נאַכגעבן! זאל מען אויפהערן צו קעמפן מיט זיי! מיר האָבן שוין נישט קיין כוח אויסצוהאַלטן!“ — האָבן אַ סך פּאָליאַקן און אַפילו טייל יידן געזאָגט. די דייטשן האָבן דאָס זייעריקע דערגרייכט דורכן ראַדיאָ. דאָס פוילישע פּאַלק האָט זיך גיך איינגעבראַכן.

אין אָונט האָט דער פוילישער ראַדיאָ איבערגעגעבן: „דער מעכ־טיקער פוילישער לופטשוין האָט היינט פאַרטריבן די דייטשע עראַפּלאַנען! אונדזער אַרמיי איז שטאַרק און מעכטיק! אונדזער גרויסער און מעכטיקער פירער, מאַרשאַל שמיגלי רידזש, איז מיט אונדז! מיר קעמפן און וועלן קעמפן ביז דעם לעצטן טראָפּן בלוט! קיין איין שפּאַן ערד וועלן מיר נישט אַוועקגעבן!“ דאָס האָט אַ ביסל דערמוטיקט.

מען האָט געטראַכט: ס'איז נאָך נישט אַזוי שלעכט. אַזוי ווי מען האָט זיך געריכט אויף אַ שלעכטער נאַכט און ס'איז אַפילו נישט פּאַרגעקומען קיין איין אַלאַרעם און מען איז דורכגעשלאָפּן רואיק, איז מען געווען זי־כער, אַז דאָס איז אַ דאַנק דער „מעכטיקער“ פוילישער אַרמיי מיט איר „מעכטיקן“ לופטפלאַט.

* * *

צום בעקער, ביי וועמען מײן שוועסטער טאַבטשע האָט געוואוינט, איז געקומען אַ זעלנער, אַ פּאָליאַק. ער האָט דעזערטירט פון דער אַרמיי. דער זעלנערשער מונדיר איז געווען אַ טוכענער פון גראָזקאַליר, מיט גרויסע, מעשענע קנעפּ און מיט אַן אַדלער. דאָס איז דער פוילישער עמבלעם.

דאס היטל אויך פון דעם זעלבן טוך, מיט אַ שטייפער פיר-עקעדיקער דענקע פון פיר פערטלעך, מיט אַ הויכער פרענטע, מיט אַ לאַנגן דאַשעק, אַרומגעזוימט ביים עק מיט וויסן גלאַנציקן מעטאַל. די פיס זיינען געווען אַרומגעוויקלט מיט וויקלעס פון זעלבן גרינעם טוך, אין וועלכן די שמאַלע עקן פון די הויזן זיינען געווען אַריינגעלאַזט. ער האָט געטראָגן יוכטענע שיך, געשנורעוועט מיט לעדערנע „שנורעוואַדלעס“ (בענדלעד) מיט טאַפּל-טע לעדערנע זוילן, אונטערגעקאוועט מיט שטאַלענע טשוועקעס, מיט ברייטע קעפעלעך. דאָס האָט געטראָגן די „פיעכאַטע“ (פוסגייערס), די שיך זיינען אים געווען צו-ענג. ער האָט דאָ געאַרבעט ווי אַ בעקער-געזעלן, האָט ער דורכגייענדיק באַזוכט זיין געוועזענעם באַלעבאַס. דער בעקער האָט אים מכבד געווען מיט אַ גאַנץ ברויט, אין דער לינקער האַנט האָט ער די גאַנצע צייט געהאַלטן דאָס ברויט און מיט דער רעכטער האָט ער כסדר אָפגעבראַכן שטיקלעך און געוואַרפן אין מויל אַרײַן, דער-צײלנדיק כמעט אין איין אַטעם וועגן זיינע טראַגישע איבערלעבונגען אויפן פראַנט מיט אַזאַ פריילעכקייט, אַזוי ווי מען דערציילט אַ פריילעך קאַמישע מעשה אַדער וויצן און ער האָט כסדר צוגעלאַכט:

„פּשאַקרעו, כאַלעראַ! די שוואַבן (דייטשן) שיסן אויף אונדז פון די עראַפלאַנען, וואַרפן אויף אונדז באַמבעס און מיר דאַרפן קעמפן מיט די קוילן“ — ווייזט ער אויף דעם פעקעלע קוילן, וואָס ער טראַגט אויף דעם לעדערנעם רימען — „וואָס פאַסן זיך נישט צו דער ביקס!“ — און ער ווייזט אויף זיין ביקס. — „אַז מיר דערהערן רוישן אָן עראַפלאַן פון ווי-ווייט אַנטלויפן מיר ווי די האַזן, כאַ, כאַ, כאַ. די שוואַבן פאַרברענען מיט צינדבאַמבעס גאַנצע שטעטלעך און גאַנצע דערפער, כאַ, כאַ, כאַ. זיי פליען אַזוי ווי דער שוואַרצער טייול. קיינער שטערט זיי נישט, עס ברענט אַזוי ווי אַ ווייסער דונער! כאַ, כאַ, כאַ. די ציווילע באַפעלקערונג אַנטלויפט צוזאַמען מיט דעם מיליטער. כאַ, כאַ, כאַ. דאָס פייער איז זוי איין גיהנום, פּשאַקרעו, כאַלעראַ! די אַרמיי איז אַזוי צעשעקערט ווי אַ הייפּטל קרויט! און די שטשעניאַקעס (פּופצן, זעכצן, פּערצן-יאַריקע סקוויטן) אַנטלויפן מיט אַנגעמאַכטע הויזן, כאַ, כאַ, כאַ. דער שאַסיי איז אויסגעלייגט מיט טויטע שטשעניאַקעס. די שטשעניאַקעס קאַנען אַפילו קיין ביקס נישט האַלטן אין דער האַנט. כאַ, כאַ, כאַ. קיין ברויט האַב איך שוין דריי טעג פאַר מיינע אויגן נישט געזען, איך האַב געפרעסן דאָס, וואָס כּ׳האַב געגנבעט פון די פעלדער און פון די ביימער. פּשאַקרעו!“

אַזוי דערציילנדיק, האָט ער איינגעשלונגען דאָס גאַנצע ברויט. אַזוי

ווי ער האָט דאָס דערציילט אויף אַזאַ נישט ערנסטן אופן און מיר זיינען געווען אָנגעשטאַפט מיט דער פּאַלשער פּראָפּאַגאַנדע פּון ראַדיאָ, האָבן מיר נישט געקענט פּאַרשטיין, וואָס פאַר אַ בראַך איז עס צו פּוילן, לויט זיין שילדערן.

אַ האַלבע שעה שפּעטער איז אַרױפּגעקומען אַ ייִדישער זעלנער, דעם בעקערס אַ ברודערס זון. ער איז געווען אין גאַנצן צעבראַכן. ער האָט דערציילט מיט אַ געבראַכן קול מיט ווייטיק און שרעק: „די דייטשן זיגן. זיי גייען מיט אַ שרעקלעך פייער, וואָס ווישט אָפּ דערפּער און שטעטלעך. די פּוילישע אַרמיי איז צעשמעטערט. די זעלנערס זיינען ווי פּאַרלױרענע שאַף אָן אַ פּאַסטעך. פּוילן איז גאַרנישט צוגעגרייט צו אַזאַ מלחמה. זיי גייען מיט עראַפּלאַנען און מיר גייען מיט מידע, אויסגעהונגערטע פּערד. דו זעסט, פּעטער, די קוילן, וואָס איך טראָג דאָ אויף מיין פּאַסיק. זיי פּאַסן נישט אין מיין ביקס.“ ער איז שטיל געוואָרן. טרויער און פּחד האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט אויף זיין פנים.

די מומע האָט אויסגעשפּרייט אַ טישטעך ביים עק טיש. זי האָט אַנידערגעשטעלט דאָס עסן, וואָס זי האָט אויף גיך פאַר אים צוגעגרייט. דער זעלנער האָט זיך געוואָשן צום עסן, געמאַכט אַ ברכה און גענומען עסן. אָבער דער ביסן איז אים געבליבן שטיין אין האַלדן. „איך מוז מיר וואָס שנעלער צושטעלן — האָט ער געזאָגט — איך בין דאָך אַ ייד... נישט גוט, פּעטער, נישט גוט! מיר יידן זיינען פּאַרלױרן! די פּוילישע פירערס האָבן פּאַראַרטאָן!“ זיינע רייד האָבן אונדז צענומען, אַ טרויעריקייט איז אויף אונדז געפּאַלן. ער האָט זיך אויפּגעשטעלט, גרייט צום גיין. ער האָט געבענטשט שטייענדיק אָן אומרואיקער, ווי אויף איין פּוס. דער פּעטער האָט אים געגעבן עטלעכע זלאַטעס און ער האָט אים געטרייסט: „פּאַרליר נישט דעם ביטחון. מיר יידן האָבן אַ גרויסן גאַט, ער וועט העלפּן!“ — און ער האָט אים געוואונטשן, מיט אַן אָנגעשטעלטן, פּריילעכן טאָן: „זאַלסט זיין אַ ייד אין דער היים און אַ גוי ביי די העלנערס. זאַלסט אַהיימקומען אַ גאַנצער ייד...“

דער זעלנער איז אַלץ געבליבן טרויעריק. מיר האָבן זיך מיט אים געזענגט מיט די בעסטע ברכות. דער פּעטער האָט אים אַראַפּבאַגלייט. איך האָב דעמאָלט פּאַרגליכן דעם פּוילישן מיט דעם ייִדישן זעלנער: דער פּאַליאַק, כאַטש מען מאַכט חרוב זיין לאַנד, בלייבט ער אין זיין לאַנד און אין זיין היים, דערפאַר איז ער נישט צעבראַכן. אָבער דער ייד, ווען מען מען האָט נישט איין מאָל געגעבן צו פּילן, אָו ער איז דאָ אַ פּרעמדער,

האַט פאַרויס געפילט, וואָס עס דערוואַרט די יידן מיט דעם אַרײַנקומען פון די דײַטשן. ער האָט דאָך געוואוסט, וואָס היטלער האָט געטאָן צו די יידן אין דײַטשלאַנד און אויף די געביטן, וואָס ער האָט אַקופירט און ער האָט דאָך אויך אַליין געזען, וואָס די דײַטשן טוען אָפּ אַצינד אויף דעם פּראָנט. פון גאַנצן לאַנד האָבן זיי געמאַכט איין פּראָנט.

מיר, וואָס האָבן נישט דורכגעלעבט דעם פּראָנט און וואָס אונדזער שטאַט לאַדזש איז נישט באַמבארדירט געוואָרן, זיינען פונדעסטוועגן אַלץ געווען פאַרשיכורט פון דער פּאַלשער פּראָפּאָגאַנדע דורכן ראַדיאָ. אַז די „מעכטיקע“ פּוילישע אַרמיי זיגט.

איך אַנטלויף

דעם 6טן טאָג פון אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מילחמה, אַרום צוויי אַ זייגער נאָך מיטאַג, בין איך אַרײַנגעקומען אין אַ כּשרן רעסטאָראַן, אויף דער ווסכאַדניע גאַס. צווישן די געסט האָט זיך געפונען אַ מיטליאַריקער ייד, וואָס איז קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן פון בעלכאַטאַוו, אַ שטעטל נישט ווייט פון לאַדזש. דאָ האָט מען נאָך סערווירט אַ מיטאַג ווי אין די באַרמאַלע צײַטן. מיר האָבן זיך צוגעהערט צום ראַדיאָ: „אונז דוער מעכטיקע אַרמיי האָט געפאַנגען צוואַנציק טויזנט דײַטשע סאַלדאַטן. די דײַטשן אַנטלויפן. מיר האָבן ווידער פאַרכאַפט צוויי הונדערט דײַטשע טאַנקען. אונדזער זיג איז אַ זיכערער! זאָל לעבן די מעכטיקע פּוילישע אַרמיי! זאָל לעבן אונדזער געניאַלער מאַרשאַל, שמיגלי רידז!“

דער בעלכאַטאַווער ייד האָט זיך מיט דער לינקער האַנט געגלעט דאָס בערדל און מיט דער רעכטער אַוועקגעמאַכט די דאָזיקע רעדע: „ע! וואָס ער זאָגט דאַרטן! די דײַטשן זיינען נאָך נעכטן געווען אין בעלכאַטאַוו, מאַרגן, שפּעטסטנס איבער מאַרגן, וועלן זיי זײַן אין לאַדזש. קיין גיפטיקן גאַז וועט היטלער נישט לאָזן נוצן, ווייל עס וואוינען דאָ אַ סך דײַטשן. ער וועט אײַנגעמען לאַדזש אָן אײַן שאָס. איר מעגט מיך גלייבן, אַז אין לאַדזש איז שוין צוגעגרייט אַ דײַטשישע רעגירונג מיט אַלע קלימפּערלעך. היינט איז נאָך דאָ הי וואָס צו עסן, היינט האָב איך נאָך אַ פאַר זלאַטעס.“

איך בין אנטלאפן אין איין העמד. וואָס וועט זיין מאַרגן, איבער מאַרגן?
וואָס היטלער, ימח שמו, באַטייט פאַר יידן, וויסן מיר שוין.”
עס איז די צוהערערס טרויעריק געוואָרן אויף דער נשמה פון זיינע
רייד. די אומרויאיקייט האָט מיך אַרויסגעיאַגט און אַריינגעיאַגט. איך האָב
מיר נישט געקאָנט קיין אַרט געפינען.

דער גאַנצער טאָג, אַ גאַנצע נאַכט און מיטוואַך דעם גאַנצן טאָג זיינען
אָדורך שטיל אָן אַן אַלאַרעם. אַ ביסל טומלדיק איז גאַר געווען, ווען יידן
האַבן געכאַפט נאָך אַ שפּיאָן. אויף די גאַסן איז געווען אַ נאַרמאַלע באַוועגונג.
פאַר נאַכט זיינען די ראַדיאָ-ידיעות איבערגעגעבן געוואָרן רואיק און
געמיטלעך: „אין קראַקע איז רואיק. אין טשענסטאָכאָוו איז די הייליקע
מאַריע גאַנץ. אַלץ איז אין אַרדענונג, איבער גאַנץ פּוילן איז שטיל און
רואיק.”

„ניין, אַצינד געפעלט עס מיר שוין גאַרנישט! — האָב איך אויסגע-
שריגן צו די צוהערערס — דער בראַך איז שוין גאַר, גאַר גרויס!”
„גייט שוין, גייט שוין, וואָס איר רעדט!” — איז מען אויף מיר אַרויפ-
געפאַלן.

עס האָט טאַקע זעלטן ווער באַגריפן, וואָס דער דאָזיקער באַריכט האָט
באַטייט, אויך איך נישט.

איך האָב זיך געלייגט שלאָפן אַרום צען אַ זייגער אין אַוונט ביי מיין
שוועסטער אסתר. זי האָט זיך געלייגט מיט די קינדער אויפן שטרויזאַק
אין קעלער, ווייל טאַמער וועט פאַרקומען אַן אַלאַרעם, זאָל זי נישט מוזן
אַראַפּלויפן פון פינפטן שטאַק אין דער פינצטער. איך בין באַלד איינגע-
שלאָפן און גוט געשלאָפן. צוויי אַ זייגער ביי נאַכט האָט מיך אסתר אויפ-
געוועקט.

גיכער טו דיר אָן! — האָט זי געזאָגט אַ צום-טויט דערשראַקענע. —
די דייטשן קומען, זיי וועלן אונדז אַלעמען אויסשעכטן! קום שנעלער, לאַ-
מיר אַנטלויפן! דער ראַדיאָ האָט איבערגעגעבן אַ פאַראַרדענונג פון דער
רעגירונג, אַז אַלע מענער זאָלן לויפן קיין וואַרשע!”
איך האָב מיך גיך אַנגעטאַן און אסתר האָט מיך געפרעגט: „זאָל איך
מיט די קינדער אויך מיטגיין?”

איך האָב מורא געהאַט זיי אַליין איבערצולאָזן. האָב איך איר גע-
ענטפערט: „וואָס דען? ווי אַזוי קען איך איבערלאָזן דיר מיט די קינדער
אין אַזאַ געפאַר?” דאָ איז אויך געשלאָפן די קווינקע פון סקאַרושיסק. זי
האַט זיך אויך גיך אַנגעטאַן. איך האָב אויף זיך אַרויפגעכאַפט מיין שוואַ-

גערס ווינטער-מאנטל און אין דער קעשענע האָב איך אַריינגעלייגט אַ דריי שפיציקן סקאַרמיץ מיט אַ פערטל קילאַ מעלצוקער, וואָס איך האָב נעכטן געקויפט אין דער ריי, און מיר אַלע זיינען אין דער פינצטער פון די פינף שטאַק אַראָפּגעלאָפּן. איך האָב געטראָגן איין קינד און אסתר דאָס צווייטע. אויף דער גאַס איז געווען שטאַק פינצטער. אַלע גאַסן זיינען געווען אָנגעפּראָפּט מיט מענטשן, וואָס זיינען געלאָפּן קיין וואַרשע. פּאָליאַקן און יידן האָבן אויסגעטאַן די אַרעמבענדער מיט דער אויפשריפט O. P. L. (פּאַרטיידיקונג קעגן לופּטאַנגריף), וואָס זיי האָבן געטראָגן. די אַרבעט פון די דאָזיקע וואָלונטירן איז געווען: צו פּאַרלעשן שריפות פון באַמבעס און צו היטן קעגן שפּיאַנען און דעזערטירן. מען האָט כּסדר געהערט:

— די דייטשן וועלן אונדז אויסשעכטן!

— זיי וועלן אונדז נעמען אין קאַנצענטראַציע-לאַגערן!

— לאַמיר זיך ראַטעווען! לאַמיר אַנטלויפּן!

גאַנץ פּיאַטריקאווער גאַס, נאָוואַמיעיסקאַ, זיגערזשער, אַלטשטאַט און באלוט און אַלע הויפטגאַסן זיינען געווען אָנגעפּראָפּט מיט מענטשן, וואָס האָבן געאיילט צו דער בושעזשינער גאַס אויף דעם וועג, וואָס פּירט קיין וואַרשע. עס האָט אויסגעזען, אַז נישט נאָר לאַדזש אַנטלויפט דאָ, נאָר גאַנץ פּוילן אַנטלויפט. דאָ לויפּן נישט בלויז מענער, נאָר אויך גאַנצע מישפּחות. איינער וויל איבעריאָגן דעם צווייטן אין דער שטאַק-פינצטערער נאַכט. דאָ זיינען געלאָפּן מענטשן פון שטעט, שטעטלעך און דערפּער, אַזש פון דער דייטשישער גרענעץ אָן. מיר פינף האָבן זיך געהיט מיר זאָלן זיך נישט פּאַרלירן אין דעם מענטשנשטראָם. מאַניעקל, דאָס עלטערע קינד, איז אַליין געגאַנגען זיך אָנהאַלטנדיק ביי דער מוטער אָדער אָן מיר. רוזשקעלען האָט אַ ביסל געטראָגן אסתר און אַ ביסל איר. איך האָב באַ-שלאָסן אויסצומיידן וואַרשע, אָנצוקומען ערגעץ אויף די קרעסן. דאָרטן אין די דערפּער וועלן מיר זיך שוין אָן עצה געבן. נאָך עטלעכע שעה גיין האָט אָנגעהויבן טאַגן.

מענטשן זאָגן: „דער ראַדיאָ האָט איבערגעגעבן: אַלע מענער מוזן גיין פּאַרטיידיקן וואַרשע. קיין לאַדזש ווערט די דייטשע אַרמיי נאָר אַריינגענאַרט. דאָ וועט די מעכטיקע פּוילישע אַרמיי זי אַרומרינגלען און אומברענגען.“ די זון איז שוין אַרויסגעקומען. די מאַסן זיינען איר אַקעגן געגאַנגען. מענטשן האָבן אַרויסגענומען ברויט, טייל גאַנצע ברייטלעך און געגעסן גייענדיק. אַ ייד, וואָס איז געגאַנגען לעבן מיר, האָב איך געזען, ווי ער

ברעכט אָפּ שטיקלעך פון אַ גאַנץ ראָזאווע ברייטל און לייגט גלייך אין מויל אַריין. איך האָב מיך אָנגענומען מיט מוט און אים געבעטן אַ שטיקל ברויט פאַר די קינדער. האָט ער מיר אָפגעזאָגט. בין איך צו אים שטאַרקער צוגעשטאַנען און נישט אָפגעלאָזט. — האָט ער מיט כעס אָפֿ-געבראַכן איין פיצל און מיר געגעבן. איך האָב דאָס נישט געקענט צע-טיילן, האָב איך דאָס פיצעלע ברויט געגעבן מאָניעקלען. דערנאָך האָב איך אים געבעטן, אַז ער זאָל מיר געבן אַ פיצל אויך פאַר רוזשקעלען. האָט ער זיך אויף מיר געבייזערט און געבייזערט. צום סוף האָט ער אָפֿ-געבראַכן נאָך אַ קלענער פיצל ווי פריער און ער האָט עס מיר געגעבן.

איך האָב געטראַכט: ווי גיך מילחמה מאַכט שלעכט דעם מענטש, אַז ער האָט אָפילו נישט רחמנות אויף קליינע קינדער. איך האָב געוואָרפן אַ רחמנות-בליק אויף די קינדער און געטראַכט: אייער פאַטער איז מאַכט-ליזירט געוואָרן פון די ערשטע צו קעמפן קעגן שונא. ווער וויסט צי איר זענט שוין, חלילה, נישט קיין יתומימלעך.

עס פאַרן: דראָזשקעס, ראָלוועגענער, לאַסטוועגענער, פויערישע ווע-גענער. פון מאָל צו מאָל רייסן זיך דורך איינצלנע אויטאָמאָבילן אָדער אַ לאַסטאוויטאָ פול אָנגעפאַקטע און נאַכהענגענדיקע מענטשן. עס פאַרן לאַנגזאַם פוילישע וועגענער מיט גאַנצע מישפחות, מיטן טויטן און לע-בעדיקן אינווענטאַר. עס גייען נאָך בהמות, קעלבלעך, און עס לויפט נאָך אַ הונט. אויף טייל פורן שטייען שטייגן מיט הינער. עס לויפן דאָ זעלבערס צוזאַמען מיט ציווילע. עס אַנטלויפן מלוכה-באַאַמטע, עס אַנטלויפט די פאַסט, די פּאַליציי... אַלע מיט די אַרכיוון, אַלץ שלעפט זיך אויף פּערד. זעלטן מען זעט אַן אויטאָמאָביל. עס אַנטלויפן די פייער-לעשערס אויף זייערע מאַשינען.

די זון האָט זיך שוין אַרויפגערוקט העכער. אַצינד האָב איך און אסתר געטראָגן ביידע קינדער, ווייל זיי זיינען שוין געווען מיד און מיר זיינען שוין אויך געווען פאַרמאַטערט. האָב איך ביידע קינדער אַרויפֿ-געזעצט הינטן אויף אַ פויערישן וואַגן און מיר זיינען נאַכגעגאַנגען. דעם פויער האָט עס נישט געאַרט. די קינדער זיינען אַזוי געפאַרן עטלעכע מינוט, איז צוגעקומען אַ שיינן געקליידטער שטאַטישער פּאַליאַק און ער האָט דעם פויער עפעס איינגערוימט אין אויער. דער פויער האָט זיך נישט-וויסנדיק געמאַכט און ווייטער געפאַרן. האָט דער שטאַטישער פּאַליאַק אויסגעשריגן צו די שקצים, וואָס זיינען געגאַנגען לעבן וואַגן: „כלאַפּצי, דאָס זיינען זשידקעס!“ אַנווייזנדיק אויף די צוויי קינדער.

„זייער פאטער — האָב איך מיך אָנגערופן — קעמפט אַצינד אויפן פּראָנט פאַר אונדזער אַלעמענס פּרייהייט, ער פאַרטיידיקט אונדזער לאַנד.“ נאָך איידער איך האָב פאַרענדיקט מיינע רייד, האָבן שוין די שקצים געהאַט אַראָפּגעוואָרפן די קינדער פון וואָגן.

„אין אַ צייט, ווען סיי מיר יידן און סיי איר פּאַליאַקן זיינען באַדראָט פון דעם זעלבן שונא, האָט איר נאָך דעם קאַפּ צו טאָן אַזעלכע זאַכן? וואָס פאַר אַ קריסטן זייט איר?“

די שקצים האָבן זיך געוואָרפן אויף מיר שלאָגן, נאָר מיין שוועסטער האָט זיי צוריקגעהאַלטן, מיר האָבן גענומען אויף זיך די קינדער און וויי-טער געגאַנגען.

די זון איז שוין אַרויף העכער אויפן הימל. עס איז שוין געווען נאָך אַכט אַ זייער. דער טוי פון די גרינע פעלדער האָט שוין אָנגעהויבן אויס-טריקענען. מיר האָבן זיך אָפּגערוט אויפן פעלד און דערנאָך ווידער אַריין צווישן די לויפערס אויפן שאַסיי. ווי ווייט דאָס אויג קען דערגרייכן פון ביידע זייטן שאַסיי, זעט מען לויפערס. מען זאָגט, אַז דאָס צייט זיך אויף צענדליקער קילאָמעטערס. עס האָט נישט געדויערט לאַנג, זיינען אָנגע-קומען צענדליקער שווערע באַמבאַרדיר-עראָפּלאַנען איבער אונדזערע קעפּ. די ערד האָט געציטערט אונטער אונדזערע פיס. באַלד האָט עס געדונערט פון אַלע זייטן. די לויפערס זיינען באַוואָרפן געוואָרן מיט באַמ-בעס. מאַסן זיינען אַראָפּגעלאָפן אויף די פעלדער און אין די וועלדער. איך בין אַראָפּגעלאָפן פון שאַסיי אין פעלד אַריין, מיט איין קינד אויף די הענט. צענדליקער באַמבעס האָבן זיך צעדונערט. די מענטשן, וואָס זיינען געשטאַנען, זיינען אַנידערגעשליידערט געוואָרן. מיר האָבן זיך געלייגט צווישן די הויכע קוסטעס פון קאַרטאַפּל. די קינדער האָבן יאָמערלעך געוויינט. די עראָפּלאַנען האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט גאַנץ נידעריק און גע-שאָסן מיט מאַשין-געווער אויף די באַהאַלטענע צווישן די קוסטעס. מיר האָבן געהערט ווי די עראָפּלאַנען קרייזן איבער אונדז. און ווידער האָבן זיך באַמבעס צעדונערט. דאָס האָט זיך געצויגן ווי אַן אייביקייט. ווען עס איז שטיל געוואָרן, האָב איך זיך אויפּגעהויבן. מען האָט נאָר געזען פּייער און רויך און פון ווייטן אַ שוואַרצן וואַלקן רויך פון דער ערד ביז צום הימל. עס האָט אויסגעזען, אַז דאָס גאַנצע לאַנד איז אַצינד חרוב געוואָרן. אָבער מיר זיינען ווייטער געגאַנגען. אין אַ צען-פּופּצן מינוט אַרום זיינען ווידער אָנגעפּלויגן עראָפּלאַנען. מיר זיינען ווידער אַריין אין די קוסטעס און ווידער האָבן זיך צעדונערט באַמבעס. דאָס פּוילישע מיליטער האָט

געפירט קאסטנס דינאמיט אויף אַ ראָלוואַגן, געשלעפט פון פערד, האָבן אין דעם די דייטשן אַריינגעוואָרפן אַ באַמבע און דער אויפרייס פון דעם איז געווען פייער, רויך און שטויב.

אַלע הייזער אויפן שאַסיי האָבן די דייטשן אונטערגעצונדן מיט צינד- באַמבעס, כדי די פּאַרטיידיקערס זאָלן נישט האָבן וואו זיך צו באַהאַלטן און זיי זאָלן קענען בשלום אַריינמאַרשירן. ווען דאָס באַמבאַרדירן האָט זיך אָפּגעשטעלט זיינען מיר ווייטער געגאַנגען. מיר האָבן שוין נישט געהאַט קיין כוח צו טראַגן די קינדער, האָבן מיר זיי געפירט ביי די הענט טעלעך. אין אַ האַלבער שעה אַרום זיינען ווידער אַנגעקומען עראָפּלאַנען און האָבן געוואָרפן באַמבעס. די קינדער האָבן שוין אַצינד אַליין גע- וואוסט אַראָפּצולויפן פון שאַסיי אויפן פעלד און זיי האָבן זיך אַליין באַ- זונדער באַהאַלטן צווישן די קוסטעס פון קאַרטאַפּל, ווייל איך האָב זיי פריער אַנגעזאָגט, אַז זיי זאָלן נישט ליגן צוזאַמען. ווידער האָבן, נישט ווייט פון אונדז, אויפגעריסן באַמבעס, ווידער האָבן עראָפּלאַנען געקרייזט איבער אונדז, ווידער שאַסן פון מאַשינביקסן פון דעם שונאס עראָפּלאַנען און ווידער פייער און וואַלקנס רויך.

סוף-סוף האָט זיך אָפּגעשטעלט דאָס אַטאַקירן און מיר האָבן באַוווּן אַריינצוקומען קיין בזשעזשין. עס האָט מיר שטאַרק באַנג געטאַן, וואָס איך האָב מיטגענומען מיין שוועסטער מיט די קינדער. איך האָב זיי נישט געוואָלט האָבן אויף מיין געוויסן. אויב, חלילה, אומקומען, איז שוין גליי- כער אין דער היים. אסתרן האָט אויך פאַרדראָסן. זי האָט שוין געוואָלט צוריק זיין אין דער היים. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז אסתר מיט די קינדער זאָלן בלייבן אין בזשעזשין ביי אַ באַקאַנטן ייד, ביז זיי וועלן קענען צו- ריקגיין קיין לאַדזש.

מיר האָבן געמיינט, אַז מיר אַנטלויפן פון שונא, אָבער ער איז אונדז באַפאַלן פון אַלע זייטן. אין לאַדזש האָט די נאַצישע אַרמיי מקבל פנים געווען אַ פון פאַרויס געשאַפענע רעגירונג פון פּאָלקסדייטשן, וואָס האָבן דאַרטן געוואוינט.

חיר לויפן קיין וואַרשע

עס איז מיטאָנצייט. די צענדליקער טויזנטער מענטשן לויפן הונגעריקע, דורשטיקע. עס קרייזן נישט אַצינד קיין עראָפלאַנען איבער אונדז. די לופט שמעקט מיט וואַלד, פעלד און גערטנער. דער הימל איז בלוי, לויטער, אָן איין פּגם, און די זון שיינט רחבותדיק, אָך, ווי מיך פאַרדריסט דאָס. ס'דערמאָנט מיך אין ת. נ. ביאליקס ווערטער „אין שחיטה-שטאָט“: „די זון האָט געלויכטן און דער שוחט האָט געשחטן.“

מיר, די לויפערס, גייען אַריין אין די כאַטעס. בעטן עפעס צו עסן און טרינקען. אַלע כאַטעס שטייען אָפּ, די פּויערים זיינען אַנטלאָפּן, האָבן אַלץ איבערגעלאָזט אויף הפּקר. טייל לויפערס האָבן געכאַפּט, וואָס זיי האָבן געקענט: ברויט, זויערמילך, קעז, פּרוכטן, גרינצייג. איך האָב אויך געזוכט עפעס צו שטילן דעם הונגער און דורשט.

איך בין אַריינגעקומען אין אַ כאַטע מיט אַ פּופּצן-צוואַנציק לויפערס. קיינער איז דאָ נישט געווען: די פּויערים זיינען אַנטלאָפּן, נאָר אויפן טיש און אויף די בענק זיינען געשטאַנען אָנגעגרייט עמערס, גרויסע שיס-לען און גרויסע טעפּ מיט זויערמילך. יעדער האָט אין איילעניש געטרוג-קען צו עטלעכע טעפלעך זויערמילך און ווייטער געלאָפּן. כמעט אַלע פּויע-רים פון דעם דאָרף זיינען אַנטלאָפּן.

פון איין כאַטע איז אַרויסגעקומען אַן אַלטער פּויער מיט אַ טאַכטער. זיי האָבן געבעטן, אַז לויפערס זאָלן צו זיי אַריינגיין. איך מיט מיין קור-זינקע און נאָך עטלעכע לויפערס זיינען צו זיי אַריינגעגאַנגען. זיי האָבן אונדז מכבד געווען מיט גרויסע שטיקער אייגן-געבאַקן ראָזעווע ברויט און מיט פּרישער מילך. דער אַלטער האָט געזאָגט: „עסט, עסט! אויב איר וועט נישט אויפעסן, וועט דאָס דער דייטש צונעמען.“

אַזוי ווי דער שונא האָט אַצינד נישט באַמבאַרדירט, האָבן די לוי-פּערס אויסגענוצט די געלעגנהייט זיך אָפּצורוען. איך מיט מיין קוזינקע האָבן זיך אַנדערגעזעצט אויפן גראָז אין שאַטן פון געדיכטע ביימער, וואו עס זיינען געזעסן עטלעכע פּוילישע זעלנערס. איין זעלנער האָט צו-שניטן עטלעכע פּרישע גרינע אוגערקעס און ער האָט זיך געטיילט מיט די אַנדערע זעלנערס. מיך מיט מיין קוזינקע האָט ער אויך מכבד-געווען.

מיר האָבן געשמעסט פאַרשידנס. די זעלנערס האָבן דערקענט, אַז מיר זיינען יידן און זיי האָבן זיך געטיילט מיט אונדז מיט דעם לעצטן ביסן.

א טרויער קייט איז געלעגן אויף זייערע פנימער. אלע האָבן גערעדט מיט א געבראָכן קול.

די זעלנערס האָבן געליטן פון הונגער גלייך פון דעם ערשטן טאָג פון דער מילחמה, ווייל מען האָט זיי נישט געקענט צושטעלן שפייז ביי אַזעלכע באַמבאַרדירונגען. אַזוי ווי מיר זיינען אַזוי געזעסן און געמיט- לעך געשמועסט, האָט זיך פּלוצלינג אַ לאַז אַראָפּ געגעבן אַן איין-מאַ- טאַריקער עראָפּלאַן און ער האָט אַרומגעקרייזט אַרום אונדו.

„נעם די ביקס און שיש אים אַראָפּ!“ — האָט איין זעלנער געזאָגט צו דעם, וואָס האָט צעטיילט די אַוגערקעס.

„ניין! ניין! אפשר איז דאָס אַן אונדזעריקער.“

„אַ, יעזוס מאַריאַ! מיר וויסן אפילו נישט, צי דאָס איז אַן אונ- דזעריקער צי דעם שונאַס“, האָט געזאָגט מיט האַרצווייטיק דער זעל- נער פון די אַוגערקעס. די סאָלדאַטן האָבן זיך געפילט אַפּגענאַרט און פאַרלאָזט פון די אַנפירערס. זיי האָבן זיך שוין מיאש געווען.

ווען מיר האָבן זיך אַ ביסל אַפּגערוט, האָבן מיר זיך ווידער געלאָזט אין וועג אַריין קיין וואַרשע. דריי אַ זייגער זיינען ווידער אַנגעקומען די באַמבאַרדירערס. אַזוי ווי עס האָט זיך נאָר דערהערט דאָס רוישן פון עראָפּלאַנען, האָט אַ זעלנער אַויסגעשאַסן אין דער לופט: דאָס איז גע- ווען דער סימן, אַז דער שונאַ קומט. זיינען מיר באַלד אַראָפּגעלאָפּן פון שאַסיי אויף די פעלדער אַדער אין אַ וואַלד אַריין. טויזנטער לויפערס האָבן זיך אַנידערגעוואַרפן אין די רינשטאַקן פון ביידע זייטן שאַסיי, האָבן זיך די דייטשע עראָפּלאַנען אַראָפּגעלאָזט גאַנץ נידעריק און אויף זיי געשאַסן מיט מאַשינבליקסן. די עראָפּלאַנען האָבן זיך אויך אַראָפּגעלאָזט גאַנץ נידעריק איבער די פעלדער און איבער די וועלדער און געשאַסן די, וועמען זיי האָבן געזען.

מען האָט דערציילט, אַז פאַלקסדייטשן, וואָס וואוינען אין פּוילן, ליגן באַהאַלטן אין די וועלדער צווישן די געדיכטע צווייגן פון די ביי- מער, גיבן סימנים דעם שונאַ און זיי שיסן אויך אויף די פּוילישע זעלנערס.

איך מיט מיין קווינקע זיינען אַצינד געלעגן אויפן גראַז אין אַ יונג סאַנאַווע וועלדל, ווייט פון שאַסיי, לעבן אַ פּליסנדיק טייכל. איבער אונדז האָט געקרייזט אַן עראָפּלאַן און פון דער ווייטנס האָבן אויפגעריסן באַמ- בעס. עס איז צו אונדז צוגעקומען אַן אַפיציר מיט אַ שייך ברוין פערד, וואָס ער האָט געפירט ביים צוים. דאָס פערד איז געווען פאַרמאַסקירט

מיט גרינע צווייגן. ער האט אָפּגעבראַכן צווייגן און עס נאָך מערער מאַסקירט. ער האָט זיך באַהאַלטן מיט דעם פּערד אונטער אַ געדיכטן בוים. דער עראָפּלאַן האָט כּסדר געקרייזט איבער דעם וועלדל. דער אָפּ־ציר האָט שרייענדיק געפרעגט: „וואָס וויל ער דאָ? פאַר וואָס טרעט ער נישט אָפּ? פּשאַ־קרעוו, כאַלעראַ!“ און ער האָט געזאָגט צו אַ פּרוי, וואָס האָט געטראָגן אַ ווייס קלייד, זי זאָל זיך פאַרדעקן מיט צווייגן, ווייל ווייס זעט מען פון ווי ווייט. ער האָט אויך געזאָגט: „ווער פון די פרויען עס האָט אַ בייטל מיט אַ ווייסן מעטאַלענעם שלאָס, זאָל אים צודעקן מיט גראַז, ווייל דער מעטאַל גלאַנצט און דער שונא קאָן מיט אַ קליינער לאַרנעטע פון אויבן אַלצדינג זען.“

דער עראָפּלאַן האָט פיר מאַל אַרומגעקרייזט איבער דעם וועלדל. מען האָט געפילט, אַז ער זוכט אונדז. סוף־סוף איז ער פאַרשוואונדן און אונדזער טויטשרעק אויך.

מיר האָבן זיך ווייטער געלאָזט אין וועג אַריין. אַצינד האָבן מיר זיך אַריינגעפלאַכטן אין אַ גרופע יונגע פּאַליאַקן. אַ צוואַנציק־אַריקער פון העכערן וואוקס, מיט אַ לאַנגער בלאַנדער טשופּרינע, האָט געהאַלטן אין איין שרייען: „זיי האָבן פאַרראַטן! אין אונדזער געשיכטע איז דאָס נישט קיין ניס. נישט איין מאַל האָבן די פּוילישע פירערס פאַרקויפט דאָס לאַנד און פאַרראַטן דאָס פּאַלק! דער קייסער סטאַניסלאָוו אויגוסט פּאַ־ניאַטאַוסקי האָט זיך איבערגעשלאָפּן מיט יעקאַטערינאַ די זונה און ער האָט איר דערפאַר אַוועקגעגעבן פּוילן. זיי האָבן פאַרקויפט דאָס פּאַטער־לאַנד! הינטישע זין!“

די גרופע האָט צוגעשטימט: „פּראַוודאַ!“

ער האָט אַרויסגענומען פון פּאַפּיר אַ שלשלתדיקן בייגל, חזיר־וואורשט, אָפּגעבראַכן שטיקער און געטיילט: „כלאַפּצי!“ — האָט ער געזאָגט וואוי־לעריש — פּרעסט! פּאַקט אַריין! עס וועט נאָך גוט זיין! זאַרגט נישט!“ — ער האָט אָפּגעבראַכן אַן ערך אַ פונט און מיר דערלאַנגט. — „דאָ האָט איר, טיילט אייך ביידע“ — האָט ער אַנגעוויזן אויף מיין קווינע, וואָס איז געגאַנגען לעבן מיר. — „ביי מיר איז נישט קיין אונטערשייד, אַ ייד צי אַ פּאַליאַק.“

איך האָב דעם וואורשט אָפּילו נישט געוואַלט נעמען אין האַנט אַריין. די קווינע האָט אָפּגעריסן אַ שטיק און געגעסן מיט אַ גרויסן אָפּעטיט. מיר זיינען געגאַנגען ווייטער. אונטערוועגס האָב איך געטראָפּן דעם בונדישן טוער שמואל מילמאַן, אַ געוועזענער מיטגליד פון לאַדזשער

שטאַטראַט; דעם פירער פון די לינקע פועלי-ציון אין לאַדזש, „מיעטעק“,
חיים בראַנד, אַ פייערדיקער פּאַלקסרעדנער; און „יאַנעק“, אַ פירער ביי
די יידישע קאָמוניסטן אין לאַדזש. קוקנדיק אויף זיי האָב איך געטראַכט:
ביי היטלערן זיינען זיי אַלע גלייך — יידן. מיעטעק האָט זיך מיט מיר
באַגריסט און מיט אַ טרויעריק קול געפרעגט: „נו, חברל, דאַרפן מיר
יידן האָבן פּאַלעסטינע? יאָ צי ניין?“

„שוין די העכסטע צייט, מיין ליבער חבר מיעטעק!“

מיעטעק האָט אַ שווערן זיפּץ געגעבן און אַלע זיינען מיר ווייטער

געלאָפן.

איך בין געפאלן אויפן שכל: איך בין שוין מער נישט געגאַנגען
אויפן שאַסיי מיט דעם מיליטער, נאָר הינטן אַרום דורך די פעלדער און
וועלדער, ווייט פון שאַסיי.

ווען די זון איז שוין געשטאַנען נידעריק, האָבן מיר זיך אָפּגערוט
אין אַ סאַסעוואַלד. די לופט האָט דאָ געשמעקט מיט זשיוויצע. דער וואַלד
איז געווען אויף אַ באַרג און מיר האָבן געזען אַרום ליגן דערפער. צווישן
אונדזער גרופע האָט זיך געפונען אַ פאַרלוירענער יונגער זעלנער, אַ
פּאַליאַק. ער האָט געטראָגן דעם גרינעם זעלנערישן מונדיר און איז גע-
גאַנגען באַרוועס, די זעלנערישע שייך האָט ער צוזאַמענגעבונדן מיט ביידע
„שנורעוואַלדעס“ און זיי אויפגעהאַנגען איבערן האַלדז. ער האָט זיך
באַקלאָגט, וואָס מען האָט אים אין מיליטער געגעבן ענגע שייך — ער
קאָן נישט אין זיי גיין; ער צעקלאָפט זיך די פיס אין די וואַרצלען פון
די ביימער, וואָס סטאַרטשען אַרויס פון דער ערד און אין די שטיינער.
„וואו האַסטו די ביקס?“ האָב איך אים געפרעגט.

„איך האָב נישט באַקומען“, האָט ער מיר תּמיוּתדיק געענטפּערט.

ווען די זון האָט זיך געזעצט, האָט די גרופע פון דעם וואַלד זיך
אַרויסגעלאָזט גיין צום נאַענטסטן דאָרף, פאַרשאַפן זיך עפעס צו עסן
און אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט זיך צו לאָזן ווייטער ביז וואַר-
שע. ווען מיר זיינען שוין געווען אויפן האַלבן וועג צום דאָרף, איז שוין
געווען טונקל און פּלוצלינג האָט זיך דערהערט דאָס רוישן פון אַן עראָ-
פּלאַן. עס איז אויף אונדז אָנגעפאלן אַ טויטשרעק. מיר האָבן זיך אויס-
געצויגן אויף דער ערד. דאָס איז געווען אַ שווערער באַמבער; פון
זיין כוח האָט די ערד געציטערט. מיר האָבן געהערט אויפרייסן אַ באַמבע,
אין אַ האַלבער מינוט שפעטער נאָך אַ באַמבע, אין אַ מינוט שפעטער
נאָך צוויי דונערן. מיר זיינען אויפגעשטאַנען און ווי ווייט דאָס אויג קאָן

דערגרייכן, האָבן מיר געזען אַרום-אויף-אַרום פּייער. דאָס האָבן געברענט דערפּער. די דאָרפּישע כאַלופּעס זיינען געווען פון האַלץ און די דע- בער פון שטרוי. האָט דער דייטש פון עראָפּלאַן אַראָפּגעוואָרפּן איין צינד- באַמבע אין אָנהייב פון דער רעכטער זייט דאָרף און איין צינדבאַמבע אין אָנהייב לינקער זייט דאָרף, איז דער גאַנצער דאָרף אַוועק אין פּלאַמען. דער איין-אויף-איינציקער עראָפּלאַן האָט אונטערגעצונדן צענדליקער דער- פּער. ווען עס איז פינצטער געוואָרן, האָט עס אויסגעזען, אַז די גאַנצע וועלט ברענט.

איך מיט מיין קווינקע און אונדזער גרופּע זיינען צוגעגאַנגען צום שאַסיי און זיך אויסגעמישט מיט די לויפּערס. יעדער האָט געוואַלט אין דער נאַכט וואָס מער וועג מאַכן און ביי טאָג ערגעץ זיך אויסבאַהאַלטן פאַר דעם שונאס עראָפּלאַנען. מיר זיינען געגאַנגען עטלעכע שעה. אַרום צוועלף ביי נאַכט זיינען מיר צוגעקומען צו ראַווע מאַזאוויצעק: אַ בראַך! אַ שרעקלעך פּייער! דער גאַנצער הימל איז רויט. מיר האָבן ממש גע- זען, אַז די גאַנצע שטאָט ברענט. די לויפּערס האָבן מורא אַריינגיין אין שטאָט. ווער וועט דאָס אַריינגיין אין פּלאַמען פּייער? אָבער כדי צו גיין קיין וואַרשע, מוז מען דורכגיין דורך דער שטאָט.

איך האָב מיך דאָ געטראָפּן מיט מיינעם אַ קוויין, ירחמיאל פעלד- מאַן, אַ זון פון משהן פון ראַדאָם. ער האָט אויך געוואוינט אין לאַדזש. ער איז אַלט געווען 30 יאָר.

פון אויסגעשעפּטקייט איז ער געגאַנגען איינגעבויגן, אָנגעלענט אויף אַ שטעקן, וואָס ער האָט זיך געמאַכט פון אַ יונג ביימעלע. ער האָט מיר געזאָגט: „איך לויף שוין פון נעכטן ביי נאַכט. איך וויל אַריינגיין אין ניי-שטעטל (נאָווע מיאַסטאָ) און דאָרטן בלייבן. איך האָב דאָרטן מישפּחה. קום-מיט מיט מיר.“

„איך האָב אַ צווייטן פּלאַן — האָב איך אים געענטפּערט — וואָס ווייטער אַוועק פון דער דאָזיקער ערד — איך וויל לויפּן ביז צו די קרעסן און דאָרטן ערגעץ אין אַ דאָרף איבערלעבן די מילחמה. ביז די דייטשן וועלן אַהין צוקומען, וועט עס דויערן יאָרן.“

מיר האָבן זיך צעשיידט, מיטגעבנדיק ברכות איינער דעם צווייטן.

איך בין געבליבן מיט מיין קווינקע. צו אונדז האָט זיך צוגעבונדן אַ יידיש מיידל פון לאַדזש. מיר האָבן זי געזען צום ערשטן מאל. זי האָט געוואַלט גיין מיט אונדז צוואַמען. איך האָב מסכים געווען: עס וועט זיין היימעלעכער. פּלוצלינג האָט אַ בליץ געגעבן און עס איז ליכטיק גע-
זען

וואָרן אַזוי ווי ביי טאַג. דאָס האָבן די דייטשן געוואָרפן אַ ראַקעט, כדי זיי זאלן קאָנען זען, וואָס אויף די וועגן אין פּוילן גייט-אַן. ראַקעטן האָבן אויפגעבליצט אַינער נאָך דעם צווייטן. אַזוי ווי אין פייער אַריין קאָן מען נישט אַריינגיין, האָבן מיר באַשלאָסן דאָ איבערשלאָפן די נאַכט.

פאַר טאַג זיינען מיר אויפגעשטאַנען. פון וואַלד האָט די זון זיך באַוווּזן און זיך גערוקט אויף דרום. דער הימל איז ווידער געווען לוי-טער, אָן איין וואַלקנאָדל. אַלע דריי זיינען מיר ווייטער געגאַנגען. איך האָב אַצינד באַקומען פרישע כוחות. אַז מען איז אויסגערוט, פילט מען זיך יינגער, קרעפטיקער און מונטערער. די שריפה אין ראַווע מאַנאָ-וויצעק האָט שוין געהאַט אויסגעברענט.

עס זיינען אַצינד געלאָפן פאַרלוירענע גרופקעס מיליטער. די זעל-נערס האָבן כסדר געקוקט אויפן הימל אין אַלע זייטן. זיי האָבן אָנגעשטרענגט דעם חוש-השמיעה צו דערהערן דאָס רוישן פון דעם שונאס אָן עראָ-פלאַן. אין מיטן שאַסיי ליגן איבערגעלאָזטע פעסלעך בענזין פון אַנט-לויפנדיקן מיליטער. איין זעלנער צאַפט בענזין פון אַ פעסל אין אַן עמער אַריין און ער זוכט מיט פחד אין הימל, צי דער שונא קומט-אַן. אויפן שאַסיי ליגן איבערגעדרייטע די פּוילישע קליינע גרינע טאַנקען. איבערן גאַנצן שאַסיי פון ביידע זייטן ליגן דערהרגעטע פּערה. ביי די בריקן און קליינע בריקלעך ליגן דערהרגעטע פּוילישע פּערצן-יאַריקע זעלנער-לעך, וואָס זיינען אין דער פּאַלקשול אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער „צו-גרייטונג צו מיליטער-דינסט“, וואָס די מאַכט האָט ביי נאַכט אַרויסגע-צויגן פון די בעטן און האָט די קינדער אַוועקגעשטעלט אויף די גע-פּערלעכסטע ערטער.

פון די אַנטלויפערס זיינען געלעגן אויפן שאַסיי איבערגעלאָזטע: קינדער-וועגעלעך, וואַליזעס מיט וועש, גאַלדענע און זילבערנע כלים, מיט מלבושים, וועש, צירונג, שיכוואַרג, פוטערואַרג, ניימאַשינען, גרויסע קאַסעס און קליינע קאַסעלעך. די אַנטלויפערס האָבן מיטגענומען דאָס טייערסטע און ווערטיקסטע. ווען דעם שונאס עראָפלאַנען זיינען אָנגע-קומען, האָבן זיי אַלצדינג איבערגעלאָזט און אַנטלאָפן צו ראַטעווען דאָס לעבן. אין די קאַסעס איז געווען געלט און צירונג, אַז נישט וואַלטן די לויפערס דאָס נישט מיטגעפירט אויף וועגענער. די פּויערים פון די נאַענטסטע דערפער האָבן באַלד דאָס אַלץ אויפגעקליבן. אַזוי אַרום זיינען טייל מענטשן אַרעם געוואָרן אין מינוטן און טייל רייך געוואָרן אין מינוטן.

איך האָב געזען אויפן שאַסיי אויף הפקר גרויסע פאַרמאַכטע קאַסעס און אַ סך קליינע פאַרמאַכטע קאַסעלעך. עס איז מיר נישט איינגעפאלן אויפצוהייבן. ווען איך האָב געזען צווישן ביוראַ-חפצים לעבן אַ קאַסעלע אַ פלעשל טינט פון אַ פערטל ליטער, האָב איך עס אויפגעוויבן און אַריינגעלייגט אין דער קעשענע. איך האָב גערעכנט: דאָס וועט מיר צו ניץ קומען צום שרייבן. „מיט וואָס איינער האַנדלט, דאָס קלעפט זיך אים צו“, איז דאָ אַ ווערטל ביי יידן.

דערווייל האָבן מיר פאַרלוירן דאָס פרעמדע מיידל. אַזוי ווי די זון איז נאָר אַרויף אַ ביסל העכער אויפן הימל, בין איך מיט מיין קווינקע אַראָפּ פון שאַסיי אויפן פעלד, ווייט פון אַ וואַלד און ווייט פון שאַסיי. מיר האָבן זיך אַנידערגעלייגט אויפן גראַז צווישן נידעריקע ביימלעך.

איין עראַפלאַן האָט זיך דאָ אַראַפגעלאָזט נידעריק און דורכגעקעמט די געגנט. איך האָב געציטערט, ער זאל זיך, חלילה, נישט דערנענטערן צו די קוסטעס, וואו מיר ליגן. פון מיר האָט עס אַרויסגעשריגן: „רבונד-של-עולם, פאַר וואָס גיסטו היטלערן אַזעלכע שיינע טעג, אַזעלכע לוי-טערע הימלען?“ מיר האָבן זיך נאָך טיפער אַרונטערגערקט אונטער די קוסטעס. מיר זיינען אַצינד געווען אין גאַנצן צוגעדעקט מיט צווייגן און בלעטער. ווען דער עראַפלאַן איז אַוועק, האָבן מיר פרייער אַפגעאַ-טעמט און דערפילט אַ שטאַרקן הונגער. דאָס איז שוין געווען נאָך האַלבן טאָג. מיר האָבן באַשלאָסן צוצוגיין צום נאַענטסטן דאָרף זיך פאַרשאַפן עפעס עסן.

דער דאָרף, ווייט פון שאַסיי, איז שוין געווען ווייט פון ראַווע מאַזאַ-וועצק, מיר זיינען אַריינגעקומען צו אַ פּויער. ער האָט געהאַט צוויי יינגלעך. דער פּויער איז געווען אַ פעסט-געבויטער, פון מיטעלן וואוקס. ער האָט געהאַט לאַנגע וואַנסעס מיט אַ נישט-ראַזירט פנים. ער האָט געטראָגן אַ מאַטשעיוואוקע, אַ ביליק בלוי העמד, אַריינגעלאָזט אין די אויסבלאַקירטע צייגענע הויזן, צוגעצויגן מיט אַ שמאַלן לעדערנעם ריי-מען, מיט אַ שטאַלענעם שנאָל. די פיס אָן זאַקן און טרעפעס. אַזוי ווי ער האָט אונדז דערזען אויף דער שוועל, האָט ער אונדז באַגריסט: „דאָב-רע פאַלודניע“ (גוטן מיטנטאָג). מיר האָבן צוריק געגריסט מיט די זעלבע ווערטער.

איז שטוב זיינען געזעסן „לויפערס“, עטלעכע פאַליאַקן און עטלעכע יידן. טייל האָבן געגעסן קאַרטאַפּל מיט מילך און אַ טייל האָבן געוואַרט אויף דעם זעלבן מאַכל, וואָס האָט זיך געקאַכט אין דער קיך, וואו דער

פויער האט צוגעהיטן דאָס פּיער מיט אונטערלייגן האַלץ. דאָס איז געווען אַ ניי הויז, וואָס איז געווען געשאַבלעוועט פון דרויסן, אויסגעשאַבלע-וועט פון אינעווייניק און ווייס אויסגעקאַלכט. דער פּויער האָט ביי קיי-נעם נישט געוואָלט נעמען באַצאַלט, כאָטש אַלע האָבן אים געשטופט געלט אין פנים אַרײן. ער האָט געזאָגט צו מיר און מיין קווינקע: „גייט אַרויס אויפן פעלד, גראַבט אייך אויס קאַרטאַפּל, וועט איר אַפּקאַכן און עסן“.

מיר האָבן דערהערט אַנקומען אַן עראַפּלאַן, זײנען מיר אַרויסגעלאָפּן אויפן פעלד און זיך אויסגעצויגן אין הויכן גראַז. מיר האָבן געוואוסט, אַז אין הויז, אָדער אין שײער, איז געפּערלעך: אָבער דער פּויער מיט די קינדער זײנען געבליבן רואיק אין הויז. זיי האָבן זיך נישט געשראַקן. מיר איז דאָס געווען פּאַרדעכטיק.

דעם פּויערס נחלה האָט זיך געגרענעצט מיט אַ פּלאַץ, וואו דאָס פּוילישע מיליטער האָט געמאַכט מאַנעוורעס. ווען דער עראַפּלאַן איז אַוועקגעפּלויגן, האָט אונדז דער פּויער געוויזן קליינע פּראַוויזאָרישע באַמ-בעס, וואָס דאָס פּוילישע מיליטער האָט דאָ אַראַפּגעוואָרפּן בעת זײערע מאַנעוורעס. ער האָט אונדז אויך געוויזן אַ קליינע דײטשע באַמבע, וואָס די דײטשן האָבן די טעג אַראַפּגעוואָרפּן לעבן זײן שכנס הויז און האָט נישט אויפּגעריסן.

אַ מאַדנער פּויער איז דאָס געווען: ער האָט גערעדט מיט אַ ניי-דעריק קול, געלאָסן, איינטאַניק. ער האָט נישט געשריגן און נישט אויפ-גערעגט זיך, ווי דער שטייגער פון די פּוילישע פּויערים. ער האָט מיט קיין איין וואָרט נישט דערמאַנט וועגן דער איצטיקער לאַגע.

איין לויפער, אַ דרייסיק-יאַריקער פּאַליאַק, האָט אין דער סטאַדאַלע פון זיך אַראַפּגעצויגן די ציווילע קליידער און אַנגעטאַן אַ מיליטערישן מונדיר, וואָס ער האָט אויפּגעהויבן פון שאַסיי: די אַרמיי האָט מיטגע-פירט אַ מאַגאַזין מיט מונדירן; בעתן באַמבאַרדירן האָבן די זעלנערס אַלצדינג איבערגעלאָזט אויפן שאַסיי און אַנטלאָפּן. שפּעטער האָט מען צעכאַפט וואָס איינער האָט געקענט. ער האָט זיך אַרויפּגעשטעלט אויף אַ קלעצל, אויף וועלכן מען האַקט האַלץ, אין דעם שפּאַגל-נייעם, גרינעם, מיליטערישן מונדיר, און ער האָט געהאַלטן אַ רעדע מיט גרויס פּאַטאַס: „אַביוואַטעלע (בירגער)! אַזוי ווי איך וועל נאָר אַרײנקומען אין אונדזער הויפּטשטאַט, די שײנע וואַרשע, וועל איך גלייך גיין צום נאָ-טשעלני וואודו (הויפּטפירער) — און ער האָט סאַלוטירט מיליטעריש,

צושארנדיק איין פוס צום צווייטן, צולייגנדיק צוויי פינגערס צום שטערן — „און איך וועל צו אים זאגן: פירער, זעסט, איך בין אַ זעלנער. איך קאָן גוט שיסן. פאַר וואָס האָסטו מיך נישט מאַביליזירט? פירער, גיב מיר אַ ביקס און איך וועל פאַרטיידיקן אונדזער פאַטערלאַנד! אונדזער ערד! איך וועל דערשיסן טויזנטער שוואַבן (דייטשן)! קיין איין שפּאַן פון אונדזער ערד וועל איך נישט אַוועקגעבן!“

איין ייד האָט דעם פּויער געוואָלט באַצאָלן 200 זלאָטעס, ער זאָל אים מיטן פּערד-און-וואָגן אַריינפירן קיין וואַרשע. האָט אים דער פּויער געענטפּערט: „פאַר קיין 2.000 זלאָטעס אויך נישט, ווייל מען קאָן נאָך אויפן וועג מיר צונעמען דאָס פּערד.“

איך מיט מיין קווינקע האָבן דעם פּויער געדאַנקט, זיך שיינ גע-
זעגנט און מיר זיינען ווייטער געגאַנגען, ווייט פון שאַסיי, מיט איין ציל:
דערגרייכן וואַרשע. גאַנצע שעהן האָבן מיר נישט געהערט קיין צייכן
פון שונא. עס איז מיר פון דעם לייכטער געווען אויף דער נשמה: מעג-
לעך, אַז מען האָט די דייטשן צוריקגעטריבן, און אפשר האָט זיי ענג-
לאַנד און פּראַנקרייך צעקלאַפּט — זיי האָבן דאָך אָנגעזאָגט היטלערן
מילחמה. היינט איז רואיקער ווי נעכטן און אייערנעכטן.

מיר זיינען אָנגעקומען צו דער ערשטער כאַטע אין אַ דאָרף. אינעם
שייער זיינען דאָ געלעגן אויף שטרוי עטלעכע צענדליק „לויפּערס“,
צווישן זיי עטלעכע זעלנערס מיט ביקסן. זיי האָבן דאָ געוואַרט ביז
ס'וועט פינצטער ווערן, כדי אין דער נאַכט גיין קיין וואַרשע. דער גאַנ-
צער אַרום איז געווען טויט. מען האָט אַפילו נישט געזען און נישט גע-
הערט קיין פייגעלע. איך האָב אַריינגעקוקט דורך דער ברייטער שפּאַרע
פון טויער אין שייער אַריין, און איך האָב געזען, אַז אַלע ליגן שטיל.
איין פּאַליאַק האָט צו מיר אַרויסגעשריגן: „פאַר וואָס ליגט איר נישט
ערגעץ באַהאַלטן? אַז דער שונא וועט אייך זען, וועלן מיר אַלע אומ-
קומען!“ מען האָט אונדז געעפנט דעם טויער, און איך מיט דער קווינקע
זיינען אַריינגעגאַנגען. אַלע האָבן אונדז באַגעגנט מיט בייזע בליקן:
„לייגט אייך ערגעץ אַנידער!“ האָט איינער באַפעלעריש געשריגן. מיר
האָבן אַזוי געטאַן. מען האָט אַרויסגעשיקט אַ ציוויל-געקליידטן מיט אַ
קרוג נאָך וואַסער. אַזוי ווי ער איז נאָר צוריקגעקומען, האָט זיך דער-
הערט אָנקומען אַ באַמבארדיר-עראַפּלאַן. וואָס נענטער ער איז געקומען,
האָט מען דערפילט זיין מעכטיקן כוח. ער האָט זיך אַראַפּגעלאָזט נידע-
ריק. מיר האָבן אים געפילט איבער אונדז. די ערד האָט געציטערט און

דער שיינער האָט זיך געטרייסלט. אַלע האָבן מורא געהאַט, אַז אַטאָט
וואַרפט ער אויף דעם שיינער אַ צינדבאַמבע און אין איין אויגנבליק
ווערט פון אַלעם און פון אונדז פלאַמען־פייער. עס האָט מיר באַנג געטאַן,
פאַר וואָס איך בין דאָ אַריינגעגאַנגען, פאַר וואָס איך בין נישט געגאַנג־
גען זיך באַהאַלטן ערגעץ אין אַ קוסטע. דער מענטש איז שוין אַזאַ באַ־
שעפעניש: עס ציט אים צו מענטשן.

ווען ס'איז צוגעפאַלן די נאַכט, זיינען אַלע לויפערס אַרויס פון שיינער.
טייל זיינען אַריינגעגאַנגען צום באַלעבאַס, איך — אויך. צענדליקער גע־
קוילעטע הינער זיינען געלעגן גרייט אַפצוקאַכן. „איך האָב די הינער
געשאַכט, כדי די דייטשן זאָלן זיי מיר נישט צונעמען“ — האָט דער
פויער געזאָגט, — „וואַרט צו, וועט איר זיי אויפֿעסן“ — האָט ער געבעטן
די לויפערס. נאָר די לויפערס האָבן נישט געוואָלט פאַרזאַמען: „אין דער
פינצטערניש פון דער נאַכט וועלן מיר אַנקומען וואָס גיכער קיין וואַרשע“.

דער פויער וויל אַוועקוואַרפן די הינער־לעבערלעך, נעם איך זיי
און בראָט זיי אויף די רויטע האַלצקוילן אין ליימענעם קעכל און איך
עס זיי אויף. אַ שטאַטישער פּאָליאַק האָט אין דער שטיל געהעצט די פויער־
רישע מישפּחה, אַז איך בין אַ ייד; זיי האָבן זיך אַבער נישט געלאָזט
אויפהעצן. איך האָב באַלד פאַרלאָזט די כאַטע.

אויפן וועג קיין וואַרשע האָט מיין קווינע זיך באַפריינדט מיט איי־
נעם פון די לויפערס און זי איז אַוועק מיט אים.

נאָכן אַפּגיין נאָך אַ האַלבע שעה, האָט מיר אַנגעהויבן וויי טאַן דער
רעכטער פּוס. איך גיי נאָך אַ ביסל, אַבער דער פּוס איז מיר אַפּגע־
שטאַנען — איך קאַן נישט שטעלן קיין טריט. דער „פּושיגוב“ איז מיר
געשוואָלן. איך האָב געפרוּאוּט אַפּשטעלן עטלעכע מענטשן, אפּשר וועלן
זיי מיר קענען העלפן, אַבער קיינער האָט מיך נישט געוואָלט הערן,
אַלע האָבן געאיילט קיין וואַרשע. איין יונגער פּאָליאַק, וואָס איז געפאַרן
אויף אַ ראַווער, האָט זיך יאָ אַפּגעשטעלט. איך האָב אים דערציילט פון
מיין אומגליק. איך האָב שוין דעם פּוס נישט געקענט אַראַפּשטעלן אויף
דער ערד. איך האָב אים געפרעגט: „וואָס וועט זיין מיט מיר?“ האָט ער
מיר געענטפּערט: „זייער שלעכט! נישט גוט! דו וועסט דאָ מוזן אומ־
קומען. דער שונא איז שוין הינטער אונדז“.

עס האָט מיר געגעבן אַ ריס אין האַרץ און אַ קעלט איז מיר אַדורך
איבערן לייב: „איך בין נאָך יונג, איך וויל נאָך לעבן“ — האָב איך אים
געענטפּערט מיט שרעק און געבעט אין מיין שטים.

„פארפאלן! ס'איז מילחמה!“ האָט ער צוגעוואָרפֿן און איז גיך אוועק־געפֿארן.

איך האָב געמוזט רעזיגנירן פֿון ווייטער גיין. איך בין אַריבערגע־שפרונגען אויפֿן לינקן פֿוס איבערן ברייטן רינשטאַק און איך האָב מיך אַנידערגעלייגט ביים עק וואָלד. דער שאַסי האָט דורכגעשניטן אַ וואָלד. ליגנדיק האָבן די ווייטיקן מיך אָפּגעלאָזט. איך בין געווען אַזוי שטאַרק מיך און אויסגעשעפט. אַז כ'בין באַלד אַיינגעשלאַפֿן.

איך לויף צוריק קיין לאַדזש

װאָס איז שוין געווען דער אַכטער טאָג אין דער מלחמה — פֿרייטיק, דעם 8טן סעפטעמבער, 1939. דער פֿוס האָט מער נישט ווי געטאָן. „לויפֿערס“ זיינען נאָך אַלץ געגאַנגען קיין וואַרשע. דער הימל איז געווען אַ לויטערער, די זון האָט זיך גערוקט העכער און העכער. דער סאַסעוואָלד האָט באַשאַטנט דעם שאַסי. איך האָב אָנגעהויבן צו גיין קיין וואַרשע און עס האָט זיך צו מיר צוגעבונדן אַ מיטליאַריקער ייד, אַ שוואַכער, אַ נידעריקער, מיט אַ באַוואַקסן פֿנים. איבערן שאַסי, פֿון ביידע זייטן אַרום די רינשטאַקן, זיינען געלעגן נישט־אויפּגעריסענע באַמ־בעס פֿון פֿאַרשיידענער גרייס. קיין מיליטער זעט מען דאָ לגמרי נישט, נאָר בלויז ציווילע לויפֿערס. טייל גייען אַריין אין גערטנער, אין הייזער. די באַלעבאַטים זיינען אַנטלאָפֿן. די הונגעריקע זוכן עפעס צו עסן. אַפֿילו פֿון די ביימער זיינען אָפּגערייניקט געוואָרן די פֿרוכטן דורך די הונגע־ריקע לויפֿערס. טייל זיינען געבליבן ליגן אין די גערטנער, ווייל די פֿיס טראָגן זיי שוין נישט. עס איז שטיל: מען הערט נישט שישן, מען הערט נישט און מען זעט נישט קיין עראָפּלאַן. דאָס גיט מיר ביטחון: איך גלייב, אַז די פּוילישע אַרמיי האָט פֿאַרטריבן די דייטשן און אַז ענגלאַנד און פֿראַנקרייך האָבן אַיינגענומען דייטשלאַנד. אַזוי מאַלט אויס מיין פּאַנטאַזיע, ווייל דער מענטש טרוימט פֿון דעם, וואָס ער באַגערט. ווען כ'האָב מיך אַ ביסל אָפּגערוט אין אַ גאַרטן, בין איך צוריק אַרויף אויפֿן שאַסי. דער וועג איז שוין נישט געווען אַזוי איבערגעפּאַקט

מיט לויפערס. איך גיי שוין אן ערך צוויי שעה מיט קליינע גרופן לויפערס. די גאנצע צייט קוקן מיר אויפן הימל און מיר שטרענגען אן דעם חוש השמיעה צו דערהערן דעם גערויש פון עראפלאנען. אזוי ווי מען האט נישט געזען קיין צייכן פון שונא, האבן אלע אין דעם געזען א גוטן סימן. פון דאנען איז נאך געווען אריבער דרייסיק קילאמעטערס קיין ווארשע. האב איך באשלאסן נישט צו אילן זיך, גיין לויט מייע כוחות. פלוצלונג האבן מיר דערהערט רוישן אן עראפלאן. מאמענטאל זיינען מיר אריינגעלאפן אין וואלד אריין. אן אפיציר האט געעצהט מיר זאלן נישט ליגן צוזאמען, נאר צעווארפן צו איינצלנע. איך ליג לעבן א בוים. דער עראפלאן קומט אלץ נענטער. די ערד ציטערט, די ביימער טרייסלען זיך פון זיין גרויסער קראפט.

ארויס פון וואלד אויפן שאסיי און כ'בין ווידער געגאנגען קיין ווארשע. ווען כ'בין אפגעגאנגען א ביסל, האב איך באמערקט, אז אין וואלד געפינען זיך מענטשן. אזוי ווי כ'בין געווען מיד, בין איך צוגעגאנגען צו זיי, דאס איז געווען א געשלאסענע גרופע יידישע יונגעלייט. אפשר תלוצים. זיי האבן זיך איינגעטיילט דאס עסן, וואס זיי האבן פארמאגט — גלייך אויף גלייך. נאך דעם עסן האט דער אנפירער ארויסגענומען א פאפירן טאָר בעלע מיט קארמעלקעס און יעדן געגעבן איינס. מיד האט ער אויך מכבד געווען. איך האב אים געדאנקט. דאס צוקערל האט מיר נאס געמאכט אין מויל און האלדז, וואס זיינען שוין געווען טרוקן. איך האב אים געפרעגט: „וואוהין גייט איר אלע?“ — האט ער מיר געענטפערט אנטשלאסן: „מיר וועלן אזוי לאנג גיין, ביז מיר וועלן קומען קיין ארץ-ישראל!“

איינער האט דערציילט: „מען זאגט, אז מען לאזט שוין נישט אריין קיין ווארשע, ווייל ווארשע איז שוין איבערגעפאקט.“ א צווייטער האט דערציילט: „די אפיצירן האבן געהייסן, אז יעדער זאל אלצדינג נעמען פון די מיליטערישע מאגאזינען: מונדירן, שינעלן, שיד, זיף, קאנסערוון, ברויט, סוכארעס און פאפיראסן און אלצדינג, כדי דאס זאל נישט אריינגעפאלן צו די דייטשן.“

איך הער אויך א געפארעריי אויפן שאסיי. וואס קאן דאס זיין? פלוצלינג איז צו מיר צוגעלאפן אן אכצן-יאריקער פוילישער בחור און א שריי געגעבן צו מיר מיט שאדנפרייד: „די דייטשן זיינען שוין דא, זשידזשע!“ איך האב געוואוסט, אז כ'בין א פארלוירענער און עס האט מיר ווי געטאן פאר וואס כ'האב פארלאזט די היים. דאס רוישן אונטערן הימל און אויפן שאסיי האט זיך דערנענטערט. עס איז צו מיר צוגעקומען

א מיטליאריקער שטאטישער פאליאק און צו מיר געזאגט: „די דייטשן זיינען שוין דא! זשידקו! (יידל) דו האסט געהערט, וואס זיי שרייען? 'יודען העראוס! יודען העראוס!' — האט ער זיך מיט מיר גערייצט און איז אוועק.

איך האב מיר אויסגעליידיקט די קעשענעס. איך האב צעריסן אויף פיץ-פיצלעך דאס אַנטי־נאַצי און אַנטי־מלחמה ליד, וואָס איך האָב גע־שאַפן אין טאָג פון מלחמה־אויסברוך. איך האָב אויך צעריסן די פרעסע־קאַרטע פונעם ליטעראַרישן זשורנאַל „אינול“, ווי אויך די רעצענזיע פון ל. מ. פעטשעניק וועגן מיין ביכל לידער „יונג־גריין מאַי“. איך האָב אויך צעריסן מיין לעגטימאַציע פון פּראָפּעסיאָנעלן פאַראַיין. דאָס טאַשן־שפּיגעלע, וואָס אויף איין זייט איז געווען דאָס בילד פון אַלבערט איינ־שטיין, האָב איך אַנידערגעלייגט אויפן גראַז, כדי איך זאָל נישט פאַר־ניכטן דאָס בילד פון דעם גאון און גרויסן הומאַניסט. מיין פּאַס מיט דעם מיליטערישן ביכל האָב איך צוריק אַריינגעלייגט אין בוועס־קעשענע. ווי עס מאַכט זיך, זאָל איך האָבן דאָקומענטן.

א מיטליאריקער פאליאק, אן אַרבעטער, מיט זיין 19־יאַריקן זון, זיי־נען צוגעקומען נאָענט צו מיר. דער פּאַטער האָט זיך אַנידערגעלייגט אויף אַ זייט, אונטערגעשפּאַרט אַ האָנט אונטער דער גאַמבע, האָט געוויינט אויפן הויכן קול. טרערן זיינען אים גערונען: „סיני! מיין זון! מיר זיינען שוין אין געפּענגעניש. מיר זיינען שוין פאַרשקלאַפּט. איך ווייס פון דער היס־טאָריע, וואָס דאָס איז פאַרשקלאַפּט זיין אונטער די שוואַבן. פּוילן, פּוילן, ביסט שוין אין געפּאַנגענשאַפּט“. דער זון האָט אויף אים געקוקט גלייכ־גילטיק. ער האָט נישט פאַרשטאַנען דעם פּאַטערס רייד. דאָס איז געווען דער איין־און־איינציקער פּאָליאָק, וואָס איך האָב געזען קלאַגן אויפן חורבן פּוילן.

אַצינד, אַז כּ׳האַב שוין בודק געווען מיינע קעשענעס, בין איך אַרויס פון וואַלד אויפן שאַסיי. פון ביידע זייטן וואַלד, אַריינגעלאָזט די פּיס אין די רינשטאַקן, זיינען געזעסן „לויפּערס“ און האָבן באַגריסט די אַנקור־מענדיקע דייטשע אַרמיי מיט דעם היטלעריסטישן סאַלוט: „הייל! הייל!“ נאָר טייל זעלבערס האָבן צוריק געגריסט. איך האָב מיך אויך אַנידער־געזעצט און כּ׳האַב אויך געמוזט באַגריסן. אַבער אין האַרץ איז מיר געווען זייער־זייער שלעכט. איך האָב געוואוסט, וואָס היטלער האָט געטאָן צו די יידן און צו די הומאַנע מענטשן אין דייטשלאַנד, אין עסטרייך

און טשעכיע. איך האָב אויך געהאַט געלייענט דאָס „ברוינע בוך“. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז די יידן אין פּוילן זיינען פאַרלוירן. פאַרויס, ווי אַ וועגווייזער, גאַנץ נידעריק אַיבערן שאַסיי, איז גע- פּלויגן אָן עראָפּלאַן. אַ ביסל ווייטער אויף ביידע זייטן שאַסיי זיינען גע- פּלויגן צו איינציקע קלענערע עראָפּלאַנען. דאָס האָט געשאַפן אַ „סגל“. דערנאָך זיינען אין מיטן שאַסיי געפאַרן צוויי מאַטאַרציקלען אַהין-און- צוריק. דערנאָך איז אָנגעקומען די מאַטאַריזרטע אַרמיי: אויף גרויסע, גרויע טאַנקען זיינען געפאַרן יונגע, אויסגערוטע זעלנערס, גלאַטיק-ראַ- זירטע, זאַט-אַנגעגעטענע, אין שיינע מונדירן, מיט זיכערקייט, אָן שרעק, מיט אַזאַ פּריילעך געמיט, ווי מען פאַרט אויף אַ שימחה; אויף יעדן טאַנק איז געווען אַ לופּע, וואָס איין זעלנער האָט זי געריכט אויף ביידע זייטן צו די „לויפּערס“. עס האָט אויסגעזען, אַז אַט-אַט שיסן זיי צו אונדז; טייל זעלנערס, וואָס האָבן נישט באַדינט קיין מאַשין-געווער, האָבן גע- האַלטן גרויסע רעוואַלווערן, מיטן פינגער אויפן צינגל, אויסגעשטרעקט צו די לויפּערס.

דערנאָך זיינען געפאַרן: האַרמאַטן, געשלעפט פון מאַשינען (נישט אַזוי ווי די פּוילישע האַרמאַטן, וואָס זיינען געשלעפט געוואָרן פון פּערד). דערנאָך — הונדערטער לאַסטוועגענער מיט שיינע אויסגערוטע פּערד. איך האָב מיך דערמאַנט, ווי די פּוילישע קאַוואַלעריע איז אויס רחמנות צו די אויסגעהונגערטע פּערד אַליין געגאַנגען צו פּוס און געפירט די פּערד ביים צוים. דאָס פּוילישע מיליטער האָט באַוואונדערט ווי איין דייטשער זעלנער שיסט מיט זיין מאַשינביקס פון צוויי זייטן און יעדע זייט שיסט אויס מיט איין מאַל צו צען קוילן. פּוילן האָט אויף אַזאַ זאַך געמוזט אַוועקשטעלן צען זעלנערס אויף איין זייט און צען זעלנערס אויף דער צווייטער זייט, מיט צוואַנציק ביקסן. און נאָך עפּעס: דורך דער צייט, וואָס די פּוילישע ביקסן האָבן געגעבן איין זאַלפּ, האָבן אַט-די דייטשישע ביקסן געגעבן פיר זאַלפּ, ד"ה, פיר מאַל צו צוואַנציק זאַלפּ. זיי האָבן פיר מאַל גיכער געשאַסן.

דערנאָך איז געפאַרן די פּיעכאַטע. די פּוילישע פּיעכאַטע איז קיין מאַל נישט געפאַרן, נאָר געגאַנגען צו פּוס. און דערנאָך איז געפאַרן אַ ראַדיאַ-סטאַנציע.

דאָס מיליטער האָט כּסדר געגעסן שאַקאַלאַד, קאַרמולקעס, צוקער- לעך, ביסקוויט. טייל האָבן צוגעוואָרפן צו די „לויפּערס“: צוקערלעך, ביסקוויט, קאַרמולקעס און אויך ברויט. דאָס האָבן זיי געטאַן, כדי מיר

זאלן מיינען, אז זיי זיינען גוטע און פריינדלעכע. מיר, די אויסגעהונגענער-
טע, האָבן דאָס געכאַפּט און האָבן זיך מחייה געווען. איך האָב איבערגע-
לייענט און געזען, אז דאָס אַלץ איז פּוילישע אויסאַרבעטונג: די דייטשן
האָבן שוין באַוויון דאָס אַנצורויבן.

פּאַליאַקן האָבן אַצינד געזאַגט:

— די דייטשן זיינען גוט!

— ווער האָט באַדאַרפט מילחמה האַלטן!

— מען האָט באַדאַרפט די דייטשן אַלץ אַוועקגעבן, נישט נאָר דאָנ-
ציק און גדיניע, נאָר גאַנץ פּוילן!

— די זשידעס האָבן געוואָלט מילחמה, ווייל זיי האָבן מורא פאַר
היטלערן!

— אונדז פּאַליאַקן וועט אַצינד בעסער זיין, ווייל ביים דייטש איז
דאָ אַ סך אַרבעט. נאָר די זשידעס וועט ער באַצאָלן, ווייל זיי האָבן אונדז
אַריינגעשלעפט אין אַ מילחמה!

— נו, יא, די זשידעס האָבן געגעבן געלט, מיר זאלן זיך באַוואַפּע-
נען און פירן מילחמה!

— ווען די זשידעס גיבן נישט אַזוי פיל געלט, וואָלטן מיר נישט
אַרויס אין מילחמה!

— די זשידעס האָבן געגעבן צו ווינציק געלט, דערפאַר האָבן מיר
פאַרשפּילט די מילחמה!

די רייך פון די פּאַליאַקן האָבן מיך געביסן ווי שלאַנגען.

עס קומען נאָך הונדערטער טאַנקען, דערנאָך מיליטער אויף הונדערטער
מאַטאַרציקלען און ווידער האַרמאַטן און אויף יעדער האַרמאַט צו זעקס זעל-
נערס, וואָס עטלעכע פון זיי האַלטן גרויסע פּיסטוילן אויסגעצויגן צו די
צוקוקערס. טייל האָבן געקוקט מיט אַ מינע פון מערדערס. טייל סאָלדאַטן
סאָלוטירן און רופן אויס: „הייל!“ און די צוקוקערס ענטפערן: „הייל! הייל!“
אויפהייבנדיק די האַנט.

די גאַנצע אַרמיי מאַרשירט, אויספלאַנירט „קינסטלעריש“. דאָס פאַר-
כאַפט ס'אויג. צו פיר טאַנקען אין דער ברייט, צו פיר האַרמאַטן אין דער
ברייט. פאַרן אין די הונדערטער, פּינקטלעך ווי אויף אַ האַר אַפּגערוקט,
די זעלביקע דיסטאַנץ, איינער פון צווייטן. די דייטשע אַרמיי מאַרשירט
אויף וואַרשע. און די „לויפערס“ גייען שוין צוריק אַהיים. איך האָב באַ-
שלאָסן צוריק צו גיין קיין לאַדזש.

צוריקגייענדיק קיין לאַדזש, האָב איך געזען אַ בודקע אויפן שאַסיי.

בין איך אַרײַנגעגאַנגען. איך האָב גערעכנט, אפשר וועל איך דאָ קאַנען קויפֿן עפעס צו עסן, אָדער אַ שטיקל זײַף. איך האָב מיך נישט געהאַט געוואַשן און נישט אַפּראַזירט אַזוי פּיל טעג. איך האָב דאָ געטראָפּן אַ צום-טויט-דערשראָקענעם ייד, מיט אַ לאַנגער, שײַנער באַרד, מיט לײדיקע פּאַליצעס. בלויז קלײַנע פּעקלעך כלאַריק זײען געלעגן. האָב איך מיר געהײסן געבן אײנס און געפרעגט, וויפּל עס קאַסט. האָט ער מיר גע-ענטפּערט: „גאַרנישט“. איך בין אַרויס מיט דעם פּעקעלע כלאַר און כ׳בין ווייטער געגאַנגען. באַלד האָבן איך אָנגעטראָפּן אַ שמאַל טײכל, האָב איך מיך אַפּגעוואַשן מיטן כלאַר און מיך ווייטער געלאָזט גיין קיין לאַדזש. איך האָב מיך געוואַקלט פּון אַפּגעשוואַכטקײט, אַזוי ווי אַ צעבראַכענער זקן. אַן אַפּיציר, וואָס איז געפּאַרן אויף אַ מאַטאַרציקל, האָט זיך אַפּ-געשטעלט און אַ געשרײַ געטאַן צו מיר:

- פאַרשטייטו דײַטש!?
- „יאַוואַל!“ — האָב איך אים דרײַסט געענטפּערט.
- פּון וואָנען קאַנסטו דײַטש!
- איך האָבע געלערנט אין שולע.
- ביסטו יודע?
- נײַן!
- וואָס פאַר אַ סאַלדאַט ביסטו, אַז דו האָסט נישט קיין ביקס און קיין מונדיר?
- איך בין נישט קיין סאַלדאַט.
- אַלע, וואָס זײנען דאָ אויף די וועגן, זײנען סאַלדאַטן. אויב דו ביסט נישט קיין זעלנער, פאַר וואָס ביסטו נישט אין דער היים?
- די רעגירונג האָט דורכן ראַדיאָ באַפוילן: אַלע מענער זאָלן פאַר-לאָזן לאַדזש און גיין קיין וואַרשע, און די רעגירונג מוז מען פּאַלגן.
- זאָג מיר, איז נאָך ווייט קיין וואַרשע?
- איך ווייס נישט גענוי.
- ער האָט געזאָגט: „צום ווידערזען!“ און איז ווייטער געפּאַרן אויפֿן וועג קיין וואַרשע.
- די זון האָט אַלץ געשײנט פּון אַ לױטערן הימל און געוואַרעמט מיט איר גאַנצער קראַפֿט. איך האָב געפּונען אַ פּלאַש, בין איך צוגעגאַנגען צו אַ ברונעם. כ׳האַב מיך אָנגעטרונקען מיט וואַסער, אָנגעפּילט די פּלאַש מיט וואַסער און כ׳בין ווייטער געגאַנגען. עס זײנען דאָ כּסדר געפּאַרן זעלנערס אויף מאַטאַרציקלען.

איך בין געגאנגען, ווי דער שטייגער איז: אויף דער רעכטער זייט. פלוצלינג האָט עס מיך עפעס געגעבן אַ צי, איך זאָל אַריבערגיין אויף לינקס און כ'בין געגאנגען. אין מיטן שאַסיי איז מיר אינגעפאלן: וואָס פאַר אַ באַרישקייט טו איך? אָבער ס'האַרץ האָט מיך נישט געלאָזט צו-ריקגיין. ווען כ'בין שוין געווען אויף דער לינקער זייט, איז אויף רעכטס אָנגעפאַרן אַ שווערער טאַנק, דער שאַפער האָט פאַרלוירן די קאַנטראָל און דער טאַנק האָט זיך שנעל געגעבן אַ דריי-אויס אין רינשטאַק אַריין, אויף דעם אַרט, וואו איך האָב געדאַרפט גיין — האָב איך געזען, וואָס פאַר אַ נס עס האָט אַצינד מיט מיר געטראָפן: ווען איך פאַלג נישט מיין אינטואַיציע, נאָר דעם שכל, וואָלט שוין פון מיר אַצינד געווען קרעפּל-פלייש. אין דעם האָב איך געזען אַ צייכן, אַז איך וועל איבערלעבן די מילחמה; און די גאַנצע פינף און אַ האַלב יאָר, וואָס איך בין געווען אונטער די נאַציס, האָב איך אין יעדער געפאַר געזען דעם דאָזיקן צייכן און דאָס האָט מיך געמאַכט גלייבן, אַז איך וועל מיך אַרויסדרייען פון דער געפאַר. איך האָב מיך באַמיט יעדע געשעעניש גענוי צו זען און גוט אַיינקריצן אין זיכרון, כדי איך זאָל נאָך דער מילחמה קאָנען דער-צייילן מיט מיין פען. איך האָב אַויסצופירן אַט-די שליחות.

ווען כ'בין אָפּגעפאַרן אַן ערך צען מינוט, האָט מיך ווידער אָפּגע-שטעלט אַן אַפיציר אויף אַ מאַטאַרציקל:

— שפרעכסטו דויטש?

— צאָ? צאָ? (וואָס? וואָס?) — האָב איך אים געפרעגט אויף פּוין-

ליש — צאָ פאַן פיטאַ? (וואָס פרעגט דער הער?).

אַצינד האָט ער צו מיר גערעדט אין אַ פּרעכטיקן פּויליש:

— ביסט אַ ייד?

— ניין.

— וואָס האָסטו אין פּלאַש?

— וואַסער.

— גיב מיר אַ ביסל וואַסער.

איך האָב אים דערלאָנגט.

— מרינק דו פריער — האָט ער געזאָגט.

איך האָב געכאַפּט די פּלאַש צום מויל און כ'האָב אַויסגעטרונקען אין איין אַטעם אפשר אַ האַלבע פּלאַש, ווייל כ'בין נאָך אַלץ געווען דורש-טיק סיי פון דער גרויסער היץ און סיי פון דעם שטויב.

— גענוג! גענוג! — האָט ער געזאָגט. ער האָט גענומען די פּלאַץ
 און נאָר געגעבן איין שלוק און זי מיר צוריקגעגעבן.
 — פאַר וואָס טרינקסטו אַזוי ווייניק? — האָב איך אים געפרעגט.
 — ווייל טרינקען אַ סך וואָסער איז נישט געזונט. דו ביסט אַ זעל-
 נער. וואו האָסטו די ביקס?
 — ניין, איך בין נישט קיין זעלנער.
 — טאָ פאַר וואָס ביסטו אַנטלאָפֿן?
 — ווייל דורכן ראַדיאָ האָט אַזוי די רעגירונג געהייסן. האָב איך
 אויסגעפירט דעם באַפעל. קאָן איך שוין צוריק אַהיים גיין?
 — וואוהיין?
 — קיין לאַדזש.
 — אַ, לאַדזש? לאַדזש האָבן מיר שוין לאַנג פאַרנומען. זיכער קאַנסטו
 שוין אַהיים גיין.
 — די דייטשע זעלנערס שיסן און באַמבאַרדירן. איך האָב מורא
 צוריקצוגיין.
 — דאָס איז נישט אמת.
 — יאָ, ס'איז אמת. איך האָב דאָס אַליין געזען.
 — אַז די פּאָליאַקן שיסן אויף אונדז, מוזן מיר צוריקשיסן. פאַר-
 שטייסטו? אַז וואָרשע וועט זיך אונטערגעבן, וועלן מיר נישט שיסן. מיר
 ווילן נישט קיין מילחמה.
 — איך הונגער שוין עטלעכע טעג. איך האָב נאָך היינט גאַרנישט
 געגעסן. אפשר האָסטו ברויט? איך האָב געזען, ווי די דייטשע זעלנערס
 האָבן געטיילט ברויט.
 ער האָט פון אַ לעדערנער טעקע אַנגענומען אַ פּולע האָנט מיט ביס-
 קוויט, אַ וואָרף געטאָן אויפן גראָז און אַוועקגעפּאַרן. איך האָב צוואַ-
 מענגעקליבן, געגאַנגען און געגעסן. די דאָזיקע „הערבאַטניקעס“ זיינען
 אויסגעאַרבעט געוואָרן אין פּוילן: ס'איז געווען אַן אויפּשריפט אין פּויל-
 ליש „הערבאַטניקי“.
 איך האָב געטראַכט: דער דאָזיקער אַפּיציר איז זיכער פון די דייטשן,
 וואָס זיינען געבוירן און דערצויגן געוואָרן אין פּוילן, און ווען היטלער
 איז געקומען צו דער מאַכט, האָבן זיי זיך אַריינגעשוואַרצט קיין דייטש-
 לאַנד צו דינען דעם „פּאַטערלאַנד“. אַצינד העלפּן זיי אַקופירן פּוילן.

עס איז צו מיר צוגעקומען אַן אַלטער פּויער און געזאָגט: „דו ביסט
 אַ ייד, קענסטו דאָך רעדן דייטש“. ער האָט מיך צוגעפירט צו אַ דיי-

טשישן אפיציר אויף א מאטארציקל און ער האט מיד געבעטן : — זאג אים אין דייטש, אז ביי מיר אין הויף שטייט א וואגן מיט אמוניציע, וואס די פוילישע ארמיי האט איבערגעלאזט.

איך האב דאס איבערגעגעבן דעם אפיציר, האט ער געזאגט : „גוט. איך האב נישט קיין צייט“.

איך האב אים געפרעגט : „וואוהין פארסטו?“

„קיין ווארשע!“ האט ער אילנדיק געענטפערט.

איך האב געוואלט וויסן, צי ווארשע איז שוין געפאלן, האב איך אים

א פרעג געטאן : „ווען וועסטו זיין אין ווארשע?“

האט ער א קוק געגעבן אויף זיין האנטזייגערל און א זאג געטאן :

„אין פיר שטונדן!“ און איז אוועקגעפארן. פון דעם האב איך געדרונגען,

אז ווארשע איז שוין אויך געפאלן. דער אמת איז געווען, אז ווארשע

האט נאך געקעמפט אריבער דריי וואכן.

ווען כ'בין צוגעקומען נאענט, וואו עס קרייצן זיך די וועגן, האב

איך באמערקט, ווי די דייטשן פאנגען די „לויפערס“, האב איך אראפ

געדרייט פון שאסיי אויף די פעלדער. דא האב איך באגעגנט א יידישן

יונגמאן פון לאדזש — א שניידער, א דארער, פון העכערן וואוקס, א שיקל-

דיקער, מיט א פנים באשפריצט מיט ברוינע פיעגעס. ער האט אויסגע-

זען ווי א פויער. ער האט געהייסן יצחק. מיר זיינען געגאנגען צוזאמען.

אויפן וועג האבן מיר געזען, ווי א פוילישער פאליציאנט איז צוגעגאנג-

גען צו עטלעכע דייטשישע זעלנערס און מיט א שמייכל און אונטער-

טעניקייט זיי אפגעגעבן זיין ביקס. ער האט אויך אראפגענומען דעם לע-

דערנעם רימען און איבערגעגעבן. דער אפיציר האט אים געגעבן עט-

לעכע צוקערלעך. ער האט געדאנקט. בייגנדיק זיך ווי א שקלאף פאר זיין

פריץ. ער האט מיט הנאה געגעסן די צוקערלעך.

— זעסטו — האב איך געזאגט צו מיין מיטגייער — ער איז דאך

ביו נארוואס געווען די פוילישע מאכט אליין. זע נאר ווי ער חנפעט

זיך צו די דייטשן. אן אמתע הינטישע נשמה. ניין, אזעלכע ברואים זיי-

נען נישט ווערט צו האבן די פרייהייט.

— אים וועט גארנישט פעלן — האט מיר יצחק געענטפערט. —

ביו היינט האט ער געדינט דער פאשיסטיש-סאנאטארישער רעגירונג

און אצינד וועט ער דינען די נאציס. פאליציי מוז מען אומעטום האבן.

דער פאליציאנט איז אריינגעגאנגען אין וואלד און איז געקומען צו

לויפן מיט נאך א ביקס און זי איבערגעגעבן מיט א חניפה-שמייכעלע.

דער אפיציר האט אים געגעבן נאך עטלעכע גראשנדיקע צוקערלעך. די ביקס איז מסתם געווען פון א פאליציאנט, וואס האט זי אוועקגעווארפן און ער איז געלאפן ערגעץ איבערטאן זיך, כדי ער זאל נישט אריינפאלן צו די דייטשן.

מיר זיינען נאך טיפער אין די פעלדער אריינגעגאנגען. די זון איז שוין געווען גאנץ נידעריק, און מיר האבן דערווען פון גאנץ ווייט א דארף. מיר האבן באשלאסן דארטן איבערנעכטיקן, ווייל פון זעקס פאר נאכט ביז אכט אין דער פרי האט זיך קיינער נישט געטארט געפינען אין דרויסן. מיר האבן זיך צוזאמענגעטראפן מיט א גרופע פאליאקן פון לאדזש, וואס זיינען אָנגעקומען פון א צווייטן וועג און זיינען אויך געגאנגען צו דעם דארף, ווייל עס איז געלעגן ווייט פון שאסיי. זיי האבן דערקענט, אז מיר זיינען יידן, און באַלד האט זיך עס אָנגעהויבן:

— העי, זשידיק! איר זענט שולדיק אין קריג! — האט אָנגעהויבן א יונגער פויער, — ווייל איר, זשידעס, האט געגעבן געלט צו פירן קריג קעגן היטלערן!

— די זשידעס זיינען שולדיק, ווייל זיי האבן צו ווינציק געלט גע-געבן. ווען די זשידעס וואלטן געווען געגעבן גענוג געלט, וואלטן מיר זיך געווען גוט באוואפנט און די דייטשן וואלטן געווען מורא געהאט מיט אונדז, פאליאקן, אָנצוהייבן א מילחמה. יידן האבן דעם קאפיטאל!
— ריכטיק! — האט דער פריערדיקער צוגעשטימט. — די זשידעס, אלע זשידעס זיינען קאפיטאליסטן!

— דו ביסט דאך אן אַרבעטער — האב איך אים געזאגט — שעמסטו זיך נישט אזוי צו רעדן?

— איך בין א פע. פע. עסאָויעץ (א פוילישער סאציאליסט).

— דו געהערסט צו דער פע-פע-עס? אזוי לערנט די פע-פע-עס?

— זיכער געהער איך צו דער פע-פע-עס, און דו, פארשווער זשיד, זאג מיר נישט, וואס פע-פע-עס לערנט, ווייל איך ווייס בעסער. — ער האט אויפגעהויבן צו מיר די ידים און די רויטע יוכע איז אים געקור מען אין פרצוף אריין — איך וועל זיך צעדריקן ווי א וואַנק, דו פאר-שיווע זשיד! היטלער וועט איך, זשידעס, שוין אָנלערנען!

איך בין פון אים אָפגעשפרונגען און כ'בין מיט יצחקן צוזאמען אוועק פון דער גרופע. איך בין טרויעריק געוואָרן, ווייל כ'האב געטראכט: אויב אפילו די פאליאקן, וואס געהערן צו דער סאציאליסטישער פארטיי

און האַלטן זיך פאַר סאַציאַליסטן, זיינען אַזוי פאַרסמט מיט אַנטיסעמי-
טיזם, איז אונדז, יידן, זייער-זייער שלעכט.

ווען מיר זיינען אַריינגעקומען אין דאָרף, האָבן מיר אַלע כאַטעס
געטראָפֿן פול מיט לויפערס, וואָס גייען שוין צוריק אַהיים. די פּויערים
האָבן זיי גאַסטפריינדלעך אויפגענומען. זיי האָבן פאַר זיי אָפּגעקאַכט
קאַרטאָפּל און געגעבן מילך. איך האָב באַמערקט אין פעלד אַן אַרעמע,
אַלטע כאַטע, באַדעקט מיט שטרוי. האָב איך געזאָגט: „לאַמיר פּרואוון
דאָרטן“. מיר זיינען אַריינגעקומען, האָט אונדז פריינדלעך אויפגענומען
אַ יונגע פּויערטע מיט אַ קליינטשיק קינד. דאָ איז נישט געווען קיין
איין לויפער.

— שוין? ס'איז שוין אויס מילחמה? — האָט זי נאָאוי געפרעגט —
געלויבט איז יעזוס קריסטוס. דאָרף דאָך מיין מאַן אויך אַהיים קומען.
אפשר האָט איר אים ערגעץ געזען? מען האָט אים צוגענומען אין מי-
ליטער מיט צוויי וואַכן צוריק.

איך האָב געטראַכט: ווי נאָאוי זי איז — די מילחמה האָט זיך ערשט
אַנגעהויבן, און איר מאַן? אפשר האָבן אים די דייטשן געפאַנגען. אַדער
ווער ווייסט צי ער איז נישט געפאַלן אויפן פראַנט. איך האָב געזען אַ
יונגע אלמנה מיט אַ יתומל. איך האָב זי געטרייסט: „שוועסטער, דיין
מאָן וועט זיכער אַהיים קומען, נאָר עס וועט אַ ביסל דויערן, ווייל ער
מוז גיין צו פּוס, און עס איז דאָך אַ לאַנגער וועג. אויף איר יונג, שיינ
פנים האָט זיך באַוויזן אַ שמייכל פון האַפענונג. זי האָט זיך פאַרטראַכט
און זי איז צוריק טרויעריק געוואָרן.

די פרוי האָט אויף גיך אָפּגעשיילט קאַרטאָפּל, אָפּגעקאַכט עס און
אויך אויפגעקאַכט מילך. מיר האָבן געגעסן און זיך מחייה געווען. דער-
נאָך האָט זי אָפּגעשניטן צוויי שטיקלעך פון אַן אייגן-געבאַקן, שוואַרץ
ברויט און אונדז געגעבן צו פאַרבייסן און געזאָגט: „די מיל שטייט, ווער
ווייסט, ווען איך וועל קאָנען צעמאַלן קאָרן, כּוֹזאַל קאָנען באַקן ברויט“.
דאָס ברויט האָט געהאַט אַן אויסערגעוויינלעכן טעם. איך האָב באַוואונ-
דערט איר גוטתאָרציקייט.

נאָך דעם עסן האָב איך אַרויסגענומען געלט צו באַצאָלן. זי האָט
נישט געוואָלט נעמען. איך האָב געבעטן, האָט זי גענומען. זי האָט גע-
זאָגט, אַז מיר קאָנען שלאָפֿן אויפן בוידעם אויפן היי אַדער אין סטאָדאַלע
אויפן שטרוי. מיר זיינען אַריין אין שיער, צוגעמאַכט דעם טויער און מיר
האָבן זיך אַנידערגעלייגט אויפן שטרוי. איך האָב געזאָגט: „יצחק, עס

וואלט געווען א גוטער פלאן, מיר זאלן דא בלייבן א צוויי וואכן: אי מיר וועלן זיך אויסרוען און אי עס איז געפערלעך אצינד אויף די וועגן. דער-נאך וועט זיך איינשטילן און די געפאר וועט אריבער."

— גיין! ראש-השנה וויל איך זיין אין דער היים! — האט ער געזאגט אנטשלאסן. מיר זיינען באַלד איינגעשלאפן.

זעקס אין דער פרי האט מיך יצחק אויפגעוועקט:

— שטיי אויף! מיר דארפן שוין גיין!

— פאלג מיך, לאמיר דא זיך אפרוען עטלעכע טעג, וועלן מיר מיט פרישע כוחות שנעלער אהיים קומען. דאס הארץ לאזט מיך עפעס נישט גיין און מיין הארץ גענארט מיך קיין מאָל נישט אָפּ.

— קום! קום! איך וויל זיין ראש-השנה אין דער היים, צווישן יידן — האט ער מיך געצויגן. און צום גרויסן אומגליק האָב איך מיך געלאָזט צורעדן.

אומרואיך, האַלב-פאַרשלאָפן זיינען מיר אַרויס אויפן הויף. איך האָב מיך אָפּגעוואָשן ביים ברונעם. דאָס וואָסער איז געווען קאַלט, אַז עס האָט געשניטן, אַ פאַראַבעק, אַ תּם, האָט שוין געאַרבעט ביי דער שטאַל. דער הימל איז געווען לויטער. די זון איז שוין אַרויסגעקראַכן פון יונגן וואַלד. די באַלעבאַסטע האָט אַרויסגעטראָגן אַ הילצערן שעפל מילך פון דער שטאַל. זי האָט נאָר וואָס אויסגעמאַלקן די קו. זי האָט אונדז באַגריסט און אונדז פאַרבעטן אויף פרישטיק. זי האָט באַלד גענומען שייַלן קאַרטאַפּל פאַר אונדז. האָט איר יצחק געזאָגט: „מען דאַרף נישט, מיר גייען שוין“. האָט זי געזאָגט: „וואָס גייט איר אַזוי פרי? איך האָב גע-מיינט, אַז איר וועט דאָ זיין כאַטש עטלעכע טעג, וועט מיר זיין אַ ביסל היימלעכער. איך האָב געוואַלט פאַר איך שעכטן אַ הינדל.

איך בין אַריינגעלאָפן צו מיין באַלעבאַסטע זיך געזעגענען. זי האָט מיר געוויזן, אַז די קאַרטאַפּל קאַכן זיך שוין פאַר אונדז און זי האָט נאָך אַלץ געזאָגט, אַז מיר זאלן דאָ בלייבן. זי האָט אָפּגעשניטן צוויי שטיק-לעך פון איר לעצטן ברויט און אונדז געגעבן. מיר האָבן איר שוין באַ-דאַנקט פאַר אַלעס, זיך געזענגט און אַוועקגעגאַנגען. מיר האָבן דאָס שטיקל ברויט באַלד איינגעשלונגען.

די סטעזשקעס אויף די פעלדער און דער שאַסיי זיינען שוין געווען פול מיט צוריקגייענדיקע לויפערס. איך האָב באַשלאָסן נאָר צו גיין דורך די פעלדער, בשום אופן נישט מיטן שאַסיי. פוילישע זעלנערס האָבן פון זיך אַראָפּגעוואָרפן די מונדירן, כדי די דייטשן זאלן זיי נישט פאַנגען.

זיי האָבן זייערע מונדירן, שינעלן און די שיך מיט טאָפּטע זוילן אויס-
געביטן ביי די פויערים פאַר טראַנטעס און טרעפּעס (האַלצשיך). די
פויערים האָבן דאָס אויסגענוצט מיט כיטרעקייט. טייל זעלנערס זיינען
געבליבן באַרוועס. ווען מיר זיינען אָפּגעגאַנגען אַפּשור אַ שעה צייט, זיי
נען מיר צוגעקומען צו אַ סטעזשקע, וואו עס איז געשטאַנען אַ דייטשי-
שער זעלנער און ער האָט העפלעך געוויזן די גייערס וואו מען זאָל גיין.
קיינער האָט נישט געוואָגט נישט אויסצופאַלגן זיין אַנווייז. מיר זיינען
אָפּגעגאַנגען אויף דער סטעזשקע אַן ערך אַ האַלבע שעה און מיר זיי
נען אַרױפּגעקומען אויפן שאַסיי. דאָ איז געווען פּול מיט צוריקגייענדיקע
לויפּערס. עס זיינען דאָ געשטאַנען צעוואָרפן דייטשע זעלנערס. זיי האָבן
קיינעם נישט געטשעפּעט. זיינען געווען העפלעך, מען האָט אַפּילו ביי
זיי נישט געזען קיין געווער. זיי האָבן זיך געוואונדערט און באַדויערט,
וואָס אַזוי פּיל פּאַליאַקן גייען באַרוועס. „מיר, דייטשן, וועלן זיי געבן
שיך“, האָט איין זעלנער געזאָגט צו מיר. זיי האָבן אָפּגעשטעלט די באַר-
וועסע און זיי געגעבן ברויט, ביסקוויט, צוקערלעך און פּאַפּיראַסן. איך
האַב געטראַכט: וויי-און-ווינד איז צום פּוילישן פּאַלק: זיינע פּירערס האָבן
היטלערן אַוועקגעגעבן חוץ שפּיז און אַנדערע סחורות אויך לעדער פאַר
מיליאָנען דאָלאַרן אויף קרעדיט. זיי האָבן באַשוכט און באַשטיוולט די
דייטשע אַרמיען און דאָס אייגענע פּאַלק האָבן זיי געלאָזט באַרוועס, נאָ-
קעט און הונגעריק.

פּויערטעס פון די אַרומיקע דערפּער האָבן אַרױסגעבראַכט צו פאַר-
קויפן אייער, מילך, קעז, פּוטער. די דייטשן האָבן אויף דעם געעפּנט די
אויגן און אויסגערופן מיט אַזאַ טאָן, אַזוי ווי זיי וואָלטן דערזען אַן אוצר
אַראָפּגעפּאַלן פון הימל:

— האַנס! אייער!

— פּריץ! מילך! שמאַנטפּוטער! קעז!

זיי האָבן גיך אַלצדינג געקויפּט און שוין פאַר פּויליש געלט.

— זעסטו, ווי פּוילן איז אַ לאַנד פון כּל-טוב — האַב איך געזאָגט
צו יצחקן — ביי „זיי“ אין לאַנד האָבן זיי שוין יאָרן נישט געזען קיין
שמאַנטפּוטער. זיי האָבן נאָר מאַרגאַרין און אויך דאָס איז אויף קאַרטן,
און דאָך זיינען זיי אַזוי מעכטיק. אַצינד זע איך דעם גרויסן ליגן פון די
אַלע פרעסע-דייעות, אַז די דייטשן האָבן נישט מיט וואָס צו פירן מילחמה.
דאָס איז געווען אַ פאַרפּירערישע פּראָפּאַגאַנדע!

פּוילן איז יאָ געווען צוגעגרייט צו פירן מילחמה מיט די דייטשן:

מיט א טאמפאן פון גאזע און מיט א פלעשעלע וואסער מיט טייזאדע צוצולייגן צו דער גאז קעגן זייערע באמבעס און גיפטיקן גאז — האט יצחק געזאגט סארקאסטיש.

אונטער ראזע-מאזאויצעק האט אונדז אן אפיציר גאנץ העפלעך געוויזן צו גיין לינקס. האבן מיר אים געפאלגט אזוי ווי אלע. מיר זיי-נען אפגעגאנגען עטלעכע צענדליק טריט, האב איך פלוצלינג געזען, אז איך געפין זיך צווישן א געדיכטער מאסע און איך האב געהערט שרייען אין דייטש: „היער! היער!“ איך בין געווארן געשטויסן און מיטגע-שלעפט פון דער מאסע. איך האב מיך אומגעקוקט און געזען, אז כ'געפין זיך אויף א פעלד, צווישן טויזנטער און טויזנטער מענער, וואס זיצן אין זאמד מיט די פיס ארונטער. דער פלאץ איז געווען א גרויסער, ארומגע-צוימט פון אלע זייטן, נאר אין פראנט האבן די דייטשן אויפגעעפנט דעם צוים עטלעכע צענדליק מעטער, כדי אויף א דייטשיש-העפלעכן אויפן אריינצונארן די לויפערס. ארום-און-ארום איז דער פלאץ געווען באוואכט פון זעלנערס מיט מאשינביסקן. איך האב געזען, אז כ'בין געפאנגען.

— נו, יצחק? וואס האב איך געזאגט? וואלט נישט בעסער געווען, ווען מיר בלייבן אויפן דארף א צוויי וואכן? האסט זיך געאיילט קיין לאדזש, הא?

יצחק איז געבליבן שטום און האט אראפגעלאזט די אויגן.

עס איז צו מיר צוגעקומען מיינס א פריינד, א שניידער-געזעלן, מיט די ווערטער: „אוי, ווי איז מיר, דו, בריקס, ביסט אויך דא?“ איך האב אים אָנגעקוקט: ער האט אויסגעזען, ווי מען וואלט אים פון דער ערד אויסגעגראבן: פארפייניקט, פארהונגערט, פארטריקנטע ליפן, בא-וואקסן און שמוציק. עס האט מיך אָנגענומען א גרויס רחמנות אויף אים. איך האב געהאט א פושקע קאנסערווירט פלייש, וואס א יידישער זעלנער האט מיר געגעבן אויפן וועג. האב איך עס דערלאנגט יצחקן און געזאגט: „עפן אויף און מיינ העלפט גיב אים.“ יצחק האט זיך געפארעט מיט זיין מעסערל ביים עפענען די פושקע. איך האב געזאגט צום שניידער: „נעם, עס אויף מיינ חלק.“ האט ער מיר געענטפערט: פאר וואס טוסטו דאס? מסתמא וויסטו נאך נישט, וואס עס טוט זיך דא. ווען האט מען דיך גע-פאנגען?“

יצחק האט גיך-גיך געפאקט דאס פלייש אין מויל אריין. איך האב צו אים געשריגן: „עס נישט אויף אלץ! איך גיב דיר נאר א העלפט!“ ער האט זיך געמאכט ווי געפגרט און איינגעשלונגען ס'גאנצע פלייש. דאס

האָט אויף מיר געמאַכט שרעקלעכן איינדרוק. איך האָב געטראַכט: ווי גיך האָט דער היטלעריום פון אים געמאַכט חיה.

דער שניידער איז אַלט געווען עטלעכע־און־דרייסיק יאָר. ער איז געווען קלאַסן־באַוואוסטזיניק; ער האָט געהערט צום פראַפעסיאָנעלן פאַראיין, געלייענט יעדן טאָג אַ יידישע צייטונג, אַ ליינער פון ליטע־ראַרישע זשורנאַלן און ביכער. ער האָט מיר דערציילט: „דאָ איז אַזוי ווי אין דאַכאַו, אַזוי ווי איך האָב געלייענט אין „ברוינעם בוך“ און אפשר נאָך ערגער. איך בין שוין דאָ געפאַנגען פון דאַנערשטיק אָן. דאַנערשטיק אַ גאַנצע נאַכט און פרייטיק אַ גאַנצע נאַכט האָבן זיי מיך און נאָך יידן געצוואונגען צו פלומפן וואַסער. זיי האָבן אונדז געפייניקט און געשלאָגן, נישט געלאָזט בעמען קיין שלונג וואַסער. די היץ און דער דורשט זיינען געווען גרויס. מיר האָבן זיי געבעטן, זיי זאָלן אונדז דערלויבן כאַטש איינ־צונעצן די ליפן. האָבן זיי אונדז נאָך מער געפייניקט און געשלאָגן און זיי האָבן גערעוועט: איר, יודען, האָט נישט פאַרדינט קיין וואַסער! איר, יודען, האָט דעם קריג געמאַכט! איך בין שוין דאָ דעם דריטן טאָג אָן עסן און אַן וואַסער.“

„דאָס איז דאָס פאַלק פון בעטהאַווען, שאַפענהויער, געטע און שי־לער? האָ? די זעלנערס זיינען דאָך אַרבעטערס און פויערים. פראַלע־טאַריערס פון אַלע לענדער, פע! רייניקט אייך!“ האָב איך פאַרענדיקט סאַרקאַסטיש.

אין דייטשער געפאַנגענשאַפט

דאָס איז געווען ערב ראש השנה. נאָך טרייבן אונדז אויפן שאַסי פון זעקס אין דער פרי אָן, האָבן די דייטשע זעלנערס אונדז פינקטלעך צוועלף אַ זייגער אַרויפגעטריבן אויף אַ לאַנקע, וואָס האָט זיך אויף איין זייט געגרענעצט מיט אַ וואַלד און אויף דער צווייטער זייט מיט אַ זומ־פיקער אָזערע. די זעלנערס האָבן אויפגעשטעלט דאָס מאַשין־געווער, זיי האָבן אַרויסגענומען שפייז און געגעסן מיטאַג. די זון האָט אַצינד נאָך שטאַרקער געברענט, סיי פון דער היץ און סיי פון דעם שטויב פון שאַסי.

האָט אונדז געברענגט פון דורשט, האָבן מיר זיך אַלע געלאָזט צום זומפּ
כאַפּן אַ ביסל וואַסער. די פּאַליאַקן און די אוקראַאינער האָבן געהאַט
מיט וואָס אָנצושעפּן וואַסער, ווייל זיי האָבן מיטגענומען אויפן וועג טעפּ-
לעך און פּלעשער. די יידן, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין כלים, האָבן
אַנגעשעפּט דאָס וואַסער מיט די היטלען אָדער מיט די דלאַניעס און
געטרונקען. איך האָב אָנגעשעפּט מיט דער בלעכענער קאַנסערוון פּושקע,
וואָס כּ׳האַב מיר פּאַרשאַפּט און איך האָב געטרונקען מיט איין אַטעם,
אַן אַנשעפּ נאָך דעם אַנדערן. ביים זעקסטן מאָל האָב איך ערשט דער-
שפּירט, אַז דאָס וואַסער שטינקט פון זומפּ און ערשט דערזען, אַז עס
איז שוואַרץ אַזוי ווי בלאַטע.

די דייטשן האָבן געגעסן און נאָכן עסן זיך אָפּגערוט. דאָס האָט
געווערן אַ שעה, און מיר האָבן אַ ביסל אָפּגעאַטעמט: טייל זיינען גע-
זעסן אויפן גראַז, טייל האָבן זיך אויסגעצויגן אויפן גראַז. איך האָב
זיך אויך אויסגעשטרעקט אויפן גראַז און ס׳האַט מיך אַ ביסל אָפּגעפּרישט.
פּינקטלעך איינס אַ זייגער האָט זיך ווידער אָנגעהויבן דער מאַרש
אַזוי ווי פּריער: ס׳ערשטע די פּאַליאַקן, דערנאָך די אוקראַאינער און
ס׳לעצטע די יידן. די דייטשן האָבן די יידן געטריבן ווי בהמות מיט
זייערע גראַבע שטעקנס. בלוט האָט זיך געגאַסן און ס׳זיינען געפּאַלן
קרבנות.

אויף ביידע זייטן שאַסיי איז געווען אַ געדיכטער וואַלד. איין יידי-
שער יונגעראַן איז אַריינגעלאָפּן אין וואַלד אַריין. אַ זעלנער לעבן מיר
האַט דאָס באַמערקט, אָבער ער האָט אים נישט געקענט נאָכשיסן צוליב
די געדיכטע ביימער.

ווען מיר זיינען אַרויס פון די פעלדער און וועלדער און מיר זיי-
נען צוגעקומען צו אַ באַוואוינטן יישוב, האָבן די דייטשן אונדז אויפגע-
הערט צו טרייבן ווי בהמות און זיי האָבן אָנגענומען אַ פנים פון אומ-
שולדיקע לעמלעך.

די פּאַליאַקן, וואָס האָבן געוואוינט ביים שאַסיי, האָבן מכבד געווען
די געפּאַנגענע פּאַליאַקן און אוקראַאינער מיט וואַסער, עפל, באַרנעס,
פּלוימען, מערן און טאַמאַטן. ווען די יידן זיינען אָנגעקומען, איז שוין
אַלצדינג געווען אויסגעטיילט; און אויב די פּאַליאַקן האָבן יאַ עפעס
געוואַלט געבן די יידן, האָבן די דייטשן נישט געלאָזט. ווען טייל פּאַ-
ליאַקן האָבן יאַ אַרויסגעשטעלט עמערס וואַסער פאַר די יידן, זיינען די
דייטשן אַרויפגעפּאַרן מיט זייערע מאַטאַרציקלען און זיי איבערגעקערט.

אנדערע דייטשן האָבן איבערגעקערט די עמערס וואָסער מיט די פיס.
די זון האָט געשרפעט. שווייס האָט זיך פון אונדז געגאַסן, און אויך
דער הונגער און דורשט האָבן אונדז געפייניקט. וואָסער, וואָסער! איז
געווען דער פּאַרלאַנג פון אַלע יידן.

איך האָב געזען, אַז אונטער מיינע טריט, אויפן שאַסיי, ליגן קעפּ-
לעך און עקלעך פון מערלעך, וואָס די פּאַליאַקן און אוקראַינער האָבן
אַוועקגעוואָרפן, האָבן איך דאָס אויפגעהויבן און געגעסן. ביי די פּאַליאַקן,
וואָס זיינען געשטאַנען אויף ביידע זייטן שאַסיי, האָט דאָס אַרױסגערוּפן
אַ געלעכטער. זיי האָבן אויך געלאַכט פון די יידן, וואָס זיינען געגאַנגען
באַרוועס און אין די אונטעררוועש.

פאַר נאַכט זיינען מיר אַנגעקומען קיין טאַמאַשאָוו-מאַזאַוויעצק. דאָ
זיינען די דייטשע מערדערס געוואָרן העפלעך. זיי האָבן זיס געשמייכלט.
מיר האָבן דאָ נישט געמוזט מאַרשירן צו צען אין איין ריי. מען האָט
אונדז דערלוובט גיין סיי אין מיטן וועג און סיי אויף די טראַטוואַרן.
די מערדערס האָבן הינטער דער שטאָט אַוועקגעוואָרפן די גראַבע
שטעקנס. אַפילו דער קאַמאַנדיר האָט פּלוצלינג געמאַכט אַ פנים פון אַן
אומשולדיק שמייכלענדיק יינגל. מיר יידן האָבן זיך אַפילו אויסגעמישט
מיט די פּאַליאַקן און אוקראַינער. מיר זיינען דורכגעגאַנגען דורך דער
הויפטגאַס, וואו עס האָבן געוואוינט בלויז יידן. קיינער איז נישט גע-
ווען אין דרויסן.

איך בין אַריינגעלאָפן אין אַ יידישער שטוב און געבעטן אַ טע-
פעלע. דער ייד האָט מיר געגעבן, אָבער ער איז געווען דערשראָקן. איך
בין גיך אַרויס און זיך צוריק איינגעשלאָסן צווישן די יידן. טייל גע-
פאַנגענע זיינען אַנטלאָפן. די דייטשע זעלנערס האָבן דאָס געזען און
האָבן נישט רעאַגירט. דאָס איז געווען מיט אויסרעכענונג. ערשטנס,
זאָל די שטאָט נישט זען ווי מען טעראָריזירט אונדז, און צווייטנס מיט
דעם אויסרייד, אַז זיי זוכן אַנטלאָפענע געפאַנגענע, האָבן זיי שפעטער
געמאַכט אַן אַבלאַווע אין דער יידישער געגנט און זיי האָבן געפאַנגען
הונדערטער יידן אין זייערע היימען.

אין צענטער פון טאַמאַשאָוו האָט מען זיך פאַרקערעוועט אויף אַ
זייטיקער גאַס. איך האָב מיך געהאַלטן אין די ערשטע רייען מיט די
יידן. מיר זיינען צוגעקומען צו אַ רעסטאָראַן, וואו אויפן טראַטוואַר, ביי
טישלעך, זיינען געזעסן דייטשישע אַפיצירן, וואָס האָבן געטרונקען ביר
און גערויכערט ציגאַרן. פּלוצלינג איז איינער אויפגעשפרונגען מיט

נקמה־פרייד און ער האט א געשריי געטאָן: „יודען!“ זיינע מיטטרינג־
 קערס האָבן אויף אונדז געקוקט מיט אַ נקמה־שמייכלע.
 ביים רעסטאָראַן איז געשטאַנען אויפגעפּראַלט אַן אייזערנער טויער
 און אַהין זיינען מיר אַריינגעטריבן געוואָרן. דאָס איז געווען אַ גרוי־
 סע, לידיקע, פירשטאַקיקע פּאַבריק־געביידע, וואו עס איז אַ מאָל גע־
 ווען אַ שפינעריי. די פּאַליאַקן זיינען אַריינגעגאַנגען גלייך אונטן, די
 אוקראַאינער זיינען אַרויפגעגאַנגען, דורך די נאַרמאַלע ברייטע טרעפּ,
 אויפן צווייטן שטאַק. און באַלד האָט מען סיי פאַר די פּאַליאַקן און סיי
 פאַר די אוקראַאינער אַריינגעטראָגן גענוג וואַסער. אונדז יידן האָט אַ
 יונגער אָפיציר, מיט שוואַרצע וואַנסעלעך, ווי דער „פירער“, מיט אַ
 רעוואָלווער אין האַנט, אַרויפגעיאָגט אויף די פייער־לייטערס, אויפן
 פערטן שטאַק, שרייענדיק באַפעלעריש: „שנעלער! שנעלער! לאַופּען!
 לאַופּען! איינס! צוויי! דריי! פיר! האַפּ! האַפּ! האַפּ! האַפּ!“ ער האָט
 געוואָלט, אַז אַלע יידן זאָלן אַרויפֿלויפן לויטן טאַקט פון זיין מיליטע־
 רישער קאַמאַנדע. אָבער די אויסגעמאַטערטע און פאַרפייניקטע יידן
 האָבן קוים געקענט גיין אויפן לייטער, האָט ער אויסגעשאַסן אין דער
 לופט. זיינען מיר נאָך שטאַרקער דערשראַקן געוואָרן. ער איז אויפגע־
 קאַכט געוואָרן און פון רציחה גענומען שיסן אויף אַן אַמת אויף אונדז.
 און עס זיינען געפּאַלן טויטע. איך ווייס נישט פון וואָנען עס האָט זיך
 צו מיר גענומען כוח, וואָס איך האָב יאָ באַוויזן אַרויפצולויפן לויטן
 טאַקט פון זיין: „האַפּ! האַפּ! האַפּ! האַפּ!“ ווען כּיבין ענדלעך אַרויפ־
 געלאָפּן, האָט מיר די היץ אַ זעץ געטאָן ווי אין אַ שוויצבאַד. די זון
 האָט דאָ גאַנצע טעג געברענט דורכן דאַך. אַלע פענצטערס זיינען גע־
 ווען פאַרמאַכט, און כאַטש דער זאַל איז געווען אַ גרויסער, איז באַלד
 געוואָרן צו ענג פאַר די טויזנטער יידן.

יידן האָבן איינגעשטעלט ס'לעבן, זיי האָבן אויסגעהאַקט עטלעכע
 קליינע שויבן, וואָס זיינען געווען אין אייזערנע רעמען אין דער וואַנט.
 מיט אַן אויסבליק צו אַ פעלד. טייל יידן האָבן געשריגן: „מאַכט אונדז
 נישט אומגליקלעך! זיי וועלן אונדז אַלע דערשיסן!“ זיי האָבן נישט
 פאַרגעסן, וואָס דער קאַמאַנדיר האָט זיי געזאָגט: „איין יודע איז פאַר־
 אַנטוואַרטלעך פאַר אַלע יודען און אַלע יודען זיינען פאַראַנטוואַרטלעך
 פאַר איין יודע!“

דער גרעסטער טייל האָט געשריגן, ווי צו זיך אליין: „וואַסער,
 וואַסער!“ נאָך לאַנגע געבעטערייען האָבן די דייטשן אַריינגעשטעלט

לעבן טיר איין עמער וואסער. די וואָס האָבן דאָס געזען זיינען צע-
ווילדעוועט געוואָרן און זיך געשטופט און געשטויסן. עטלעכע הענט
האָבן אָנגעכאַפט דעם עמער און אים געצויגן פון אַלע זייטן אַזוי לאַנג,
ביז זיי האָבן אים אויסגעגאַסן אויף דער פּאָדלאָגע. יעדער האָט גע-
וואָרפן די שולד אויף דעם צווייטן. מען האָט זיך געזיידלט און געשאַלטן.
„אוי, רבונג של עולם, פאַר וואָס טוסטו דאָס צו דיין פּאַלק ישראל?!”
— און טרערן האָבן מיך געשטיקט.

ס'איז צוגעפאַלן די נאַכט. ווער עס האָט געקענט האָט זיך ערגעץ
אויסגעצויגן אויף דער פּאָדלאָגע, טייל זיינען געזעסן, טייל זיינען גע-
שטאַנען. איך בין געלעגן און פון דערשעפטקייט בין איך איינגעשלאָפן.
אין דער פרי איז מיין איינציקער באַגער געווען צו קריגן אַ
ביסל וואָסער.

אַ ייד האָט דערציילט, אַז אויפן הויף טיילט מען ברויט מיט וואָ-
סער, בין איך מיט נאָך יידן אַראָפּגעגאַנגען. מען האָט טאַקע געטיילט
ברויט מיט וואָסער, אָבער נאָר פאַר די פּאַליאַקן און אוקראַאינער. איך
האָב אויך געפרוּאווט, אפשר וועט מיר געלינגען עפעס כאַפן. איך בין
צוגעגאַנגען. דער אויסטיילער איז געווען אַ פּאַליאַק. איך האָב אים גע-
בעטן, אַז ער זאָל מיר געבן וואָסער צום טרינקען און צום וואַשן זיך.
האָט ער מיר געווין אַ קליין טעפעלע און געזאָגט: „דו באַקומסט נאָר
אַזוי פיל און טו מיט דעם וואָסער, וואָס דו ווילסט.“ איך האָב עס צוגע-
גענומען און אויסגעטרונקען.

עס זיינען געקומען יידישע פרויען בעטן מען זאָל באַפרייען זייערע
מענער און זיך, וואָס די דייטשן האָבן נעכטן ביי נאַכט געפאַנגען דאָ אין
טאַמאַשאָוו. זייערע באַמיאונגען זיינען געווען אומזיסט.

מען האָט אַריינגעלאָזט עטלעכע פוילישע פרויען צו פאַרקויפן עפל
און טאַמאַטן. מיר איז געלונגען צו קויפן איין קליין עפעלע און איין גרויסן
עפל. האָב איך דעם גרויסן עפל אַריינגעלייגט אין דער קעשענע אויף
שפעטער און דאָס קליינע האָב איך גענומען עסן. ביים ערשטן ביס האָב
איך דערפילט, אַז מען האָט מיר גלייך אַרויסגעגנבעט דעם גרויסן עפל.
איך דריי מיך אויס און זע, אַז אַ יידישער יונגעראַמאַן בייסט דעם עפל.
איך קוק אויף אים מיט צאַרן. זאָגט ער צו מיר קייענדיק: „דו ביסט
אַ שטאַרקער? הרגע מיך?!” איך האָב געזען, אַז מיט איין פינגער קען
ער מיך אַוועקהרגענען. פרעג איך אים: „ווי שעמט איר זיך ניט אַזוי
צו טאָן?“ ענטפערט ער מיר: „אויב איך וועל אַזוי נישט טאָן, וועל איך

נישט איבערלעבן די מילחמה". און ער האט זיך פאסמאקעוועט מיטן עפל. פלוצלינג האט דער שוין באקאנטער פייף אפגעהילכט און באלד איז געקומען א באפעל: "אלע זאלן אריינגיין אין דער געביידע! פאליאקן אונטן, אוקראינער אויפן צווייטן שטאק און די יידן אויפן פערטן שטאק!" אלע האבן אויסגעפירט דעם באפעל.

באלד האט מען ארויסגערופן די פאליאקן, מען האט זיי צוגעפירט צום טויער, וואו עס זיינען אונטערגעפארן אפענע שווערע אויטאס, אין וועלכע עס זיינען געווען בענק צום זיצן. ווען עס איז שוין נישט גע- ווען וואו צו זיצן, איז אונטערגעפארן אן אנדערער לאסטאוטא. ווען אלע פאליאקן זיינען שוין געווען פארלאדנט, האט מען ארויסגערופן די אוקראינער. זיי זיינען אויפגעלאדנט געווארן אויך אין אפענע לאסטאוטאס, אבער אן בענק צו זיצן. אונדו, יידן, האט מען ארויסגעפירט די לעצטע. ווען מיר זיינען צוגעקומען צום טויער, זיינען אונטערגעפארן פארמאכטע "דזשיפס". פון ביידע זייטן זיינען געשטאנען דייטשישע זעלנערס און האבן אונדו געשלאגן מיט די ביקסן-קאלבעס. כדי אויסצומיידן נאך מער קלעפ, האט מען וואס גיכער געוואלט זיין אין דזשיפ, אבער דער דזשיפ איז געווען צו הויך צו קענען שנעל אריינקריכן אין אים און דערצו זיינען מיר יידן שוין געווען אויסגעשעפט פון די כוחות. ביים דזשיפ זיינען געשטאנען עטלעכע זעלנערס מיט ביקסן. זיי האבן אונדו געזידלט און געשלאגן.

מיר זיינען אריין אין דזשיפ מיט די לעצטע כוחות. אפילו אינעווייניק האבן זיי אונדו געשלאגן; דאס האט אונדו געצוואונגען אריינצולויפן טיפער אין דזשיפ און איינער איז געפאלן אויפן צווייטן, ביז מיר זיינען געלעגן אנגעפאקט אזוי ווי א בארג האלץ. איך קערפער האט געדריקט אויפן צווייטן, א פוס איז געלעגן אויף א פוס, א שוך איז געלעגן אויף א מויל. הענט און פיס זיינען געקוועטשט געווארן פון אנדערנס הענט און פיס; גופים צעשלאגענע, צעקייילטע, צעביילטע, צעבלוטיקטע. אזוי איז געשען מיט יעדן דזשיפ, געפאקט מיט יידן. דער דזשיפ איז שנעל געפארן און זיך געווארפן אויף דעם שטיינערנעם בריק. מינע אברים זיינען צעדריקט געווארן פון פרעמדע אברים. איך האב זיך דערמאנט, וואס פאר א טאג עס איז היינט און איך האב ארויסגעקרעכט: "ווייסט איר, יידן, אז היינט איז ערב ראש השנה?"

"ווער ווייסט וואו אהין זיי וועלן אונדו פארפירן? א 'שיינעם' יום- הדין האבן מיר", האט איינער מיר געענטפערט.

די ברענענדיקע זון האָט דורך דעם לייונט אַזוי אָנגעהיצט, אַז עס איז געוואָרן שטיקנדיק. מיר האָבן זיך ממש געוויקט אין שווייס. אונדזער באַגער איז געווען: וואַסער. דער דורשט האָט אונדז ממש פאַרחלשט.

די פּאַליאַקן און די אוקראַינער זיינען דאָך געפּאַרן אין אַפּענע אויטאָס, האָבן די איינוואוינערס פון די דערפער זיי אַרויפגעגעבן וואַסער, פּרוכטן, מערן און טאַמאַטן. סעפטעמבער איז דער זאַטסטער חודש אין פּוילן, עס איז שוין איינגעזאַמלט דאָס ברויט פון די פעלדער. מען זאַמלט איין דאָס גערעטעניש פון די גערטנער און סעדער.

פלוצלינג איז דער צוג מיט די אויטאָס געפּאַנגענע שטיין געבליבן. מיר יידן זיינען אַצינד געפּאַרן די ערשטע. די מעשה איז געווען די: דאָ איז געווען אַ הילצערנע בריק איבער אַ ברייטן טייך, וואָס האָט זיך געוואַקלט. די בריק איז עפעס באַשעדיקט געוואָרן אין די טעג, ווען עס איז דאָ אָנגעגאַנגען די מילחמה. האָבן די דייטשן זי אויספרוּבירט מיט אונדז יידן.

פאַר נאַכט האָבן איך דערזען, אַז מיר פּאַרן אַריין אין אַ שטאָט, וואו אויף יעדער טויער און יעדער טיר פון די הייזער הענגט אַ בילד פון דער פּאַרהייליקטער מאַריע. דערנאָך האָבן איך געזען אַן אויפשריפט — טשענ-סטאַכאוואַ. די שטאָט, וואָס איז פּאַרהייליקט ביי די פּאַליאַקן. אין אַ ווינקלגאַס אויפן הויז איז געווען אַן אויפשריפט אוליבאַ בערקאַ יאַסעלעוויטשאַ, האָבן איך פּאַרשטאַנען, אַז דאָ איז די יידישע געגנט. איך האָבן געזען אַפּענע געשעפטן, פולע גאַסן מיט מענטשן. טייל טראָגן פעקלעך מיט איינגע-קויפטע זאַכן. עס האָט געשמעקט מיט יידישע געקאַכטע פיש. דאָס האָט מיך דערמאַנט, אַז עס איז היינט ערב ראש השנה. מיר זיינען דורכגע-פּאַרן די גאַנצע לענג פון דער שטאָט און מיר זיינען ווידער געפּאַרן דורך פעלדער. די זון האָט זיך שוין געזעצט. מיר זיינען אַריינגעפּאַרן אין אַ טויער פון אַ לאַנגער געמויערטער וואַנט. דאָ זיינען געווען קאַזאַרמעס פון דער פּוילישער קאַוואַלעריע. די פּאַליאַקן און די אוקראַינער האָט מען דאָ אַריינגעלאָזט. אונדז יידן האָט מען צוגעפירט צו אַ שטאַל, וואו עס זיינען פאַר דער מלחמה געשטאַנען צוויי און דרייסיק פּערד. די זעל-נערס האָבן אַריינגעיאָגט אין שטאַל וויפל יידן עס האָבן נאָר געקענט אַריין און די רעשט זיינען געבליבן אין דרויסן. לעבן דער שטאַל.

באַלד זיינען מיר אַרומגערינגלט געוואָרן פון זעלנערס מיט מאַשינ-ביקסן און עס איז געפּאַלן אַ באַפעל: „היבזעצן!“ דאָס הייסט אַרונטער-

בייגן די פיס און אויף זיי זיצן. מיר האָבן אויסגעפירט דעם באַפעל. אונדז
האַט געפייניקט הונגער און דורשט. יעדער אבר איז געווען צעבראָכן.
איך האָב געפילט, אַז איך חלש אַוועק. אין מויל איז מיר געווען טרוקן,
יעדער גליד צעבראָכן. עס האָט מיך געצויגן זיך אַוועקצולייגן אויסצוגלייכן
די גלידער און דער עיקר בין איך ממש אויסגעגאַנגען פאַר אַ טראַפּן
וואַסער.

פון אַלע זייטן איז געקומען אַ געבעט: „הערען וואַכמאַן, ערבאַרעמען
זי זיך, גיבן זי אונדז וואַסער!“ און די דייטשן האָבן געענטפערט: „איר
יודען האָט קריג געמאַכט, זינט זי גיכט ווערט קיין וואַסער!“

די יידן האָבן געקרעכצט. ווען עס איז פינצטער געוואָרן, איז געפאַלן
אַ באַפעל: „אַלע יודען זאָלן אַריין אין שטאַל און שלאָפן! אויב איינער
וועט בלייבן אין דרויסן, ווערן אַלע יודען דערשאָסן!“

די זעלנערס האָבן עטלעכע מאָל געשאָסן. עס איז געוואָרן אַ געלויף
אין שטאַל אַריין, איינער אויפן צווייטן, ביז עס איז פון אונדז געוואָרן
איין קנול, איין באַרג. דעם טויער האָבן די זעלנערס צוגעמאַכט.

די זון האָט געהאַט אַנגעהיצט די שטאַל און עס איז געווען דושנע
פאַר אַ רעגן. מען האָט נישט געקענט כאַפן דעם אַטעם. אַ סך האָבן
געקרעכצט אַזוי ווי אין גסיסה. די דייטשן האָבן געשריגן: „רוע, פער-
פלוכטע יודען!“ האָבן יידן געענטפערט: „עפנט דעם טויער, מיר ווערן
דערשטיקט.“ „רוע, ווען נור איין יודע קרעכצען ווירד, ווערדען אַלע יודען
ערשאָסן!“

מיר זיינען געווען זיכער, אַז קיין איינער פון אונדז וועט די נאַכט
נישט איבערלעבן.

רויב, פייניקונגען, רציחות

אין שטאל האט אויסגעפעלט לופט צום אטעמען, אבער די דייטשן האבן צוגעמאכט די טויערן. ס'איז געווען שטאק-פינצטער און א פארנע נאכט ווי פאר א רעגן. די לופט האט מען ממש געקאנט שניידן מיט א מעסער. יידן האבן זיך געבעטן:

— ליבע מענטשן, עפנט די טויערן, מיר ווערן דערשטיקט!

— וואסער! גיט אונדז וואסער!

— לופט, לופט! איך שטארב!

— רוע! — האבן די דייטשן געענטפערט מיט כעס — האלט די

שנאָצע, יודען! מיר וועלן אייך שיסן ווי די הינט!

שפעט אין דער נאכט זיינען אריינגעקומען צוויי דייטשע יונגע אפי-צירן. טרעטנדיק אויף אונדז, האבן זיי מיט עלעקטרישע לעמפלעך אין די הענט אויסגעקליבן צוועלף יידן: „דו! דו! דו!“ און זיי האבן זיי מיטגענומען. זיי זיינען נישט צוריקגעקומען. וואו זיי זיינען אהינגעקומען האט קיינער נישט געוואוסט.

אין דער פרי, ווען די וואך האט זיך געביטן, זיינען געווען בעסערע זעלנערס, האבן זיי געעפנט די טויערן. זיי האבן אונדז דערלויבט ארויס-צוטרעגן די טויטע און די גוסדיקע. זיי האבן פארארדנט זיי אנדער-צולייגן לעבן די גריבער, וואס האבן געדינט פאר א בית-הפיסא. דאס איז געווען נאענט צו אונדזער שטאל. קיין וואסער האבן מיר אלץ נישט באקומען, אפילו די גוסדיקע אויך נישט.

איך האב לעבן בית-הפיסא געזוכט אויפן מיסט, אזוי ווי א הון, אדער א פויגל, עפעס עסן, האב איך געפונען צוויי אלטע קערעלעך פון פלוימען. איך האב זיי אויפגעקלאפט מיט א שטיין און געגעסן די צוויי מאנדעלעך. ווען איך בין צוריק אריינגעגאנגען אין שטאל האט א גוסדיקער מיך צוגערופן מיט דער האנט. דאס איז געווען אן אכצן-יאריקער בחור, א מעטאל-ארבעטער. ער האט קוים ארויסגעקערעכט: „פארשרייב מיין אדרעס, ווען דו וועסט אהיימקומען, דערצייל מיינע עלטערן, וואו איך בין געשטארבן.“ כ'האב פארשריבן זיין אדרעס און צוגעזאגט אויסצופירן זיין בקשה.

איך בין ארויסגעגאנגען אויפן מיסט, געזוכט און געפונען נאך פלוימען-קערעלעך. איך האב עס ווידער אויפגעקנאקט מיט א שטיין און דאס מאנדעלע אריינגעטראגן פאר דעם גוסדיקן בחור. איך האב עס

אים אַרײַנגעלייגט אין מויל. ער האָט געקײעט, געקײעט, געריבן מיט די צײַן. ער האָט עס קוים אַראָפּגעשלונגען.

ס'האָט אָנגעהויבן רעגענען. פאַר די גוססדיקע, וואָס זײַנען שוין געלעגן אַרויסגעוואָרפן אויפן מיסט לעבן בית-הפיסא, איז דער רעגן געווען אַ רפואה. ער האָט זיי אויפגעמינטערט. זיי האָבן ביסלעכווייז געעפנט די מײלער, געלעקט דאָס רעגן-וואַסער און געעפנט די אויגן. די וואָס זײַנען געווען אין דרויסן האָבן אויך געעפנט די מײלער און געשלונגען דאָס וואַסער. איך האָב אויך אַזוי געטאָן. איך האָב מיך דערמאַנט אין גוססדיקן בחור און מיט דער הילף פון נאָך אײַנעם האָבן מיר אים אַרויס-געטראָגן אויפן רעגן. ער האָט געלעקט דאָס וואַסער און דער רעגן איז פאַר אים געווען אַ ניסימדיקע רפואה.

באַלד נאָך דעם רעגן זײַנען אָנגעקומען עטלעכע עס-עס מענער מיט שטעקנס אין די הענט. דער עלטסטער האָט אַרויסגעשריגן מיט צאָרן: — איר יודען זענט ביי נאַכט נישט שטיל געווען! די נאַכט איז צום שלאָפן! איר האָט נישט געפאַלגט די דײַטשע זעלנערס, זײַנען מיר, די דײַטשע פּאָליצײ, געקומען אייך לערנען!

אַלע יידן זײַנען אַרײַנגעיאָגט געוואָרן אין שטאַל און ווי ענג עס איז געווען, איז אַצינד געווען צו גרויס. ווי אײַנער איז פריער געווען אַ לאַסט פאַר דעם צווייטן, ווייל ער האָט אים צעדריקט די גלידער און די געדערעם, איז ער פאַר אים אַצינד געוואָרן אַ רפואה. יעדער האָט געוואַלט, אַז דער צווייטער זאָל אים צודעקן, אַז די דײַטשן זאָלן אים נישט זען. וואָס מער יענער איז אויף אים געלעגן, אַלץ צופרידענער איז ער געווען.

דער עס-עס-אַפיציר האָט אויסגעקליבן זעקס דיקע יידן מיט בערד און פיאות און ער האָט געזאָגט: „איך וויל זען, צי איר זענט ספּאַרטלערס!“ ער האָט זיי צוגערופן צום טויער, וואו עס איז פאַר אים פּלוצעם אויס מורא געמאַכט געוואָרן אַ לײדיק אַרט, און ער האָט באַפוילן, אַז זיי זאָלן זיך אַנידערלײגן מיט די פּנימער אויף דער ערד. דערנאָך האָט ער זיי געהייסן, אַז זיי זאָלן לאַנגזאַם, לאַנגזאַם אויפהײבן די קערפּערס און לאַנגזאַם זיך צוריק אַראָפּלאָזן.

ווי אַזוי זאָלן אַזעלכע יידן, וואָס האָבן טאַג און נאַכט געלערנט תורה, פּלוצעם ווערן ספּאַרטלערס? און אַזוי ווי זיי האָבן נישט געקענט, האָט ער געזאָגט: „איך וועל אייך לערנען!“ און ער האָט זיי געשלאָגן מיטן שטעקן איבער די קעפּ, הענט און פיס, איבער די רוקנס, אַזוי לאַנג ביז

ער האָט צעבראַכן דעם שטעקן. דערנאָך האָט ער גענומען אַן אַנדערן שטעקן און אויסגעקליבן אַנדערע יידן און אַזוי האָט זיך דאָס איבערגע-
חזרט ביו אַ צען מאָל. איינעם אַ יונגן בחור, וואָס האָט גוט געקענט מאַכן די ספּאַרטקונצן, האָט ער נישט געשלאָגן. צום סוף האָט ער אויסגעקליבן דעם וואַלינער רבס זון, מיט אַ רויטער באַרד און פּיאַות, און האָט אים אויך געהייסן מאַכן ספּאַרטלעכע געניטונגען (איבונגען). ער האָט אים מערדערלעך געשלאָגן, אַז ער האָט אויף אים צעבראַכן דעם שטעקן. דער נאַצי אַליין האָט זיך שוין געהאַט פאַרפּייניקט פון דער דאָזיקער „אַרבעט“.

באַלד זיינען אַריינגעקומען אַנדערע דריי עס-עס מענער און איינער אַ הויכער, אַ דיקער, מיט שוואַרצע וואַנצעס, האָט אַ באַפעל געגעבן: אַלע זאָלן אָפּגעבן די אויסלענדישע וואַלוטע: דאָלאַרן! ענגלישע פּונטן! פּראַנקן! אין פּינף מינוט וועט מען אַלעמען רעווידירן, אַז מען וועט ביי איינעם געפינען, וועלן אַלע דערשאַסן ווערן! איין יודע איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אַלע און אַלע יודען זיינען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר איינעם!

אַלע דריי דייטשן האָבן געהאַלטן לידיקע קעסטלעך און די אויף-טויט דערשראָקענע יידן האָבן זיי צוגעטראָגן אויסלענדישע וואַלוטע. „יידן, דערבאַרעמט אייך, גיט זיי אַלצדינג אַוועק“ האָבן יידן ביי יידן זיך געבעטן.

ווען די אויסלענדישע וואַלוטע איז צוגענומען געוואָרן, איז געקומען אַן אַנדערער באַפעל: „אַלע זאָלן אָפּגעבן דאָס פּוילישע געלט! אין פּינף מינוט וועט מען נעמען רעווידירן, און אויב מען וועט נאָר ביי איינעם געפינען נאָר איין פּוילישן גראַשן, וועלן אַלע דערשאַסן ווערן!“ האָבן אַלע יידן צוגעטראָגן באַנקנאָטן און מינץ. און אויף דעם האָבן די דייטשן געהאַט באַזונדערע קעסטלעך. איך האָב צוגעטראָגן מיינע לעצטע עטלעכע זלאַטעס און מינץ. כּהאַב גוט רעווידירט אַלע מיינע קעשענעס, עס זאָל זיך, חלילה, ערגעץ נישט האָבן פאַרוואַלגערט געלט. און באַלד איז געקומען נאָך אַ באַפעל: „אַלע זאָלן אָפּגעבן דאָס גאַנצע גאָלד און זילבער, אויב מען וועט נאָר ביי איינעם געפינען, וועלן אַלע דערשאַסן ווערן!“

האַבן יידן צוגעטראָגן דאָס צירונג, וואָס זיי האָבן מיטגענומען. זיי האָבן פון זיך אַראַפּגענומען די רינגעלעך און באַלד האָט זיך אַנגעזאַמלט אַ קעסטל גאָלד און זילבער. איך האָב אויך צוגעטראָגן מיין גאָלדן פּינגערל מיט מיין מאַנאַגראַם. און באַלד איז געפאַלן אַ נייער באַפעל: „אַלע זאָלן

אָפּגעבן די זייגערלעך! און ווידער אַ באַפעל: „אַלע פּילפּעדערס, בלייפּע־
דערס זאַלן אָפּגעגעבן ווערן!“
יידן האָבן צוגעטראָגן אַלע זייגערלעך, פּילפּעדערס און די בלייפּע־
דערס. איך האָב אויך אַוועקגעגעבן מיין פּילפּעדער, אַ גאַלדענער וואַטער־
מאַן. ווי שווער עס איז מיר אָנגעקומען די פּעדער צו קויפּן!
מיט אַ מאָל האָט דער הויכער, פּעטער דייטש מיט די שוואַרצע
וואַנצעס געגעבן דעם לעצטן באַפעל: „אַלע זאַלן אָפּגעבן יעדן מין
מעטאַל: פּאַפּיראַסן־האַלטערס, צינדמאַשינדלעך און שליסלען!“ האָבן יידן
דאָס אַלץ צוגעטראָגן. איך האָב צוגעטראָגן די שליסלען פון מיין שטוב
און איך האָב געטראַכט: אַצינד, ווען זיי האָבן אונדז אַזוי גרינטלעך
באַרויבט, וועלן זיי אונדז אַפּשר שוין באַפּרייען. אָבער איך האָב געהאַט
אַ גרויסן טעות.

מען פירט אונדז קיין דייטשלאַנד

פאַר נאַכט האָבן די דייטשן באַפוילן, אַז די יידן אין דרויסן
זאַלן זיך אויסשטעלן אין אַ ריי. זיי האָבן אויסגעטיילט צו אַ שטיקל
פּאַרשימלט „ברויט“ און צו אַ ביסל וואַסער. איך האָב אויסגעקראַצט
דעם גרינעם שימל, האָב עס אויפּגעגעסן און צוגעטרונקען ס'וואַסער.
טייל יידן האָבן אויסגעביטן דאָס „ברויט“ פאַר אַ ביסל וואַסער. „מיר
האָבן זיי גוט באַצאַלט פאַר דעם שטיקל ברויט“ — האָט איין ייד געזאָגט
— „זיי האָבן פון אונדז אַלצדינג צוגעגולט.“

אַזוי ווי קיין זעלנערס מיט מאַשינביקסן האָבן אונדז אַצינד נישט
געהיט, האָבן די מער דרייטערע יידן זיך געדרייט אויפן פעלד, אַרום
די שטאַלן. איך בין אַפילו אַהינגעגאַנגען צו די קאַשאַרן, וואו די געפאַנגענע
פּאַליאַקן און אוקראַאינער זיינען געווען. זיי זיינען געווען זאַט, באַקומען
ברויט און אויך אַ זופ און זיינען געשלאָפּן אין קאַשאַרן און האָבן זיך
געקענט פריי באַוועגן דאָ אויף דעם גאַנצן שטח. דאָרטן איז געווען אַ
פּלומפּ, האָב איך מיך אָנגעטרונקען מיט וואַסער און כ'האַב מיטגענומען
אַ בלעכענע פּושקע וואַסער. איז אַ ייד צו מיר צוגעקומען און מיר אָנגע־

באָטן זיין פאַרשימלטע פאַרציע ברויט פאַר דעם וואָסער. איך האָב אים בחינם געוואָלט געבן, אָבער ער האָט מיר פריינדלעך אויפגעקלערט, אַז ער קען נישט און וועט נישט עסן, ווייל ער דאַרף נאָר טרינקען און אַזוי ווי איך האָב מיך איינגעשטעלט מיטן ברענגען דאָס וואָסער, מוז איך ביי אים נעמען ס'ברויט. איך האָב גענומען ס'ברויט און באַלד געגעסן. אָבער איך האָב מער ווי די העלפט געמוזט אַוועקוואַרפן, ווייל ס'איז געווען סאַמע גרינער שימל.

שפעטער, ווען כ'בין געלעגן אין שטאַל, איז אַריינגעקומען אַ יונגער פּאַליאַק מיט אַ דייטשן זעלנער, האָט אים צוגעפירט צו מיר און דער פּאַר-ליאַק האָט געזאָגט: „טי, זשידקו! דו, יידל, טו אויס דיין מאַנטל, איך דאַרף אים האָבן, איך פאַר אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד.“ דער דייטש האָט מיך דורכגעדרונגען מיט די אויגן. אויס מורא האָב איך גיך אויס-געטאָן דעם מאַנטל און אים אָפּגעגעבן. איך בין צופרידן געווען, וואָס כ'האָב נישט באַקומען קיין קלעפּ.

פאַר נאַכט, איידער די זון האָט זיך געזעצט, זיינען אָנגעקומען זעלנערס מיט אַן אָפיציר. ער האָט געגעבן אַ באַפעל: „אינטרעטן!“ זיי האָבן צונויפגעטריבן די יידן אַרום דער שטאַל און פון דער שטאַל און אויסגע-שטעלט צו פינף אין אַ ריי. די זעלנערס מיט ביקסן און פיקעס האָבן אונדז אַרומגערינגלט און עס איז געפאַלן אַ באַפעל: „אַפּמאַרשירן!“ עס האָבן דאָ מאַרשירט האַלב נאַקעטע און באַרוועסע יידן, ווייל די דייטשן האָבן אויפגעהעצט די געפאַנגענע פּאַליאַקן און אוקראַינער, אַז זיי זאָלן אַראָפּציען די מלבושים און שידן פון די יידן.

איך האָב מיך געטרייסט, וואָס כ'בין געבליבן אין אַן אַנצוג און שידן. קיינער האָט נישט געוואוסט וואוהין מיר גייען. אין אַ שעה צייט אַרום זיינען מיר אָנגעקומען צו דער באַנסטאַציע. עס איז געשטאַנען אַ לאַנגער פּראַכטצוג: וואַגאַנען פון בהמות און פון קוילן. דאָ זיינען שוין געווען פּאַליאַקן און אונדז יידן האָט מען פאַרלאָדנט צוזאַמען מיט אוקראַינער. אַ פעטער דייטש מיט אַ פנים פון אַ „דיניצע“ (א נידעריקער, ברייטער טאַפּ מיט אויערן), מיט לאַנגע וואַנצעס, איז געשטאַנען ביים טויער פון וואַגאַן. אַרום זיינען געשטאַנען פוילישע מענער און פרויען פון שטאַט און ער האָט זיי געגעבן אַ לעקציע, ווי אַזוי מען דאַרף זיך אומגיין מיט יידן. ער האָט נישט געשלאָגן מיטן פּריקלאַד פון דער ביקס: ער האָט געפאַטשט אין פנים און יעדער פאַטש האָט אָפּגעהילכט. ער האָט גע-שריגן אין דייטש און אין פויליש: „איר יודען האָט קריג געמאַכט! איר

קומט קיין בערלין און דארטן וועט מען איך אויפהענגען! — האט ער געוויזן אויפן האלדז. מען האט געזען די הנאה, וואס ער האט פון דעם שלאגן און זידלען. איך האב אויסגעמיטן די קלעפ. ער האט עפעס מיך דורכגעלאזט. כ'בין אריינגעקראכן אין וואגאן גאנץ גיך, און וויי איז געווען צו די יידן, וואס האבן נישט געקענט שנעל ארויפקריכן אין וואגאן אריין.

ס'איז פינצטער געווארן און דער צוג האט גענומען פארן. אלע האבן זיך אויסגעצויגן אויף דער גאלער פאדלאגע צום שלאפן. אזוי ווי עס איז געווען א היץ און די פיס האבן מיר שרעקלעך געברענגט. האב איך אויס-געטאן די נייע, געפלאכטענע זומערלאטשן און זיי אוועקגעשטעלט לעבן מיינע פיס. פאר טאג בין איך אויפגעקומען פון קעלט. מיר האבן זיך שוין געפונען אין דייטשלאנד, אין אייבערשלוזיע. אין פוילן איז נאך געווען פולער זומער און דא איז שוין געווען קאלט. עס איז געגאנגען א קאלטער רעגן מיט א ווינט. ס'ערשטע האב איך געוואלט אנטאן די שיד, אבער אן אוקראינער האט זיי צוגעגנבעט. איך האב מיך אויפ-געהויבן. אלע זיינען נאך געשמאק געשלאפן. איך בין דורכגעגאנגען דעם גאנצן וואגאן, אַנגעקוקט יעדנס פיס און שיד און נישט געזען מיינע לאטשן. דער גנב האט זיי גוט באהאלטן. אין דעם האב איך דערזען א פאר גרויסע, פויערישע לאטשן, האב איך באשלאסן זיי אַנצוטאן, ווייל כ'האב געוואוסט, אז די ערגסטע פארקילונגען קומען פון די פיס. די לאטשן זיינען אויף מיר געווען צו גרויס, אבער כ'בין שוין נישט געווען בארוועס.

ווען ס'איז שוין געווארן גרויסער טאג, האט דער צוג זיך אָפּגע-שטעלט אויף דער סטאציע גערליץ. עס איז געגאנגען א דראַבנער רעגן, די קעלט האט מיך געשוידערט. אונדזער וואגאן האט מען נישט באלד געעפנט. דערווייל האבן זיך יידן באַקלאַגט: דעם האבן געפעלט די שיד, יענעם די מאַרינאַרקע, דעם דאָס שטיקל ברויט, וואָס ער האָט געכטן נישט אויפגעגעסן. מיר יידן האבן גאנץ גוט פארשטאנען. אז דאָס האבן געטאן די אוקראַינער. איך האב אבער געדאַנקט גאָט, וואָס זיי האבן אונדז נישט דערהרגעט. צוליב דעם האבן דאָך די דייטשן זיי אַריינגעזעצט צווישן אונדז...

נאכן אַרויסגיין פון די וואַגאַנען, האבן די דייטשן אונדז אָפּגעטיילט — באַזונדער די פּאַליאַקן, באַזונדער די אוקראַינער און צום לעצט די יידן — דריי קאַסטעס.

גערליך איז געווען אַ מיליטערישע שטאַט מיט קאַשאַרן. די דייטשע באַפעלקערונג פון דער שטאַט איז אַנגעזאָגט געוואָרן, אַז עס וועלן דאָ דורכגעפירט ווערן געפאַנגענע פּוילישע סאַלדאַטן, וואָס האָבן געקעמפט קעגן דייטשן מיליטער. האָט די באַפעלקערונג פון שטאַט און אומגעגנט באַלאַגערט די טראַטואַרן פון די הויפטגאַסן צו זען דאָס בייזע וואונדער. די צוקוקערס זיינען כמעט אַלע געווען בלוז פרויען פון יעדן עלטער.

צו ערשט האָט דורכגעמאַרשירט אַ גרעסערער אָפטייל דייטשיש מי-ליטער. פאַרויס איז געגאַנגען אַן אַרקעסטער און געשפילט מיליטערישע מאַרשן. דאָס האָט פאַרשיכורט דעם עולם און אויך די מאַרשירנדיקע: יונגע, שיין געקליידטע, אויסגערוטע, זאַטע, פריש-ראַזירטע און גוט באַ-וואַפנטע זעלבנערס. דאָס האָט געהויבן זייער מוט און גלויבן. די סאַלדאַטן האָבן הויך געזונגען מיט ווערטער צו דער מוזיק:

„וויר געהען נאָך ענגלאַנד!

מאַרגען נעמען וויר די גאַנצע וועלט!

דויטשלאַנד, דויטשלאַנד,

איבער אַלעס!“...

די באַפעלקערונג איז מיטגעריסן געוואָרן און מיטגעזונגען. ווען די סאַלדאַטן זיינען דורכגעגאַנגען, איז געקומען אונדווער ריי: די פּאַליאַקן אין ציווילע קליידער, אָן געווער. די אוקראַאינער אויך אַזוי. זיי זיינען גע-ווען באַוואַקסענע, נישט ראַזירטע, דערשעפטע. טייל האָבן מיטגעטראָגן די אַנגערויבטע יידישע זאַכן. אַ גרויסער טייל פון זיי זיינען געווען אַנגע-טאָן אין די יידישע מלבושים, אַזוי אויך די פּאַליאַקן. אַ סך פּאַליאַקן זיינען געגאַנגען פאַרשעמטע מיט אַראַפּגעלאָזטע קעפּ. זיי האָבן געפילט, אַז זיי זיינען נישט אין זייער היים, אַז זיי זיינען געפאַנגענע אין שונאס לאַנד, באַוואַכט דורך די דייטשע זעלבנערס.

אויף די יידן האָבן די עלטערע מיליטער-לייט, וואָס זיינען געשטאַנען צווישן דער באַפעלקערונג, כסדר אַנגעוויזן: „יודען! פּאַלישע יודען!“ און גערעדט מיט האָס און גיפט.

מיר האָבן דאָך שוין גאַנץ גוט געוואוסט, וואָס דייטשלאַנד באַטייט היינט פאַר דעם יידישן פּאַלק. דער גרעסטער טייל יידן איז געגאַנגען באַרוועס, אויך נאָר אין די אונטערהויזן אָדער אין צעריסענע פּויערישע הויזן. נישט אַפּראַזירטע, נישט אַפּגעוואַשענע, באַוואַקסענע, נישט אויסגע-קעמטע, קאַלטאַנעוואַטע בערד און טייל אין קאַפּאַטעס און אין קליינטיקע „יידישע“ היטעלעך אויף די שפיץ קעפּ. מיר זיינען שרעקלעך שמוציק

געווען פון אזוי פיל טעג אין שמוץ און אין זאמד און אויסגעמאטערט פון פיין און טויטשרעק, פון הונגער און דורשט. מיר האָבן קוים געשטעלט טריט מיט טויטאָנגסטן, ווייל מיר האָבן געוואוסט: מיר געפינען זיך ביי היטלערן אין די הענט און אין זיין לאַנד.

אויף יעדע פּאַר טריט זיינען געשטאַנען אַגייטאַטאַרן, וואָס האָבן גע- העצט: „דאָס איז די יידישע אַרמיי, וואָס האָט געקעמפט קעגן אָונדזערע סאַלדאַטן!“ און דער המון האָט הילכיק געלאַכט און געשפּעט.

דער המון האָט זיך געריסן אונדז צו לינטשן, אָבער די זעלנערס, וואָס האָבן אונדז געפירט, האָבן זיי צוריקגעהאַלטן. איך האָב געמיינט, אָ די באַרבאַריזמען באַגיינען נאָר די דייטשן, וואָס מען צווינגט צו דעם, אָבער כ׳האַב געהאַט אַ טעות.

מיר זיינען אַצינד דורכגעגאַנגען דורך אַ ברייטער אַלייע און פון ביידע זייטן איז געווען אַ פאַרק. דאָ איז שוין נישט געשטאַנען אַזאַ גרוי- סער המון. נאָך דעם פאַרק איז שוין געווען אַ פאַרשטאַט. אויף ביידע זייטן זיינען געשטאַנען איין-פאַמיליע הייזער אַרומגענומען מיט גערטנדלעך. מען האָט געקענט מערקן, אָ דאָ איז אַן אַרבעטער-קוואַרטאַל. פאַר יעדער הויז איז געשטאַנען אַן עלטערע, אויסגעאַרבעטע פרוי און אויף אונדז געקוקט מיט רחמנות. פון די בליקן פון די דאָזיקע פרויען האָט מען געקענט דרינגען, אָ אין זיי טליען יאָ פונקען פון מענטשלעכקייט.

מיר זיינען אַצינד געגאַנגען דורך פעלדער, וואו עס זיינען געוואקסן צוקערריבן. כ׳האַב געהאַט חשק אויסצורייסן אַזאַ ריב צו שטילן דעם הונגער, אָבער כ׳האַב נישט געוואלט איינשטעלן מיין לעבן. אַ זייגער צוויי נאָך מיטאַג זיינען מיר צוגעקומען צו אַ פעלד, וואָס איז געווען אַרומגע- נומען מיט דראַטן און אינעווייניק זיינען געווען צענדליקער און צענ- דליקער ליייונטענע געצעלטן. מען האָט אונדז דאָ אַריינגעפירט. דאָס איז געווען אַ געפאַנגען-לאַגער.

מען האָט אונדז אויסגעשטעלט אויף אַ מיליטערישן אופן, צו פינף אין אַ ריי. די פּאָליאַקן באַזונדער, די אוקראַינער באַזונדער און אונדז, יידן, באַזונדער. מען האָט אונדז אָפּגעציילט און אַן אַלטער פעלדפעבל האָט פאַר אונדז אויפגעוויקלט אַ מגילה און לאַנג לאַנג פאַרגעלייענט. איך האָב נאָר פאַרשטאַנען, אָ מיר וועלן באַהאַנדלט ווערן לויט דעם אינטערנאַציאָנאַלן געזעץ פאַר קריג-געפאַנגענע. ער האָט צוגעוויקלט די מגילה און געזאַגט:

„איר וועט באלד באַקומען גוט צו עסן.“

מיר האָבן זיך דערפרייט.

עטלעכע זעלנערס האָבן אונדז אַרײַנגעפירט אין אַ לײוונטענעם גע-
 צעלט. אינעווייניק האָט געבלאָזן אַ ווינט פון אַלע זײַטן, ווייל עס זײַנען
 געוואָרן איבערגעלאָזט ברייטע שפּאַרעס פון אײן שטיק לײוונט און דעם
 צווייטן, מען האָט עס נישט צוגענייט. עס זײַנען דאָ נישט געווען קײן
 פריטשעס און אַפילו נישט אַ ביסל שטרוי, נאָר פּוסטע לײדיקע לײמיקע
 ערד. אונטן בײַ דער ערד איז נישט געווען אַרומגעשאַטן מיט קײן זאַמד,
 האָט פון בײנאַכטיקן רעגן אַרײַנגעגאַסן, און אַזוי ווי דאָס איז געווען אויף
 אַ פעלד, זײַנען געבליבן שטיין אין די טיפּערע ערטער בלאַטעס, וואָס
 דער לײם האָט נישט אײנגעזאַפט. באַלד זײַנען אַוועקגעשטעלט געוואָרן
 זעלנערס מיט מאַשין-געווער, כּדי די ״יודען פאַרברעכערס״ זאָלן נישט
 וואַגן אַרויסצוגײן. מײַר אַלע האָבן געלעבט מיט דער האַפּענונג אויף דעם
 פעלדפעלס צוזאַג, אַז ״מײַר וועלן באַלד באַקומען עסן און באַהאַנדלט
 ווערן לײט דעם אינטערנאַציאָנאַלן געזעץ פאַר קריג-געפאַנגענע״. מײַר
 האָבן געהאַלטן אין אײן קוקן צום אַרײַנגאַנג, צי מען ברענגט שוין עסן.
 ס׳איז דורכגעגאַנגען דער גאַנצער טאַג, און קײן עסן האָבן מײַר, יידן, נישט
 באַקומען. עס איז צוגעפאַלן די נאַכט. אין געצעלט איז געווען פּינצטער.
 נאָר פון בײדע זײַטן פון דעם אַרײַנגאַנג פון פאַרנט און פון הײנטן האָבן
 אין דרויסן געלויכטן פּראָזשעקטאַרן און עס זײַנען דאָרטן געשטאַנען
 סאַלדאַטן מיט מאַשין-געווער אין די הענט. אײן ייד דעם צווייטן האָט
 אַנגעזאַגט: ״קײנער זאָל, חלילה, נישט וואַגן אַרויסצוגײן פון געצעלט אויף
 דעם מענטשלעכן געברויד״.

פון מידקײט זײַנען מײַר יידן אַנידערגעפאַלן אויף דער נאַסער ערד.
 איך האָב מײך מיט אַלע כּוחות געשטאַרקט צו שטיין אויף די פּיס, ווייל
 כ׳האַב מוראַ געהאַט, אַז אויף דער קאַלטער און נאַסער ערד וועל איך מײך
 צוקילן. איד האָב אַצינד געשאַלטן דעם כאַמסקן פּאַליאַק, וואָס האָט פון
 מײַר אַראָפּגעצויגן מײן פּאַלטן אין טשענסטאַכאָוו. שפּעט בײַ נאַכט בין איך
 אײַנגעשלאָפּן. פאַר טאַגס האָט מײך אויפגעוועקט אַ שלאַקסרעגן, וואָס האָט
 געקלאַפּט אין די לײוונטן און עס האָט מײך געוואָרפן פון קעלט. כּמעט
 אַלע זײַנען אויפגעקומען, ווייל דער רעגן האָט אַרײַנגעגאַסן און מײַר זײ-
 גען געלעגן אין וואַסער. איך האָב מײך אויפגעשטעלט. מײַנע קלײדער
 זײַנען געווען נאַס און פאַרגעלט פון געלן לײם. אײן פאַרלאַנג איז געווען:
 עסן. מען האָט טאַקע געוואַלט באַפרייט ווערן, אָבער פריער פאַר אַלץ
 האָט מען געוואַלט עסן. איך האָב גענומען מײן בלעכן פּושקעלע און
 אַרײַנגעקראַצט רעגן-וואַסער פון דעם נאַסן לײוונט, אָבער עס האָט נישט
 געהאַט קײן גוטן טעם.

מיטאגצייט איז אריינגעקומען אן אפיציר און געמאלדן, אז מען וועט אונדז באלד אויסטיילן עסן, און ער האט צוגעגעבן: „איר וועט באקומען עסן דריי מאל אין טאג.“ די פרייד איז געווען אין לשערה. עס איז אבער אַוועק דער גאַנצער טאָג און מיר האָבן ווידער גאַרנישט באַקומען. אויף דער נאַכט האָבן מיר ווידער זיך געמוזט לייגן הונגעריקע אין דער בלאַטע און פאַר טאָגס האָט אונדז ווידער אויפגעוועקט אַ שטאַרקער רעגן.

אויף מאַרגן איז אַריינגעקומען דורך דעם הינטערשטן אַריינגאַנג אַן אונטער-אַפיציר, מיט אַ סענקעוואַטע דרענגל אין דער האַנט, און פאַכנ-דיק און דראַענדיק דערמיט איבער אונדזערע קעפּ, האָט ער באַפעלעריש געזאָגט, אַז „אַלע יודען זאָלן תּיכף אָפּגעבן דאָס גאַנצע געלט, דאָס גאַנצע גאַלד און די גאַנצע וואַליוטע — ווען נישט, וועלן אַלע יודען דערשאָסן ווערן!“

עס האָט אונדז אָנגעכאַפט אַן אימה, אָבער באלד האָט זיך אַרויסגע-רוקט אַ דרייטער האַרעפאַשנער ייד, אַ דאַראַשאַקאָז פון לאַדזשער באַ-לוט, זיין נאַמען איז געווען קאַפּוסטאַ. ער האָט געקענט רעדן אַ גוטן דייטש, און מיט אַ טאָן פון אַ זעלנער צו זיין עלטסטן האָט ער זיך אָפּגע-רופן: הער אַפיציר, איך מעלדע געהאַרכזאַם, דאָס אין טשענסטאַכאַוו האָבן וויר אַלעס אָפּגעגעבן דער דויטשער פּאָליציי. וויר האָבן גאַרניכט!“

דער אַפיציר האָט זיך ווי עפעס פאַרלוירן און זיך גיך אַרויסגעגנבעט דורך דעם הינטערשטן אַריינגאַנג. מיר, אויף טויט דערשראַקענע, האָבן לייכטער אָפּגעאַטעמט און געווען דאַנקפול דעם האַרעפאַשנעם ייד.

עס איז ווידער אַוועק אַ טאָג אָן עסן. צו מאַרגנס אין דער פרי האָבן די דייטשן אויסגעטיילט פאַר פיר פּערזאָנען איין גרויסע שיסל צום וואַשן זיך, אַ קלענערע שיסל אויף זופּ, אַ שיסעלע אויף פלייש און אַ טעפעלע אויף קאַווע. מיט די פיר כלים האָבן אַלע פיר יידן זיך געדאַרפט איינ-טיילן דאָס עסן, וואָס זיי האָבן אונדז צוגעזאָגט צו געבן דריי מאל טעג-לעך, און יעדער איינער האָט באַקומען אַ ווייס מעטאַלענעם לעפל. און ערשט צו מאַרגן פאַר נאַכט האָט אַן אַפיציר געמאלדן, אַז מיר וועלן באַקו-מען עסן. דאָס איז געווען נאָך פינף טעג פון גאַרנישט עסן און גאַרנישט טרינקען.

מיינע דריי שותפים פון געפעס האָבן באַשלאָסן, אַז איך זאָל גיין צו דער קיך ברענגען די זופּ; זיי האָבן מיר געגעבן די גרויסע שיסל און איך האָב מיך געלאָזט גיין צו דער קיך צו ברענגען די פיר פאַרציעס זופּ — פיר ליטער. די נאַכט איז פּלוצעם צוגעפאַלן. ס'איז געוואָרן פינצטער.

ארום די ווייסע לייזונטענע געצעלטן האָבן געלויבטן עלעקטרישע לאַמפּן.
ס'איז געווען אַ געדיכטער פייכטער נעפל נאָך אַ רעגן. די וואַלקנס זיינען
געהאַנגען נידעריק. דער געלער ליים האָט געקלעפט אונטער די פיס.
ביי יעדן טראַט, וואָס איך האָב געשטעלט, זיינען מיינע פיס געבליבן
זינקען אין ליים. דער וועג איז געווען אַ לאַנגער. די קיך האָט זיך גע-
פונען אין צווייטן עק לאַנגער. מיר איז אויסגעקומען דורכצוגיין צענ-
דליקער לייזונטענע געצעלטען. קוים מיט צרות האָב איך מיך דערשלאָגן
צו דער קיך. ווען כ'בין אַריין אינעווייניק, בין איך געווען זיכער, אַז
כ'בין שוין געהאַלפן געוואָרן. כ'בין צוגעגאַנגען צום אויסטיילער קוכער
און ער האָט מיר אַריינגעגאַסן אַ קליינעם שעפלעפל זופ.

„איך מוז ברענגען עסן פאַר פיר מענטשן“ — האָב איך אים געזאָגט
מיט געבעט און הכנעה. ער האָט מיך נישט געוואַלט הערן און אַ צווייטער
סאָלדאַט האָט מיך באַפוילן אַרויסצוגיין. „פאַרפאַלן — האָב איך באַשלאָסן
— כ'זועל צוריקגיין אין געצעלט און מיר וועלן זיך מיט דעם איינטיילן.“
אַבער איך בין אַזוי הונגעריק געווען, אַז מיין האַנט איז אינסטינקטיוו
אַריינגעקראַכן אין שיסל און האָט אַרויסגענומען איין ברייטן לאַקש און
גלייך צוגעטראָגן צום מויל. איך האָב אַפילו קיין איין קני נישט געגעבן,
דער לאַקש האָט זיך אַליין אַראַפגעשלונגען. איך האָב אַ קוק געגעבן אין
שיסל, איז מיר ביטער געוואָרן אויף מיין האַרץ — זי איז געווען ליידיק.
„וויי איז מיר, וואָס האָב איך געטאַן?! אין געצעלט וואַרטן דריי
שותפים אויף דעם ביסל עסן. זיי האָבן שוין פינף טעג גאַרנישט געהאַט
אין מויל אויסער עטלעכע לעפל רעגן-וואַסער, וואָס מען האָט אַפגעקראַצט
פון די לייזונט אין געצעלט.“

אַלע דריי שותפים האָבן מיך אַפגעוואַרט ביים אַריינגאַנג מיט די לעפל
אין די הענט. זיי האָבן אַריינגעקוקט אין שיסל און דערקענט, אַז ס'איז דאָ
געווען זופ, האָבן אַלע אינאיינעם אַ געשריי געטאַן!

— ער האָט אויפגעפרעסן אנדזער זופ!

— אַזאַ גנב! אַ גולן!

— אַן אמתע היה!

כמעט דער גאַנצער געצעלט מענטשן איז אויף מיר אַרויפגעפאַלן. מען
האָט מיך געזידלט און געשאַלטן, טייל האָבן מיך ממש געוואַלט צערייסן
אויף שטיקער.

איך האָב מיך געפילט שולדיק. ס'מויל האָט זיך מיר נישט געקענט
עפענען צו פאַרענטפערן. איך האָב מיך געשמעט די אויגן אויפצוהייבן,
און מיין האַרץ האָט געוויינט.

צו מאַרגנס אין דער פרי האָט מען געזען, אַז ס'שטייען ווידער ביי
ביידע אַריינגענג פון אונדזער געצעלט סאַלדאַטן מיט מאַשינביקסן אין
די הענט, מיט דערצאָרנטע פנימער און אזאַ אַנשטעל, אַז אַט-אַט שיסן זיי
אונדו. ווער עס האָט נאָר אַרויסגעקוקט, האָבן די סאַלדאַטן אַנגעשטעלט
רציחהדיקע אויגן און אַנגעצילט די מאַשינביקס. ווען דאָס איז אויך
געשען מיט דעם דראַשקאַזש קאַפּוסטאַ, האָט ער אויף זיין גוטן דייטש
אויפגעקלערט דעם סאַלדאַט: „הערען פאַסטן, מיר זיינען נישט קיין פאַר-
ברעכערס, מיר זיינען נאָר געפאַנגענע. מיר אַלע זיינען אַרנטלעכע מענטשן.
עס געפינען זיך צווישן אונדו צען-צוועלף-יאַריקע יינגלעך, קינדער און
אויך זעכציק-יאַריקע זקנים. מען האָט אונדו געפאַנגען אַן שום סיבה און
מען לאַזט אונדו אויסגיין פון הונגער!“ דער זקן אין די הויכע זעכציקער
יאָרן האָט זיך צעווייגט אויפן הויכן קול.

דאָס האָט עפעס געווירקט אויף דעם דייטש און ער האָט אַראַפגעבויגן
די ביקס צו דער ערד.

עס איז ווידער אַוועק אַ צרהדיקער טאַג אַן עסן, און פון הימל האָט
אַלץ נישט אויפגעהערט צו כליאַפען. צו מאַרגנס אין דער פרי האָט מען
אויסגעטיילט פאַר אַכט מאָן איין מיליטעריש ברייטל, מיט איין לעפעלע
מאַרמעלאַד. באַלד האָט מען אונדו געהייסן אָפגעבן ס'געפעס און מען האָט
דעם גאַנצן טראַנספאַרט — פּאַליאַקן, אוקראַאינער און יידן — אַרויסגע-
פירט פון די געצעלטן. יעדע נאַציאָנאַליטעט האָבן זיי געשטעלט באַזונדער
אין מיליטערישער אָרדענונג צו פינף אין אַ ריי, און מיר האָבן אָפגעמאַר-
שירט צו דער באַן.

דאָס מאָל האָט אונדו קיינער נישט אָפגעוואַרט אויף די גאַסן. מיר
זיינען צוריקגעגאַנגען אויף דעם זעלביקן וועג, וואָס מיט אים זיינען מיר
אַהערגעקומען. די גאַסן זיינען געווען ווי אויסגעשטאַרבן, פון טייל הייזער
האָבן מענטשן אַרויסגעקוקט דורך די פענצטערס מיט טרויעריקע בליקן.
דאָס פאַרלאַדענען אונדו אין די פראַכטוואַגאַנען איז צוגעגאַנגען אַן שלאַגן
און גיך.

צו מאַרגנס אין דער פרי זיינען מיר אַנגעקומען קיין לוקענוואַלד,
אַרום פיר הונדערט קילאָמעטערס פון בערלין.

אין נייעם אַרט האָבן אונדו איבערגענומען אַנדערע אַפיצירן. מען
האָט אונדו עטלעכע מאָל איבערגעצייילט. דערנאָך האָבן מיר געמוזט גיין
איבער אַ שעה הינטער דער שטאַט צו אַ דראַט-פאַרצוימט פעלד, וואו מען
האָט אונדו אָפגעטיילט: באַזונדער די „שלאַנסקער“ (געקומענע פון שלע-
זיך)

זיע, באזונדער אפשטאמיקע פון אלע אנדערע פוילישע געביטן, באזונדער אוקראינער און באזונדער יידן. מען האט געזאגט, אז די דייטשן האלטן די שלעזיאקעס פאר פאלקסדייטשן, און זיי האבן טאקע באקומען א געצעלט מיט א הילצערנער פאדלאגע, מיט פריטשעס צום שלאפן. די פאליאקן האבן אויך באקומען א געצעלט מיט א פאדלאגע און מיט פרייטשעס, אבער נישט אועלכע גוטע; אונדז, יידן, האבן די דייטשן אריינגעטריבן אין א לייוונטענעם געצעלט, וואו עס האט זיך גארנישט געפונען. פון אויסגעשעפטקייט האט דער גרעסטער טייל זיך באלד אנדערגעלייגט אויף דער נאסער ליימענער ערד. עס איז אדורך דער טאג — און מיר, יידן, האבן ווידער נישט באקומען נישט קיין עסן און נישט צו טרינקען.

די אוקראינער האבן אויך באקומען א געצעלט, נאך די דייטשן האבן ספעציעל צו אונדז אריינגעשיקט אן ערך הונדערט אוקראינער, כדי זיי זאלן אונדז אנטאן צרות. ביי נאכט, ווען מיר זיינען געשלאפן, האבן די אוקראינער צוגעגנבעט שייך און מלבושים פון די יידן, וואס עס האט זיך זיי איינגעגעבן דאס אפצוראטעווען פריער. טייל יידן האבן פון די רוצחים צוריקגענומען די גניבה מיט געבן זיי שטארקע קלעפ.

ערשט צו מארגנס האט זיך יעדער געשטעלט מיט לעפל און שיסל אין דער ריי און מען האט אונדז אויסגעטיילט צו א ליטער „זופ“. דאס איז געווען קאכעדיק וואסער, וואו עס איז ארומגעשוואמען א שטיקל אוגערקע אדער א פיצל קאלעריב, געקאכט אויף פערדביינער. פאר נאכט האט מען אויסגעטיילט צו אן אכטל פון א מיליטעריש ברייטל פאר יעדן. דאס „ברויט“ האט מיר געברענט אין מאגן, עס האט מיר קאפויער געשלאגן זויערער גאז. פון די יסורים האב איך נישט געקענט ביי נאכט שלאפן. דאס „ברויט“ איז געווארן אויסגעבאקן פון: האלצשטויב, קארטאפל-שאַלן, א ביסל מעל און טעקסטרין (קאשטאנען-קלייסטער). עס זיינען דא געווען פרומע יידן, וואס האבן נישט געגעסן די זופ. האב איך יעדן טאג אפגע-קויפט ביי א פרומען ייד מיט א לאנגער ברייטער באַרד זיין זופ פאר מיין שטיקל ברויט. איין און איינציק מאל האבן מיר פאר נאכט באקומען יעדער איינער א האלב ברייטל. האב איך, האלטנדיק אין האנט דאס האלבע ברויט, געפרעגט דעם ייד: „דארף איך אייך געבן דאס גאנצע האלבע ברויט פאר דער וואסערדיקער זופ, וואס איך האב היינט פון אייך באקומען?“ האט ער מיר געענטפערט מיט א שמייכלע: „זיכער! מיר האבן דאך אפגעערעדט א פארציע ברויט — פאר א פארציע זופ.“ אזא „צדיק“ איז ער געווען.

ביי די יידן האָט דאָס האַלבע ברויט אַרויסגערופן פרייד און ביטחון. די פאַנטאַזיע האָט זיך ביי זיי צעשפּילט, זיי האָבן אין דעם געזען אַ סימן, אַז די מילחמה ענדיקט זיך שוין און מיר וועלן באַלד באַפרייט ווערן. זיי האָבן זיך געלייגט אַ ביסל זאַטער, באַלד איינגעשלאָפּן און געחלומט זיסע חלומות.

איין און איינציק מאָל איז געווען אַ געדיכטע זופּ, פאַרקאַכט מיט אַרבעס. דאָס איז פאַר אונדז אַלע געווען אַן אמתע יום-טובדיקע סעודה. אַזוי ווי דער וועטער איז שוין געוואָרן קעלטער, האָבן די דייטשן אַריינגעגעבן אַ ביסל שטרוי, אָבער עס איז נישט געווען גענוג אויסצו-שפרייטן איבערן גאַנצן געצעלט. דאָס שטרוי האָט זיך גיך צעריבן.

היות מיר זיינען געשלאָפּן אין אַנטוועכץ, שוין אַזוי פיל וואָסן זיך נישט געוואָשן, ווייל מען גיט אונדז נישט קיין וואַסער און נישט קיין זיף און טראַגן אַזאַ לאַנגע צייט די זעלביקע וועש, — זיינען מיר פאַרלייזיקט געוואָרן פון קאַפּ ביו פיס. אַפילו אויבן אויף די מלבושים האָבן אַרומ-געשפּאַצירט די לייז, לייז פון אַלערליי קאַלירן, פון אַלערליי מינים. די לייז האָבן אויסגעזויגן דאָס לעצטע ביסל בלוט פון אונדזערע אויסגע-מוטשעטע גופים. די לייז האָבן אונדז נישט געלאָזט שלאָפּן, יעדער האָט זיך כסדר געקראַצט. דער גרעסטער טייל יידן זיינען קראַנק געוואָרן: איינער האָט געהאַט אַ רויז, איינער האָט זיך צוגעקילט די ציין, אַ צווייטער אַן אויער; טייל האָבן געליטן פון פאַרשטאַפּונג, טייל פון שילשול, טייל האָבן געהאַט דיזענטעריע. כמעט יעדער האָט באַקומען געשווירן פון קראַצן זיך מיט די שמוציקע נעגל און פון נישט וואָשן דעם קערפער. איך האָב באַקומען אַ געשוויר אויף דער רעכטער האַנט, מיין חלום איז געווען: אַ הייסע באַד מיט אַ שטיקל זיף. אַזוי ווי מיר האָבן געזען, אַז מען באַפרייט אונדז נישט, האָבן מיר געוואָלט כאַטש האָבן אַ דאָקטער. יעדער אינדערפרי און יעדער פאַרנאַכט איז פאַרגעקומען אַן אַפעל — מען האָט אונדז אָפּגעציילט. האָבן מיר געבעטן דעם אַפיציר, אַז ער זאל אונדז שיקן אַ דאָקטער.

יעדער טאָג זיינען געקומען ציווילע דייטשן, אַלטע און יונגע, מענער און פרויען, זען דאָס בייזע וואונדער: די אַסט יודען, האַלב נאַקעטע, באַרוועסע, שמוציקע, ווילד-באַוואַקסענע, מיט געשווירן און מכות, וואָס שלאָפּן אויף דער ערד אַזוי ווי ווילדע חיות. זיי האָבן אויף אונדז געקוקט ווי אויף חיות אין אַ מענאַזשעריע, נאָר מיט האַס. איין מאָל איז געקומען אַ מיליטערישער דאָקטער: אַ הויכער, אַ

שיינער, א ברונעטער. ער האָט מורא געהאַט צוצוגיין נאָענט צו די קראַנקע. ער איז געשטאַנען עטלעכע מעטער פון דער ווייטן און געפרעגט דעם חולה, וואָס עס איז אים. ווען איינער האָט זיך געקלאָגט, אָז ער האָט אַריבער אַ וואַך נישט געהאַט קיין שטולגאַנג, האָט ער אים געהייסן יעדער אינדערפרי אויסטרינקען אַ שיסל וואַסער. ווען אַ 2-יאָריק יינגל האָט גע- זאָגט, אָז דער גאַנצער קערפער רייסט אים טאָג און נאַכט, האָט דער דאָקטער אים געהייסן זיך גוט צודעקן מיטן שטרוי, ווייל דאָס איז רעוו- מאַטיזם. ער איז שנעל פאַרטיק געוואָרן און איז אַנטלאָפן ווי פון אַ מגיפה.

ערב יום־כיפור האָבן די רעליגיעזע יידן זיך באַראַטן וואָס זיי זאָלן מאַרגן טאָג: צי זאָלן זיי אום יום־כיפור אָפּנעמען די זופ מיט דעם שטיקל ברויט? ווי קען מען אין אזא טאָג זיך שטעלן אין אַ ריי נאָך עסן?
איינער האָט פאַרגעשלאָגן, אָז מען זאָל דעם קאָמענדאַנט אויפקלערן, וואָס פאַר אַ טאָג דאָס איז פאַר יידן, וועט ער אפשר באַפרייען פון שטיין אין דער ריי נאָך דעם עסן. „גיין, אַזוי טויג נישט — האָט ר' גאָדל טאָג- מאַשאַווער, אַ גערער חסיד, געזאָגט — ער קען גאָר אונדז באַשולדיקן, אָז מיר ברעכן די דיסציפלין, און מער פעלט אונדז נישט. איך האַלט, אָז יעדער זאָל זיך שטעלן אין דער ריי, ווי יעדער טאָג, אָפּנעמען די זופ און דאָס ברויט און ערשט אויף דער נאַכט עסן.“ און אַזוי איז עס טאַקע געבליבן.

די טאַמאַשאַווער זיינען געווען אַרגאַניזירט. עס זיינען צווישן זיי געווען אַ סך רעליגיעזע און אויך אַ סך קינדער. די גאַנצע גרופע האָט זיך געהאַלטן צוזאַמען אין איין ווינקל פון געצעלט. דער אַנפירער איז נישט געווען קיין רעליגיעזער. ער האָט זיך ערגעץ פאַרשאַפן עמערס. יום־כיפור האָבן אַלע אַריינגעגאַסן די שיסלען זופ אין די עמערס. אויף דער נאַכט האָבן זיי געגעסן ס'ברויט מיט דער זופ און די גאַנץ פרומע האָבן באַלד אַוועקגעגעבן די זופ פאַר דעם שטיקל ברויט.

יום־כיפור אויף דער נאַכט האָבן די רעליגיעזע יידן זיך צונויפגע- זאַמלט אין אַ ווינקל פון געצעלט. עטלעכע יידן האָבן ביים אַנטלויפן פון דער היים מיטגענומען טלית און תפילין מיט אַ סידור. טייל האָבן אויך מיטגענומען אַ מחזור פאַר ימים נוראים, וואָס זיינען דעמאָלט געווען נאָענט. ר' גאָדל, אַן עלטערער ייד מיט אַ לאַנגער, ברייטער באַרד, האָט זיך איינגעהילט אין אַ טלית (דער איינציקער פאַרבליבענער טלית, וואָס עס האָט זיך איין יידן איינגעגעבן אויסצובאַהאַלטן) און ער האָט פון מחזור

געזאגט „כל נדרי“ מיט א דערשטיקט און צעבראָכן קול. יעדער וואָרט האָט צעבראָכן ס'האַרץ. מען האָט שטיל געזונגען די תפילה מיט מורא, די דייטשן זאָלן, חלילה, נישט דערהערן. ביים אַריינגאַנג זיינען יידן געשטאַנען אויף שמירה. ר' גאָדל האָט געוויינט און מיר די מתפללים האָבן מיטגעוויינט, ווייל זיין צעבראָכן האַרץ האָט גערירט די סטרונעס פון אונדזערע צעבראַכענע הערצער.

ווען ר' גאָדל האָט געענדיקט „כל נדרי“ און יידן האָבן זיך געוואונטשן א „גמר חתימה טובה, אַ גוט יאָר!“ האָט ר' גאָדל, וואָס האָט זיך אַראָפֿ־געוויינט פון האַרצן פאַר דעם רבונו של עולם, געזאָגט: „יידן, איך פיל עפעס, אַז די ישועה איז שוין דאָ, אַז מיר וועלן באַלד באַפרייט ווערן!“ אַזוי ווי דער הונגער האָט מיך שטאַרק געפייניקט, בין איך איין מאָל פאַרקראַכן צווישן אַנדערע געצעלטן מיטן מיין, אפשר וועל איך דאָרטן עפעס געפינען צו עסן. דאָרטן האָב איך דערזען שמאַי פילעצקי, אַ שניי־דער פון מיין שטעטל סקאַרוזשיסק. ער איז געווען אַ הויכער, אַ קרעפֿ־טיקער. געקומען איז ער פון אַן אַרעמער היים, בכבודיקע מענטשן. ער איז אַ מאָל געשטאַנען אין שפיץ פון פראַפעסיאָנעלן פאַראיין פון די שניידערס און אַנגעפירט מיט שטרייקן. זיין באַלעבאַס, הירש בער פעלדמאַן, האָט נישט געוואָלט נאָכגעבן זיינע געזעלן און זיי פאַרמסרט צו דער פּאָליציי, האָט שמאַי אים געשפּאַלטן דעם קאַפּ מיט זיין שטעקן. מיר האָבן זיך ביידע אַנגעקוקט און צעשמייכלט. איך האָב אים דערציילט וועגן מיין ביטערער לאַגע.

שמאַי האָט מיר געזאָגט, אַז ער איז נישט אַנטלאָפֿן, נאָר אים האָבן די דייטשן געפאַנגען אין שטעטל, צוזאַמען מיט די פּאָליאַקן און אַז ער גייט דאָ אַן פאַר אַ פּאָליאַק, אַ סך פּאָליאַקן ווייסן דאָס און שיצן אים; ער האָט מיך פאַרבעטן, אַז איך זאָל ביי נאַכט שלאָפֿן ביי אים אין געצעלט, וואו ס'איז וואַרעמער.

פאַר נאַכט, איידער מען האָט זיך געדאַרפט לייגן שלאָפֿן, האָב איך מיך אַריינגעגנבעט צו שמאַין אין געצעלט. ווי נאָר כ'בין אַריינגעקומען, האָט מיך אַרומגענומען אַ וואַרעמקייט. דער גאַנצער געצעלט איז געווען גוט צוגעמאַכט אַרום און אַרום. ס'איז דאָ געווען אַ הילצערנע פּאָדלאַגע, הילצערנע פּריטשעס מיט שטרוי. מען איז געשלאָפֿן אין די אונטער־וועש, צוגעדעקט מיט מיליטערישע קאַלדרעס.

עטלעכע פּאָליאַקן, וואָס האָבן מיך דערקענט, האָבן זיך דערפרייט מיט מיר. איינער האָט מיר געגעבן זיין מאַרינאַרקע זיך צוצודעקן. ער

האָט מיר אָנגעוויזן אַן אָרט אויף דער פּאָדלאָגע לעבן זיין פּריטשע און געזאָגט: „האַב נישט מורא. זיי וועלן דאָ נישט אַרײַנקומען.“ איך האָב מיך אַנדערגעלייגט אויף דער פּאָדלאָגע און צוגעדעקט מיט זיין מאָרײַ-נאַרקע. עס איז דאָ געווען שטיל. קיינער איז נישט געווען אויפגערעגט, ווי ביי אונדז אין געצעלט; מען האָט זיך נישט געקריגט, נישט געוידלט. עס האָט געהערשט אַ דיסציפּלין. זיי האָבן געהאַט זיף, ראַזיר-כלים. זײַנען געווען רײַן און אַפּראַזירט.

אַ פּויער מיט דערציילערישן טאַלאַנט האָט דערציילט הומאַריסטישע פּאַלקס-מעשהלעך. אַלע האָבן געלאַכט מיטן גאַנצן האַרצן. איך האָב שוין לאַנג-לאַנג נישט געהערט לאַכן, איבער הויפט אַזאַ לאַכן מיט אַלע איברים. אַלע מעשיות זײַנען געוועזן וועגן אַ גלח, אַ פּריץ, אַ פּויער און אַ ייד. דער ייד האָט שטענדיק געוואָלט באַשווינדלען: דעם גלח, דעם פּריץ, דעם פּויער, אָבער שטענדיק איז דער ייד געבליבן צו נאַר, שטענדיק דורכ-געפאַלן אויף אַ קאַמישן אופּן, און דאָס האָט זיי געברענגט צום לאַכן.

דער פּויער איז געווען אַ קינסטלער אין דערציילן מעשיות. זיין פּויערישער אַקצענט, מיט זיין פּויערישן לשון, האָט צוגעגעבן אַ ספּעציעלן קאַלאַריט. ער האָט געוואוסט וואָס צו אַקצענטירן, און ווען מען האָט גע-לאַכט, האָט ער צוגעוואָרט ביז זיי האָבן זיך אויסגעלאַכט און דערנאָך ממשיך געווען. איך האָב געהאַט די געלעגנהייט צו זען ווי דער פּוילישער פּאַלקאַר איז דורכגעפרעסן מיט אַנטיסעמיטיזם.

איך האָב מיך דערמאָנט אין מיין געצעלט און געטראַכט: ווי שווער און ביטער ס'איז צו זיין אַ ייד.

איך בין די נאַכט דורכגעשלאָפּן געשמאַק. איך בין ערשט אויפגע-שטאַנען, ווען אַלע האָבן זיך שוין געהאַט אָנגעטאַן. ווען דער פּאַליאַק האָט צוריקגענומען די מאַרינאַרקע, האָט ער געזען עס שפּאַצירן אויף איר לײַן. ער האָט מיר געקוקט אין די אויגן אַרײַן און געזאָגט: „שוין! עס איז גענוג. אַז איך לױז כאַפט זיך אַרײַן, ווערט מען פּאַרליזיקט!“ פון חרפה האָב איך נישט געקענט די אויגן אויפהייבן. איך בין באַלד אַרויס פון געצעלט. כ״האַב מיך אומגעקוקט אין אַלע זײַטן, צי מען זעט נישט קיין דײַטש און כ״בין אַרײַן אין דעם שמוציקן, פּאַרליזיקטן, קאַלטן און נאַסן געצעלט, וואו עס ליגן די יידן. פון גרויס חרפה און ווייטיק האָב איך מיך מער נישט געוויזן פאַר די פּאַליאַקן.

מען פירט אונדז אַרויס פון לאַגער — וואוהין ?

עס איז געקומען א באַפעל, אז די פּאָליאַקן זאָל מען שיקן אַהיים. די פּאָליאַקן האָבן זיך געפּרייט: „מיר פּאָרן אַהיים! מיר פּאָרן אַהיים!“ — האָבן זיי אויסגעשריגן מיט שימחה. מיר יידן האָבן זיי מקנא געווען און מיר האָבן געגלייבט, אז מיר וועלן אויך באַלד אַהיימפּאַרן. איך האָב מיר פּאַרשאַפט אַ בייגעלע פּאַפּיר מיט אַ בלייער ביי אַ פּאָליאַק און כּהאַב גיך אָנגעשריבן אַ בריוו צו מיין שוועסטער אסתר קיין לאַדזש. איך האָב געשריבן קורץ און שאַרף: „ליבע שוועסטער אסתר, איך בין געפּאַנגען. איך געפּין מיר אין אַ געפּאַנגען-לאַגער, אין לוקענ-וואַלד, אין דייטשלאַנד. איך גיי אויס פון הונגער. שיק מיר ברויט, עס קען זיין אַ טאַרבע מיט אַלטע שטיקלעך, אַבי ברויט. גאָט זאָל העלפּן, מיר זאָלן זיך זען ווי צום שנעלסטן.“ דער פּאָליאַק, וואָס האָט מיטגענומען דעם בריוו, איז געווען אַן אַרעמער אַרבעטער פון לאַדזש. ער האָט דאָס גע-טאָן מיט צופּרידנקייט.

די פּאָליאַקן זיינען טאַקע נאָך דעם זעלביקן טאַג אַהיימגעשיקט גע-וואָרן, יעדער אין זיין שטאַט.

עס האָט זיך פּאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אז יידן וועלן אויך אַהיימגעשיקט ווערן. איז געוואָרן אַ גרויסע פּרייד און יידן האָבן אָנגעהויבן אויסרעכע-נען, ווען דאָס קען געשען און ווי לאַנג וועט דויערן די נסיעה ביז לאַדזש, און אויב מען וועט אַרויס פון „יעקעס“ הענט, וועט מען פייערן שימחת-תּורה אַזוי ווי גאָט האָט געבאַטן: מיט געבראַטענע גענדן, מיט געוויקלט קרויט, מיט וויין און מיט ספּירט.

און דער קלאַנג האָט זיך טאַקע אַרויסגעשטעלט צו זיין אמת. איין טאַג האָט מען אונדז געמאַלדן, אז מיר פּאָרן אַהיים. איינער אויף דעם צווייטן איז אַרויפגעפּאַלן און מען האָט זיך געקושט, מען האָט געטאַנצט פון פּרייד. מען האָט אונדז אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ ריי, געהייסן אָפּגעבן די שיסל מיטן לעפל, וואָס יעדער האָט באַקומען. דער קאַמענדאַנט האָט געזאָגט, אז מען וועט יעדן איינעם רעווידירן, ביי וועמען מען וועט געפּינען אַ לעפל, דער וועט דאָ בלייבן און באַשראַפט ווערן.

מען האָט יעדן איינעם צוגעטיילט אַ גאַנץ מיליטעריש ברויט פון איין קילאָ מיט אַ שטיקל אַלטן פּאַרדומפענעם מאַרגאַרין. דאָס ברויט איז געווען פּריש געבאַקן. אין לאַגער האָבן די דייטשן נישט געגעבן קיין פּריש ברויט, ווייל דאָס האָט אַרויסגערופן דיזענטעריע, אָבער ווען יידן

זיינען שוין אוועקגעפארן, האָבן זיי עקסטערע געבאָקן פֿריש ברויט: ס'האָט זיי נישט געאַרט, ווייל די עפידעמיע וועט נישט זיין אין זייער לאַנד. אַלע האָבן מאַמענטאַל איינגעשלונגען דאָס גאַנצע ברויט מיטן מאָר-גאַרין, ס'איז נישט געבליבן קיין קרישעלע. איך האָב נישט געקענט אויפעסן מער ווי איין פערטעלע און באַלד האָט מיר אָנגעהויבן צו ברע-נען אויפן מאַגן און עס האָט מיר קאַפּויער געשלאָגן זויערס. דאָס ״ברויט״ איז געמאַכט געוואָרן פֿון האַלצשטויב, קאַרטאַפּל-שאַלן און קאַשטאַנמעל (טעקסטרין). דעם מאָרגאַרין האָב איך פֿאַרקויפט פֿאַר 50 פּוילישע גראַשן, וואָס אַ ייד האָט מיר פֿאַרגעשלאָגן, און מיט צוויי פֿאַרציעס מאָרגאַרין האָט זיך דאָס ברייטל שטעל אַראָפּגעגליטשט אין זיין מאַגן אַריין. איך האָב דריי פערטל ברויט אַריינגעלייגט אין ברויטזאַק, וואָס כ'האָב געטראָגן פֿאַרוואָרפֿן איבערן האַלדז און אַרעם.

ווען דער קאַמענדאַנט האָט געזען, אָן אַלע שלינגען איין מיט איין מאָל דאָס גאַנצע ברויט, האָט ער געזאָגט: ״איר דאַרפט זיך איינטיילן דאָס ברויט״. ער האָט דאָס געזאָגט אזוי שטיל, אָז נאָר עטלעכע, וואָס זיינען געשטאַנען לעבן אים, האָבן דאָס געהערט. אַ ייד האָט אים גע-פרעגט: ״ווי לאַנג וועלן מיר פֿאַרן קיין לאַדזש?״ ער האָט געטראַכט אַ וויילע און געענטפערט רואיק און שטיל: ״זיבען טאַגע״. אָבער קיינער האָט דאָס נישט גענומען ערנסט, מילא וואָס ״יעקע נאַר״ רעדט דאָרטן? ווי ווייט איז דאָס ביזן לאַדזש? העכסטנס קען עס דויערן אַ טאַג און אַ נאַכט. און אַלע זיינען געווען זיכער: אויב מען שיקט אונדז אַהיים, איז שוין געוויס שלום. די זעלנערס אין לאַגער האָבן געהאַלטן אין איין זאַגן: ביז די בלעטער וועלן פֿאַלן, וועט זיין פֿרידן! היינט איז בליצקריג!״ ווען מען האָט אונדז געפירט צו דער באַן, האָב איך געפרעגט דעם זעלנער, וואָס איז געגאַנגען לעבן מיר: ״איז שוין אויס קריג? איז שוין פֿרידן?״ דאָס איז געווען אַן עלטערער דייטש, האָט ער מיר געענטפערט טרויעריק: ״ניין! די פֿראַנצויזן זיינען אַריבערגעטראָטן!״ איך האָב פֿון דעם פֿאַרשטאַנען, אָז פֿראַנצויזן האָבן אָנגעהויבן אַן אָפּענסיווע.

אין די פֿראַכטוואַגאַנען זיינען אַריינגעלאָזט געוואָרן צו הונדערט און צוואַנציק יידן. מען האָט צוגעמאַכט די טירן און דער צוג איז געשטאַנען. נאָך אַ גאַנצן טאַג שטיין האָט ערשט דער צוג אָנגעהויבן ביי נאַכט צו פֿאַרן. עס איז אַלעמען געוואָרן פֿריילעך אויפן האַרצן:
״יידן, פֿריילעך זאָל זיין! מיר פֿאַרן אַהיים!״
״מאַרגן אָוונט וועלן מיר שוין זיין אין לאַדזש!״

איינער האָט אָנגעהויבן אַ פריילעכן מאַדזשיצער מאַרש און אַלע האָבן מיטגעזונגען. וואָס העכער די שטאַלענע רעדער האָבן געקלאַפט אויף די שטאַלענע רעלסן, אַלץ האַפּערדיקער זיינען מיר געוואָרן און אַלץ הת-להבותדיקער האָבן מיר געזונגען.

אין וואָגאָן איז געווען שטאַק-פינצטער. איינער דעם צווייטן האָט נישט געקענט זען. שפעט אין דער נאַכט זיינען אַלע איינגעשלאָפּן. ליגן-דיק אויף דער פּאָדלאָגע. איין גוף האָט געוואָרעמט דעם צווייטן. לויט דעם שנעלן פּאַרן האָבן מיר אויסגערעכנט, אַז נאָך פּריער פּון מאַרגן אַוונט קענען מיר זיין אין לאַדזש. דאָס האָט מיך דערפּרייט.

אין דער פּרי האָבן יידן אויסגערעכנט: „אָווי ווי מיר זיינען געפּאַרן אַ גאַנצע נאַכט, זיינען מיר שוין אויף פּוילישער ערד. אויף דער נאַכט וועלן מיר זיכער זיין אין לאַדזש, אויף דער קאַלישער באַנסטאַציע.“ דערווייל איז שוין מיטן טאָג און דער צוג שטייט שוין אַ לאַנגע צייט. מען האָט דאָ נישט געזען קיין לעבעדיק נפש, נאָר גרויסע פעלדער. דער הונגער האָט גענומען דערקוטשען. עס איז צוגעפּאַלן די נאַכט און דער צוג איז נאָך אַלץ געשטאַנען. אונדזערע נערוון האָבן שיער נישט געפּלאַצט. אַרום צען האָט דער צוג גענומען פּאַרן, זיינען מיר געוואָרן האַפּערדיקער און פּריילעכער; באַלד האָבן מיר דערפּילט, אַז מיר פּאַרן צוריק, נישט פּאַרויס, און עס האָט נישט לאַנג געדויערט און דער צוג איז ווידער געבליבן שטיין.

צו מאַרגנס אין דער פּרי האָט דער צוג ווידער זיך גערירט פּון אָרט. האָבן זיך עטלעכע יידן צוגעשטופּט צום פּאַרקראַטעוועטן פענצטערל צו געבן אַ קוק, צי עס זעט זיך שוין לאַדזש. „יאָ! — האָט איינער אויסגע-שריגן מיט פּרייד — מען זעט שוין לאַדזש!“

„טאַקע?“ — האָבן אַלע געפרעגט האַפּערדיק.

„נו? וואָס האָב איך איך, יידן, געזאָגט? מען וועט פּראַווען שימחת-

תּורה אין דער היים!“

„איך האָב דאָס געזאָגט!“

„ניין! איך האָב דאָס געזאָגט!“ — שרייט אַ דריטער און עס גייט

אים אין לעבן צו ווייזן, אַז ער איז דער חכם און נביא.

איך האָב מיך צוגעשטאַרט צום פענצטערל, געכאַפּט אַ בליק: דער

טאָג איז געווען אַ גרויער. טונקעלע וואַלקנס זיינען געהאַנגען גאַנץ נידע-

ריק. גרויסע פעלדער, וואָס דאָס אויג קען זיי אַזש נישט אַרומנעמען.

נישט ווייט פּון אונדז אַרבעטן בלויז פּרויען און קינדער.

רוף איך זיך אָן צו מיינע מיטפאַרערס :
"היטלער האָט מאַביליזירט אַלע מענער, אַרבעטן אויף די פעלדער
בלויז פרויען און קינדער. יידן, זייט וויסן, מיר זיינען נאָך אין דייטש-
לאַנד!"

"איר האָט זיך שוין נישט מיט וועמען צו רייצן?!" — זיינען אַלע
אַרויפגעפאַלן אויף מיר, זיינען גרייט געווען מיך צו צערייסן — מיר
פאַרן שוין באַלד דריי מעת-לעת און ביי אים זיינען מיר נאָך אַלץ אין
דייטשלאַנד!"

דעם פירטן טאָג איז דער צוג געבליבן שטיין אויף אַ באַנסטאַציע,
אין אַ שטעטל הינטער קראַקע. פּוילישע פרויען זיינען באַלד צוגעקומען
מיט קוישעלעך, האָבן אונדז אָנגעבאַטן אַ זעמעלע מיט וואַרשט פאַר
צוואַנציק פּוילישע גראַשן. מיר האָבן געמיינט, אַז די דייטשן האָבן באַלד
בטל געמאַכט ס'פּוילישע געלט. זעלטן ווער פון אונדז האָט געהאַט אַ פאַר
גראַשן, ווייל די דייטשן האָבן פון אונדז אַלצדינג צוגערויבט אום ראש-
השנה, אין טשענסטאַכאָוו, ווי שוין דערציילט. ביי מיר אין וועסטל-
קעשענע האָבן זיך געהאַט פאַרוואַלגערט פּופציק גראַשן, וואָס איך האָב
געקראָגן פאַר פאַרקויפן מיין פאַרציע מאַרגאַרין, האָב איך אַרויסדערלאַנגט
די קריסטין דורכן פענצטערל צוואַנציק גראַשן און זי האָט מיר געגעבן
אַ פריש ווייס זעמעלע מיט וואַרשט. עטלעכע יידן פון מיין וואַגאָן האָבן
באָוויזן דאָס צו קויפן, מסתם פון אַנדערע וואַגאַנען אויך. דער זעלנער,
וואָס האָט אונדז געהיטן, האָט די קריסטין אַוועקגעטריבן מיט דער ביקס,
שרייענדיק: "דאָס זינד יודען! יודען האָבען קריג געמאַכט!"

איך האָב שנעל אַריינגעכאַפט אין מויל אַ האַלב זעמעלע. די מענטשן
אין וואַגאַן האָבן אויף מיר געקוקט מיט קינאה און צאַרן. איך האָב מיך
געשעמט און מורא געהאַט אויפצועסן די צווייטע העלפט. כ'האַב זי גיך
אַריינגעלייגט אין אַ קעשענע. דער ביסן האָט אָבער אויפגערייצט מיין
הונגער, האָב איך אַרויסגענומען דאָס צווייטע העלפט און אַריינגעלייגט
אין מויל, קיינער זאַל נישט באַמערקן, אָבער זיי האָבן מיך גוט געהיטן.
האַט זיך איינער צעשריגן מיט גרויס ווייטיק: "איר זעט, דאָס צווייטע
זעמל פּרעסט ער שוין! אַז ער זאַל דערשטיקט און דערוואַרגן ווערן!"
"פּרעסער! פּופלער!"

איך האָב געשוואוירן, אַז כ'האַב נישט מער געהאַט ווי איין זעמעלע
און אַז דאָס איז געווען די צווייטע העלפט. אָבער מען האָט מיר נישט
געוואַלט גלייבן. מען האָט מיך געזידלט און געשאַלטן.

ס'איז געווען אַ גרויסע טרייסט פאַר אונדז, וואָס מיר געפינען זיך שוין אויף דער פוילישער ערד. מיר האָבן געוואָלט, אַז מען זאָל אונדז דאָ באַפרייען, וועלן מיר שוין אַליין אַהיימפאַרן.

האַט איין ייד געפרעגט דעם זעלבער דורכן פּענצטערל:

„ווען וועט מען אונדז אַרויסלאָזן פון די וואַגאַנען?“

„איר, יודען, קומען אַלע צו די רוסן! אַלע יודען זיינען קאַמוניסטן!“

— האָט ער געענטפערט מיט צאַרן.

אַ ביסל שפעטער זיינען צוגעקומען פוילישע פרויען און מענער מיט עמעריס וואַסער און אַריינדערלאַנגט טעפעלעך וואַסער. איין פּאַליאַק האָט אַריינגעגעבן פלעשער וואַסער. ווען דער דייטש האָט דאָס געזעהן, האָט ער זיי אַוועקגעיאָגט.

נאָך מיטאַג האָט דער צוג אָנגעהויבן פאַרן אויף מיזרח. האָבן יידן

געזאָגט:

„מיר פאַרן קיין רוסלאַנד.“

„גו יא, היטלער און סטאַלין האָבן דאָך אַן אָפּמאַך. מסתם זיינען זיי

שוין וועגן אונדז דורכגעקומען.“

„זאָל שוין זיין וואָס ס'וועט זיין, אַבי מיר זאָלן שוין אַרויס פון די

וואַגאַנען און באַפרייט ווערן פון זייערע הענט!“

אַבער מיר אַלע האָבן געוואָלט זיך פרייער זען מיט דער מישפּחה.

זאָל מען וויסן, אַז מיר לעבן, וועגן דעם בלוטיקן טעראַר, וואָס די דייטשן

פירן דורך איבער די יידן אין פוילן, האָבן מיר קיין השגה נישט געהאַט.

מיר האָבן געמיינט, אַז נאָר מיר זיינען דאָס כפרה־הינדל און אונדזערע

מישפּחות זיצן רואיק, ווי אין די נאַרמאַלע צייטן.

ווען דער צוג איז אַרויסגעקומען אויף די פעלדער, האָט די זון אונדז

געוואַרעמט. די פעלדער זיינען נישט אַזעלכע גרויסע ווי אַין דייטשלאַנד.

עס זיינען געשטאַנען שורות ווייס־געקאַלכטע כאַמעס, די דעכער באַ-

דעקטע מיט שטרוי. וואו נישט וואו זיינען געווען צעוואַרפן ווייסע בע-

ריאַזעס. אַליץ איז געווען פאַרגאַסן מיט זון, עס האָט געשמעקט מיט פרוכט

און גרינס. דער הימל איז דאָ אַזוי שיין, בלוי, אַן אַ פּגם. דאָ האָבן מיר

דערוואַרעמט אונדזערע דורכגעפרוירענע, דורכגעקעלטערטע גופים. ווי

שיין איז דער פוילישער האַרבסט! — אַבער מיר זיינען געפאַרן אַ גאַנצן

מעת־לעת אַן עסן און טרינקען.

צו מאַרגנס אין מיטן טאָג איז דער צוג אָנגעקומען אויף דער סטאַציע

טאַרנאָוו, וואָס יידן האָבן גערופן טורנע. איך האָב אַרויסגעקוקט דורכן

פענצטערל און געזען, ווי יידישע מענער און פרויען קערן מיט בעזעמער דעם פערען. איך האָב געפרעגט אַ פרוי, צי זי אַרבעט אויף דער באַן. האָט זי מיר געענטפערט „גיין! מען האָט יידן געכאַפט און מען צווינגט אונדז דאָ צו אַרבעטן בחינם!“

אין מיין וואַגאָן (אויך אין אַלע אַנדערע וואַגאָנען) זיינען געלעגן מתים און קראַנקע אויף דיזענטעריע. דעם מענטשלעכן געברויך האָט מען גע- מוזט טאָן אין וואַגאָן. די חולאים האָבן געקרעכצט נאָך אַ לעפעלע וואָסער און נאָך אַ שטיקל ברויט.

פוילישע פרויען האָבן דאָ דורך די פענצטערלעך אַריינפאַרקויפט פאַ- פירענע טאַרבעלעך וועלטשענע ניס. די וואָס האָבן געהאַט געלט האָבן געקויפט. עס זיינען אַצינד געשטאַנען בעסערע זעלנערס, האָבן זיי נישט געשטערט. איך האָב מיך דערמאַנט וואָס מיין מאַמע האָט געזאָגט: „טעאַ- ריע אַהין, טעאַריע אַהער, באַפעל אַהין, באַפעל אַהער — דער עיקר איז דער מענטש.“ מען האָט די ניס אַיינגעטיילט פאַר יעדן אַיינעם. ניס זיינען נערעוודיק, אָבער אַז דער מאַגן האָט דערפילט דעם טעם פון עסן, איז ער צערייצט געוואָרן און מער דערקוטשעט.

פאַר נאַכט האָט זיך דער צוג געלאָזט אין וועג אַריין, אָבער צוריק- וועגס, אויף מערבֿזייט. מיר זיינען געפאַרן עטלעכע שעה. עס איז צו- געפאַלן די נאַכט און דער צוג איז שטיין געבליבן ערגעץ צווישן פראַכט- צוגן.

אין דער פרי, ווען מיר זיינען אויפגעקומען פון שלאָף, האָבן מיר געזען, אַז מיר שטייען אין אַ וואַלד, האָבן יידן ווידער אַריינגעטייטשט, אַז מיר פאַרן קיין לאַדזש. שפעטער, ווען דער צוג האָט אַנגעהויבן צו פאַרן, האָבן אַלע, אויסער די קראַנקע, געזונגען מיט אַ פריילעכן ניגון: „מיר פאַרן קיין לאַדזש! מיר פאַרן קיין לאַדזש!“ פאַר נאַכט איז דער צוג שטיין געבליבן אויף אַ פעלד. דאָ זיינען מיר געשטאַנען אַ גאַנצן מעת- לעת. נאָך זיבן טעג און זיבן נעכט האָבן די דייטשן געעפנט די וואַגאָנען. זיי האָבן אונדז אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ ריי און מיר האָבן מאַרשירט איבער דער שטאַט. דאָס איז געווען אין שטשעטשין. פריער האָט אַ האַלבע שטאַט געהערט צו פוילן און אַ האַלבע צו טשעכאַסלאַוואַקיע. האָט די פוילישע פאַשיסטיש-סאַנאַטאַרישע רעגירונג אין יאָר 1938 געמאַכט אַן אַפמאַך מיט היטלערן און ביידע האָבן אַקופירט טשעכיע. נאָך איבער אַ שעה גיין זיינען מיר אַנגעקומען אין די געוועזענע פוילישע מיליטערישע קאַשאַרן אויף דעם נאַמען פון אַדאַם מיצקעוויטש. דאָס זיינען געווען פיר-

שטאַקיקע הייזער, פון די פענצטערס האָט אַרויסגעלויכטן עלעקטרישע ליכט. מיר האָבן זיך דערפרייט:

„איר זעט וואו אַהין מען פירט אונדו? — האָט איינער געזאָגט — ס'וועט אונדו באַלד זיין ליכטיק און וואַרעם!“
„מסתם וועלן מיר באַלד באַקומען עסן.“

„נאָר וואָס דען? די וועלט גייט נישט אונטער!“

איך האָב געטראַכט: וואָס פאַר אַ כוח דער ווילן צום לעבן האָט. אין די וואַגאַנען האָבן מיר איבערגעלאָזט מתים און קראַנקע, וואָס זיי נען נישט בכוח אַראַפּצוגיין. ווען מען האָט געעפנט די וואַגאַנען, האָט מען באַלד אָן זיי פאַרגעסן. מען איז געלאָפּן אַליין זיך צו ראַטעווען פון טויט דורך הונגער און קראַנקייט. אַצינד, ווען מען האָט נאָך אַזוי פיל וואַכן דערזען הייזער מיט באַלויכטענע פענצטערס, האָט מיט אַ מאָל אַויפּגע- וואַכט דער ביטחון און די פּאַנטאַזיע האָט זיך צעשפּילט. אַז מען פירט אונדו צו ליכטיקייט, וואַרעמקייט און צו שפּיט. מיר זיינען אַבער גיך אַריינגעגאַנגען אין פינצטערניש. מיט ביקסן און באַפעלערישע געשרייען „שלאַפען! שלאַפען!“ האָט מען אונדו אַריינגעטריבן אין אַ פינצטערער שטאַל. דאָ זיינען אַ מאָל געשטאַנען פּערד, פּוילישע קאַוואַלעריע. מיר האָבן זיך אַנידערגעזעצט אויף דער שטיינערנער פּאַדלאַגע און פון אויסגע- מאַטערטקייט און פּיין זיינען מיר אַלע אַנטשלאָפּן געוואָרן.

פאַר טאָג האָט אַ קלינגען אונדו אויפּגעוועקט. איך בין אַרויסגעגאַנגען פון די ערשטע פון דער שטאַל און געפונען וואַסער זיך אַפּצואוואַשן. כ'האָב מיר אַפּגעוואַשן די הענט, ס'פנים, אויסגעוואַשן די אויגן, ס'מויל און געפילט גרויס הנאה. כ'האָב דערפילט אַ קעלט. דער טאָג האָט זיך געוווּן אַ וואַלקנדיקער און אַ קילער, אַזוי ווי אין האַרבסט.

כ'האָב מיך געלאָזט זוכן אַ בלעכענע פּושקע, כ'זאָל האָבן וואו אַרייני- צונעמען אַ ביסל עסן און אַ ביסל וואַסער. כ'בין צוגעגאַנגען צו אַ מיסט- קאַסטן און געפונען צענדליקער ליידיקע פּושקעס פון פלייש-קאַנסערוון, אַבער אַלע האָבן געשטונקען. איך האָב געפונען אַ פאַרושאַווערט לאַנג טשוועקל מיט אַ שטיקל דראַט. האָב איך אויסגעקלאַפט מיט אַ שטיק מיט דעם טשוועקל צוויי לעכלעך, אַדורכגעצויגן דעם דראַט און עס איז געווען אַן אַנגעמער, ווי ביי אַן עמער. מיט אַ שטריקל האָב איך די פּושקע אַנגעטאַן איבערן האַלדו און כ'האָב מיך געלאָזט זוכן אַ קריש שפּיט — געזוכט, אַבער נישט געפונען, און דער הונגער האָט מיך ווייטער גע- פּייניקט.

ניין א זיגער האָבן די דייטשן אונדז אויסגעשטעלט אין אַ ריי און האָבן אויסגעטיילט פון בלעכענע וועשקעסלען קאלטע זופ, וואָס די יידישע געמיינדע פון דער שטאָט האָט פאַר אונדז נעכטן אַריינגעשיקט. איך האָב מיך געשטעלט פון די ערשטע. איך האָב מיין פושקע פאַרשטעקט אונטער דער מאַרינאַרקע. דער דייטשער זעלנער האָט מיר געגעבן אַ שיסל. מען האָט מיר אַריינגעגאַסן אַ פאַרציע זופ און כ'האַב זי באַלד אַיינגעשלונגען. איך האָב מיך אַריינגעשמוגלט זעקס מאָל אין דער ריי. ביים עסן די פינפטע פאַרציע איז מיר וואַרעם געוואָרן. ווען כ'האַב מיך אַריינגעגעבעט דאָס זעקסטע מאָל אין דער ריי, האָט אַ ייד מיך פאַרמסרט פאַר דעם דייטשן זעלנער: הערן פאַסטן, דיזעזער קערל — האָט ער אויף מיר אָנגעוויזן — האָט שוין געגעסן!" האָב איך שנעל אויפגעקנעפלט די מאַרינאַרקע און געוויזן: "שאַרען זי, הערן וואַכמיסטער — איך האָב נאָך נישט געגעסן!" דער מיטליאַריקער יעקע האָט זיך געפוצט די קליינע וואַנצעלעך און געזאָגט: "יאַוואָל! עס שטימט! די ביקסע איז זאַובער!" כ'בין צוגעקומען צום קעסל, דער אויסטיילער האָט מיר אַריינגעגאַסן אַ פאַרציע אין מיין פושקע. כ'בין צוגעגאַנגען אין אַ ווינקל און געגעסן. ערשט אַצינד, ביי דער זעקסטער פאַרציע, האָב איך געפילט, אַז די זופ איז קאַלט ווי אייז און איבערגעשטאַנען.

מיטאַנצייט האָבן מיר באַקומען צו דריי מאָן אַ מיליטעריש ברויט. אַלע האָבן דאָס באַלד אַיינגעשלונגען, אויסער די שטאַרקע רויכערערס, וואָס האָבן אַוועקגעגעבן ברויט פאַר אַ פאַפיראַס. פון וואַנען עס האָבן זיך פלוצעם גענומען פאַפיראַסן, איז נישט צו פאַרשטיין. איך בין נאָך אַלץ געווען הונגעריק און כ'האַב אויך אויפגעגעסן אַ העלפט ברויט. אַז יידן האָבן אַ ביסל אָנגעפילט דעם מאָגן, זיינען זיי געוואָרן פול מיט ביטחון: "שוין, מיר בלייבן שוין דאָ! מען וועט אונדז שוין מער נישט שלעפן אין וואַגאַנען! אַזוי ווי איך זע, וועלן מיר דאָ נישט הונגערן. מען וועט באַקומען ברויט מיט אַ זופ!"

"מען וועט דאָ אויך פאַר אונדז עפענען אַ קאַנטיין, וואו מיר וועלן קאַנען קויפן פון כל טוב!" — האָט אַיינער איראַניש באַמערקט.

"דער 'היטל־מאַכער' (היטלער) מוז שוין האַלטן שמאָל, ער האַלט שוין ביי קאַפיטולירן. דערפאַר זיינען די 'יעקעס' פלוצלינג בעסער געוואָרן." "אויב אַזוי, וועלן מיר דאָך באַלד זיין אין דער היים מיט אונדזערע." "נאָר וואָס דען מיינט איר?"

„אויב אזוי איז דאך טאקע אמת, וואָס די דייטשע זעלנערס האָבן גע-
זאָגט: „ביז די בלעטער וועלן פּאַלן, וועלן מיר זיין צו האַזע.“

„אין יאָר 1914 האָט ווילהעלם אויך דאָס זעלביקע איינגערעדט דעם
„יעקע נאַר!“ — האָב איך צוגעוואָרפּן.

זיינען אַלע אַרױפגעפאַלן אויף מיר מיט אַזאַ געוואַלד, גלייך איך
וואָלט זיי געקױלעט:

„שאַט! שאַט!“

„בייסט אייך אָפּ די צונג!“

„אזוי גוט איז אייך דאָ? טאָ זייט אייך דאָ געזונטערהייט ביז „הונטס“

און צוואַנציק יאָר!“

„וואָס האָט איר אים צו שעלטן? — פּרעגט איינער געמױטלעך און
ווינטשט מיר מיט אַ תּוועה, ווי אַ גוטער ייד גיט אַ ברכה, פאַרגלייזנדיק
די אויגן צום הימל — זאָל ער טאָקע דאָ לעבן און געזונט זיין גאַנצע
הונדערט און צוואַנציק יאָר!“

איך האָב מיך באַלד אָפּגעטראָגן פון דער גרופּע.

מען האָט דאָ אַצינד געמאַכט גוטע געשעפטן מיט פּאַפּיראַסן, האָב איך
פאַר מײן האַלבער פּאַרציע ברויט געקױפט איין פּאַפּיראַס מיט דער אויס-
רעכענונג, אַז מאָרגן וועט מען דאָך אויך באַקומען ברויט און זױף, קיין
פּאַפּיראַסן וועלן דאָך נישט זיין, וועל איך לייכט באַקומען אַ גאַנצע פּאַרציע
ברויט פאַר דעם פּאַפּיראַס.

פאַר נאַכט האָבן מיר ווידער באַקומען צו אַ האַלבן ליטער וואַרעמע
זױף, וואָס די ייִדישע געמײנדע האָט אַרײַנגעשיקט, און עס איז געפאַלן אַ
באַפעל: „אַרײַנגיין שלאָפּן!“

אַלע זײַנען אַרײַנגעלאָפּן אין שטאַל צו פּאַרכאַפּן אַ שטיקל שטיינערנע
פּאַדלאָגע צו קענען שלאָפּן. ווען איך בין אַרײַנגעקומען, איז שוין נישט
געווען קיין אַרט. איך הער, ווי עס רופּט מיך ווער: „בריקס! בריקס!
קומט אַהער, איך האָב פאַר אייך אַן אַרט!“ טרעטנדיק אויף די ליגנדיקע
מענטשן, בין איך צו אים צוגעגאַנגען און כּװאַב נישט געזען קיין פּיצעלע
ליידיק אַרט: אין אַנגעטועכץ, אין די שײך, צוואַמענגעצויגן די קני, איז
איינער אין צווייטן געווען איינגעפּרעסט, אויסגעלייגט אין רײען, איבער
דער גאַנצער שטיינערנער פּאַדלאָגע. דאָס איז געווען אַ גרויסע מעלה,
ווייל קיין שײך זײַנען נישט געקראַכּן אין די אויגן אַדער אין מױל אַרײַן.
איך האָב אים געוויזן, אַז ס'איז נישטאָ קיין אַרט פאַר מיר. האָט ער
געזאָגט: „בריקס, זײט נישט קיין בטלן! לייגט אייך דאָ!“ האָט ער מיר

אנגעוויזן לעבן זיך, וואו ער איז געווען איינגעפרעסט אין זיין שכן. איך האָב מיך אויפגעלייגט האָלב אויף אים און האָלב אויפן שכן. ער האָט געשריגן באַפעלעריש: „רוקט אייך! רוקט אייך! האַהאַפּ!“ און ער האָט אַ שטופּ געגעבן זיין שכן אויף דער צווייטער זייט מיט אַזאַ קראַפּט, אַז יענער האָט געמאַכט רוקן זיין שכן. מיין נייער שכן האָט אים נאָכ־געטאַן און איך בין אַריינגעפאַלן צווישן זיי ביידע אויף דער פּאָדלאַגע, ליגנדיק אויף אַ זייט אַזוי ווי יעדער. ביידע גופים האָבן מיך איינגע־פרעסט, עס איז מיר וואַרעם געוואָרן אַ מחייה.

אַצינד האָט ער זיך פאַר מיר פאַרגעשטעלט: „איך הייס שטשאַ־ראַנסקי“...

„אַ, יאָ, דער וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ בראַשור וועגן ארץ ישראל“ —
בין איך אַריינגעפאַלן אין זיינע רייד.

„איך, חבר בריקס, ווייס גאַנץ גוט ווער איר זענט. איך זוך אַ געלעגנהייט מיט וואָס אייך צו העלפן. מיין שוואַגער איז אַרצי...“

„אַ, דער פון פּאַלעסטינע־אַמט, אויף דער זשעלאַנזע גאַס?...“

„יאָ, יאָ, ער האָט געקויפט אייער ביכל לידער „יונג־גרינ־מאַי“. ער האָט אייך שטאַרק געלויבט. איך האָב אויך געלייענט דאָס ביכל. איר האָט אַ ריין האַרץ און אַ שיינע נשמה. איר זענט אַ ספעציפישער פּאַעט. מיר וועלן נאָך פון אייך אַ סך נחת האָבן. אייך מוז מען שטיצן, אַז איר זאָלט קענען איבערלעבן די מילחמה. האַלט זיך לעבן מיר, איך וועל אייך העלפן לויט מיינע כוחות“

שטשאַראַנסקי איז געווען אַ בלאַנדער, פון מיטעלן וואוקס, אַ ברייט־פליציקער, פעסט־געבויטער, מיט אַ שטאַרקער שטים. איך האָב געטראַכט: אפשר ציט ער מיך אָן? קיינער פון די יונגע יידישע שרייבערס אין לאַדזש האָט וועגן מיינע שאַפונגען מיר קיין גוט וואָרט נישט געזאָגט. זיי רעדן אויס אויף מיר כל דבר אסור. זיינען מיר געוואָרן דם שונאים, זינט מיין ביכל לידער איז אַרויס. אויסער משה בראַדערזאָן, ישעיה אונגער, נחמן בלומענטאַל, האָב איך פון קיינעם נישט געהערט אַ גוט וואָרט. אין זיין רעצענזיע וועגן „יונג־גרינ־מאַי“ האָט דער עסייאַסט ל. מ. פעטשעניק — גרויסער ערודיט און גרויסער תלמיד חכם, וואָס האָט באַקומען די „י. ל. פּרץ פרעמיע“ פון יידישן „פ. ע. ענ. קלוב“ אין וואַרשע פאַר זיין איבערזעצן אין יידיש האַמערס אַדיסיי — געזען אין מיר „אַן אייגנאַרטיקן דיכטער, מיט אַ רוקנבײן, וואָס ווייסט שוין היינט, וואָס ער וויל און וואָס ער באַגערט. וואָס פּלוכט און שעלט דעם וויסטן מצב אונזערן, אָבער אַן מאַרקגעשרייען.

נאָר מיט שילדערן. און ער פאַרענדיקט: „נישט געפלעפט, אומבאַקאַנטער יונגער פריינט, ירחמיאל בריקס, איר זענט געקומען מיט אַ גוטער בשורה אין דעם פאַרוואַרלאַזטן ביסל אַרעמקייט אונדזערן, בפרט פון דעם גראַפאַ- מאַנישן ווילדגראַז, וואָס געדייעט אַזוי לעצטנס. אַ שטול אויף דעם אַלימפּ של מטה איז שוין זיכער אַנגעגרייט פאַר אייך!“

די דאָזיקע רעצענזיע האָט די יונגע שרייבערס געטראָפּן אַזוי ווי אַ באַמבע. כ״בין געקומען צום אויספיר: נאָר גאָר גרויסע פאַרשטייען מיך און שאַצן מיך אָפּ און די קליינע פאַרשטייען מיך נישט. די קינאה פרעסט זיי און קינאה ברענגט שינאה.

בין איד געווען צופרידן פון שטשאַראַנסקיס וואַרעמע ווערטער, זיי זיינען געווען אַזוי ווי באַלזאָם אויף וואונדן.

וועגן זיין שוואַגער אַרצי האָט שטשאַראַנסקי מיר דערציילט: „ער איז צוזאַמען מיט מיר אַנטלאָפּן פון לאַדזש. הינטער ראַוואַ- מאַזאָוויצק האָט אים אַ דייטשע קויל געטראָפּן אין קאַפּ אַריין און אויף מיינע הענט איז ער געשטאַרבן“ — האָט ער זיך צעוויינט.

אין מיטן נאַכט האָט שטשאַראַנסקי אויסגעשריען: „אַלע איבערדרייען זיך! איינס! צוויי! דריי!“ אַלע צוזאַמען, ווי אַן אויטאָמאַט, האָבן מיר זיך איבערגעדרייט אויף דער אַנדערער זייט און צוריק איינגעשלאָפּן.

צו מאַרגנס האָבן מיר געוואַרט אַ גאַנצן טאָג אויף אַ שטיקל ברויט און נישט באַקומען. אַזוי ווי דער הונגער האָט מיך שטאַרק דערקוטשעט, האָב איך פאַרקויפט דעם פאַפיראַס פאַר אַ קליין שטיקעלע ברויט, וואָס איך האָב נעכטן געקויפט פאַר אַ האַלבער פאַרציע. איידער ס׳איז פינצטער געוואָרן, האָט מען אונדז אויסגעטיילט צו אַ האַלבן ליטער פאַסנע זופּ פון קאַרטאָפּל מיט קאַשע, וואָס די יידישע גמינע האָט אַריינגעשיקט און באַלד זיינען מיר אַריינגעלאָפּן אין שטאַל פאַרכאַפּן אַן אַרט צום שלאָפּן.

אַזוי האָבן מיר דאָ אָפּגעלעבט זעקס מעת-לעת בלויז מיט אַ האַלבן ליטער זופּ אַ טאָג. דעם זיבעטן טאָג מיטאַנצייט האָט מען אונדז אויס- געטיילט צו אַ האַלב מיליטעריש ברייטל, מען האָט אונדז אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ ריי אויפן מיליטערישן אויפן און מען האָט אונדז געהייסן אָפּמאַרשירן.

אין א לאגער לעבן קראקע

ד' איז געווען א כמורנער קילער טאג. מיר זיינען געגאנגען דורך הינטערוועגן. נאך קנאפע צוויי שעה זיינען מיר אָנגעקומען צו דער באַן. מען האָט אונדז פאַרלאָדנט אין לאַסטוואַגאַנען. מיר זיינען געווען זיכער, אַז מען וועט אונדז ווידער אַרומשלעפּן זיבן מעת-לעת. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און דער צוג האָט אָנגעהויבן פאַרן. דער צוג איז געפאַרן דורך פעלדער און וועלדער. אין אַלע פיר עקן דורך די פענצ-טערלעך האָט אַריינגעבלאָזן אַ ווינט און אַ שלאַקסרעגן. עס האָט מיך גע-וואָרפן פון קעלט. אין אַ ווינקל האָט ווער אָנגעצונדן אַ שטיק פאַפיר און יידן האָבן זיך געוואַרעמט די הענט. עטלעכע יוגנטלעכע האָבן מיך דער-קענט ביים שיין פון פייער, זיינען זיי צוגעשטאַנען צו מיר, אַז כ'זאַל עפעס רעציטירן. איך בין געווען אַ סטודענט פון דער "לאַדזשער יידישער טע-אַטער-סטודיע". מיר האָבן געשפּילט נאָר קלאַסישן רעפּערטואַר. איך האָב מיך אַרויסגערוקט ווי אַ רעציטאַטאָר. כ'פלעג יעדע וואָך פאַרלייענען פאַר יוגנט די קלאַסיקערס און די מאַדערנע דיכטערס. האָט די יוגנט מיך געקענט.

"נו, בריקסל — האָט שטשאַראַנסקי מיך געמיינט — דערוואַרעם אונדז מיט אַ רעציטאַציע!"

צעבראַכן פון קעלט, בין איך נישט געווען געשטימט צו רעציטירן, דאָך האָב איך מיך געלאָזט איבערריידן. איך האָב רעציטירט אַ בילד פון "מסעות בנימין השלישי", פון מענדעלע מוכר ספרים, ווי בנימין רעדט זיך אָפּ מיט סענדערל, די יידענע, ווי אזוי זיי זאָלן זיך אַרויסגנבענען פון טונעיאַדעווקע, אַז זייערע ווייבער זאָלן נישט וויסן, און גיין צו די רויטע יידעלעך. איך האָב געשאַפן צוויי כאַראַקטערן מיט צוויי פאַרשיי-דענע שטימען — בנימין אַ דאָן קיכאַט און סענדערל דער סאַנטשע-פאַנטשע. דער עולם האָט געלאַכט. עס איז מיר וואַרעם געוואָרן און אויך זיי. ווען כ'האָב געענדיקט האָבן מיר עטלעכע געגעבן שטיקעלעך ברויט. איך האָב מיר אַ ביסעלע אונטערגעלענט ס'האַרץ און אויף דער בקשה פון אַלע ווייטער רעציטירט אַ ריי שאַפונגען. דערנאָך האָב איך געזונגען יידישע לידער און אַלע האָבן מיטגעזונגען.

אזוי האָט עס געדויערט ביז אין דער פרי, ווען מיר זיינען שטיין געבליבן אויף אַ סטאַציע הינטער קראַקע. די זון האָט אויפגעשיינט. איז געגאַנגען העכער און העכער אויף אַ קלאַרן בלויזן הימל, אָנגעוואַרעמט

די וואגאנען און דערוואַרעמט אונדזערע גופים. אָבער דער הונגער האָט געפייניקט. מיר האָבן אויסגעקוקט, אָז מען זאָל אונדז כאַטש אַריינגעבן אַ ביסל וואַסער, אָבער בחינם איז געווען אונדזער האַפּענונג.

נאָך מיטאָג איז דער צוג אַריינגעפאָרן קיין קראַקע. דאָ האָט מען געעפּנט די וואַגאָנען און געהייסן אונדז אַרויסגיין. מען האָט אונדז אויס-געשטעלט צו פינף אין אַ ריי און מיר האָבן געמאַרשרט איבער דער שטאָט. פּרויען זיינען צוגעקומען, געפרעגט פון וואַנען מיר זיינען? וואָס איז דער נאָמען? אפשר האָט איר דאָ מישפּחה? יידישע פּרויען זיינען צוגעקומען מיט קייבערלעך צעשניטן ברויט און צו אונדז געוואָרפן. דער חסידישער ייד ר' גאָדל האָט זיך אַראָפּגעבויגן אויפצוהייבן אַ שטיקל ברויט, האָט אים אַ זעלנער דערלאָנגט איבערן קאָפּ מיט דעם פּריקלאָד פון ביקס. ס'בלוט האָט אים גערוגען איבער דער באַרד און מלבושים, אָבער ער האָט געמוזט מאַרשירן. יידישע פּרויען האָבן פון די פענצטערס און באַקלאָנען אַראָפּגעוואָרפן צו אונדז ברויט, אָבער מיר האָבן נישט גע-טאַרט אויפהייבן.

פאַר נאַכט זיינען מיר אָנגעקומען קיין פּאָדגוזש (אַ פּאַרשטאָט). מען האָט אונדז אַריינגעלאָזט אין אַ פּלאַץ, וואָס איז אַרומגעצוימט מיט אַ הוי-כער געמויערטער וואַנט. דאָ איז געווען אַ הויכע ציגעלניע, וואו מען האָט שוין נישט געאַרבעט פון פאַר דער ערשטער וועלט-מילחמה. אונדזער אָרט איז געווען: אונטן, אונטער די שיכטן, אויף וועלכע מען פּלעגט טריקענען די ציגל. אונדזערע פּלעצער זיינען געווען באַלייגט מיט שוואַרצן שטייב פון עטלעכע צענטימעטער די הייך. מיר זיינען באַלד שוואַרץ געוואָרן ווי קוימען-קערערס. עס איז שנעל צוגעפּאָלן די נאַכט. האָבן מיר זיך אויסגעצויגן אויף די שיכטן און אויף דער פּאָדלאָגע און איינגע-שלאָפן.

עס איז אַדורך, אין שווערע ליידן, אַ מעת-לעת און נאָך אַ מעת-לעת און מיר האָבן גאַרנישט באַקומען צו עסן. דעם דריטן טאָג, פאַר נאַכט, האָט מען אונדז אויסגעטיילט פּעקעלעך מיט צען דעקאַ סוכאַרקעס פון קאַרענע קלאַיען און מען האָט אונדז אַריינגעיאָגט אין די אַרומיקע זיבן ציגעלניעס.

וואַסער איז דאָ געווען לרוב. ביי יעדער ציגעלניע האָבן די דייטשן אינסטאַלירט אַ קראַן. אזוי ווי עס איז נישט געווען צו עסן, האָבן יידן געוואַלט ראַטעווען דאָס לעבן מיט טרינקען. איך האָב מיך באַלד געכאַפט, אַז די „טובה“ איז גאַר אַ רעה: ס'איז שוין געווען אַקטאַבער, קאַלט, האָט

דאָס קאַלטע וואַסער געשאַפן פאַרקילונגען. איך האָב אָנגעהויבן שטאַרק צו הוסטן, האָב איך באַשלאָסן: מער נישט טרינקען קיין קאַלט וואַסער. אַ סך יידן האָבן זיך צוגעקילט פון דעם קאַלטן וואַסער, טייל האָבן באַקו-מען לונגען-אַנצינדונג, טייל האָבן באַקומען טובערקולאָז.

די יידישע גמינע אין קראַקע האָט זיך געסטאַרעט מיט אַלע כוחות אונדז צו העלפן. הרב שאַפיראַ דער הויפט־רב פון קראַקע, איז יעדער טאָג געקומען אין לאַגער, ער האָט גערעדט מיט דער קאַמענדאַנטור, באַ-מיט זיך, אַז מען זאָל אונדז באַפרייען. דאָס האָט זיך אים נישט איינ-געגעבן. די יידישע גמינע האָט אויסגעפועלט, אַז מען זאָל זי דערלויבן אַריינצושיקן שפּיז פאַר אונדז. זי האָט פאַר דער דערלויבעניש גוט באַ-צאָלט. יעדער טאָג האָט זי אַריינגעשיקט קעסלען הייסע זופ מיט ברויט. דעמאָלט האָט שוין אין קראַקע אויסגעפועלט עסן: די דייטשן האָבן אַלץ אויסגערויבט פון פראַטעקטאָראַט און אַוועקגעפירט אין אַלטן רייך; די באַפעלקערונג האָט געמוזט שטיין אין דער ריי נאָך ברויט און אַנדערע שפּיז און יידן איז אַלץ נאָך שווערער אָנגעקומען. קען מען זיך פאַרשטעלן מיט וואַסערע שוועריקייטן די יידישע גמינע האָט איינגעקויפט פאַר אונדז שפּיז. אויסגעטיילט דאָס קליינע שיסעלע זופ מיט אַ קליין שטיקל ברויט האָבן אַן ערד צען יידן פון אונדז, געפאַנגענע.

זיגמונט ריינגאָלד, וואָס איז געווען איינער פון די אָנפירערס פון די אַלגעמיינע ציוניסטן אין לאַדזש, האָט דאָ צוזאַמענגענומען אַ גרופע און געשאַפן אַ קאָמיטעט. זיך האָט ער געמאַכט פאַר דעם פירער. די געפאַנ-גענע יידן האָבן פון אים און זיין קאָמיטעט געהאַט צרות.

יעדער מאָל ביים אויסטיילן דאָס ביסעלע עסן זיינען געפאַלן קרבנות. אַ יונגער דייטש פון עסטרייך איז געווען דער אויפועער איבער דעם לאַ-גער: ער האָט נישט געשאַסן — יעדן טאָג האָט ער געברענגט אַ פרישן שטעקן פון אַ נאַר וואָס אָפּגעהאַקטן יונגן דינעם בייםל, דער שטעקן האָט געהאַט ביים עק אַ קליין צווייגל, וואָס ער האָט אויסגעשניצט שפיציק און שאַרף ווי אַ טשוואַק, האַלטנדיק דעם שטעקן ביים צווייטן עק, האָט ער מיט דעם צווייגל אַזוי דערלאַנגט און געהאַקט אין מוח פון אַ ייד, ביז עס האָט געשפּריצט בלוט פון אים. אַזוי האָט ער געטאָן טאָג טעגלעך צו אַ צוואַנציק יידן.

די רייכסווער-זעלבנערס האָבן זיך אַרומגעדרייט מיט גרויסע רעוואַל-ווערן אין די הענט ביים אויסטיילן די זופ מיטן שטיקל ברויט און זיי האָבן געשאַסן וועמען זיי האָבן געוואָלט. איך בין געשטאַנען אין דער ריי

נאך זופ, האָט אַ זעלנער געשאָסן אַ ייד לעבן מיר אין קאַרק אַריין. די קויל איז אים אַרויס דורכן האַלדז און אַריין אין דער ברוסט פון אַ צווייטן ייד. איך האָב ביידן גענומען אונטער די אַרעמס און געזאָגט: „קומט אין שפּיטאַל אַריין!“ דער זעלנער האָט אויף מיר געוואָרפן אַ שאַרפן בליק. מיין האַרץ האָט געציטערט, ווען אונדזערע אויגן האָבן זיך צוזאַמענגע- טראָפן. ער האָט געהאַלטן דעם פינגער אויפן צינגל, געטראַכט אַ מאַמענט און ער האָט אַראָפּגעזאָזט די האַנט מיטן רעוואָלווער צו דער ערד. איך האָב לייכט אָפּגעאַטעמט און כ׳בין מיט זיי ביידע אַוועקגעאַנגען.

הינטער די ציגעלניעס איז געווען אַ הויז, וואו עס איז געשאַפן גע- וואָרן אַ „רעוויור“ (שפּיטאַל). אין דרויסן האָט זיך געדרייט אַ זעלנער. ווען כ׳בין אַריינגעקומען אין שפּיטאַל, האָב איך געזען, ווי אין די עט- לעכע שטיבן ליגן אויף דער פּאַדלאַגע שווער-קראַנקע און געשאַסענע. צוויי דאָקטוירים, וואָס זיינען אויך געווען געפּאַנגענע, לאַדזשער יידן, האָבן זיך אַנגעכאַפט ביים קאַפּ: „וויפל איז דער שיעור?! וויפל איז דער שיעור?! ווען וועט שוין דאָס נעמען אַ סוף?!“ האָבן זיי געזאָגט. זיי האָבן באַנדאָזשירט אַ געשאַסענעם און דריי געשאַסענע האָבן געוואַרט אויף דער ערשטער הילף. אויפן וועג האָב איך אַנגעטראָפן פּירן אין „רעוויור“ נאָך צוויי געשאַסענע.

עס זיינען דורך טעג און מיר האָבן נישט באַקומען מער צו עסן, ווי די צען דעקאַ סוכאַרעס. עס פלעגט טרעפן טעג, ווען איך האָב אַפילו דאָס אויך נישט באַקומען. דער הונגער האָט מיך שרעקלעך געפּייניקט. כ׳בין געוואָרן זייער אָפּגעשוואַכט — כ׳האָב געפּילט, אַז די נשמה גייט מיר אויס. געווען מאַמענטן, ווען עס האָט זיך געדוכט, אַז אַט-אַט שטאַרב איך. נאָך איינעם פון אַזעלכע שרעקמאַמענטן האָב איך צונויפּגענומען אַלע מיינע כוחות און געזאָגט צו זיך: „ניין! איך וויל נישט שטאַרבן! איך מוז איבערלעבן, כדי צו דערציילן דער וועלט דעם דאָזיקן באַרבאַריזם פון די דייטשן. אויב כ׳וועל נישט פּאַלן פון אַ קויל, קען איך בלייבן לעבן נאָר אויב איך וועל האָבן אַ ביסעלע עסן.“ און כ׳האָב באַשלאָסן: איך מוז יעדער טאָג באַקומען די זופ און זיך אַריינדרייען נאָך אַ מאָל אין דער ריי, כדי צו באַקומען נאָך אַ פּאַרציע. איי די דייטשן לויפן אַרום ווי משוגעים מיט די רעוואָלווערן אין די הענט און שיסן? — אויב כ׳וועל נישט איינשטעלן ס׳לעבן, וועל איך זיכער נישט איבערלעבן. און ס׳איז מיר געלונגען יעדער טאָג אָפּצונעמען די זופ. איך האָב מיך אַריינגעדרייט אין דער ריי אַ צווייט מאָל און באַקומען נאָך אַ פּאַרציע. כאַטש אַרום מיר

האָט מען געשאַסן אין די יידן, בין איך עפעס געווען זיכער, אַז מיך וועט מען נישט שיסן, וויל כ׳האַב אויסצופירן אַ של׳חות — איך בין אַן עדות. ביי נאַכט האָט מיך געברענגט אין מאַגן. עס איז מיר קאַפּווער גע׳ קומען וויערס. כ׳האַב געהאַט אַזעלכע יסורים, אַז ס׳איז מיר אוממעגלעך געווען אַן אויג צוצוטאָן. בין איך ביי טאַג אַריינגעגאַנגען צום דאַקטער אין ״רעוויר״. דער דאַקטער האָט מיר געשמעלט עטלעכע פּראַגעס און צום סוף מיך געפרעגט, צי כ׳בין אַ קינסטלער. האָב איך אים געענטפּערט, אַז כ׳בין אַ פּאַעט. ״נו, יאָ — ענטפּערט ער — אַ סענסיטיווער מענטש, פון די איבערלעבונגען דאָ האָט איר באַקומען אַ געשוויר אין מאַגן און איך קאַן אייך דאָ גאַרנישט העלפּן״. ער האָט צוגערופּן דעם צווייטן דאַקטער און אים דערציילט דאָס זעלביקע. ביידע האָבן געקוקט אויף מיר גלייכגילטיק, אַן רחמנות. דאָס האָט מיר זייער וויי געטאַן. איך האָב מיך צוריקגעאַלטן פון אַנשרייען אויף זיי און כ׳האַב געפרעגט מיט אַ טאַן, ווי אַ קינד פּרעגט אַן עצה ביי זיין מאַמען: ״בכּן, וואָס וועט זיין מיט מיר?״ האָט מיר דער ערשטער געענטפּערט: ״פּאַרפּאַלן! איר מוזט דאָ שטאַרבן!״

עס איז מיר ביטער געוואָרן אויף דער נשמה, הערנדיק אַזעלכע רייד, אָבער מיין באַשלוס איז נאָך שטאַרקער געוואָרן: לעבן! בלייבן לעבן! אין מיין עקשנותדיקן באַשלוס צו זוכן אַלע וועגן צו בלייבן לעבן האָב איך זיך דערמאַנט, אַז מיר האָבן געהאַט נאַענטע קרובים אין קראַקע. איך האָב אָבער נישט געוואוסט זייער אַדרעס. איז מיר איינגעפּאַלן אַנצור שרייבן אַ בריוו צו דער יידישער גמינע און איבערגעבן עס איינעם פון די יידן, וואָס האָבן געברענגט די קעסלען עסן. איך האָב מיר פּאַרשאַפּן, מיט שוועריקייטן, אַ בלייער מיט אַ שטיקל פּאַפּיר און אַזוי געשריבן:

״צו דער יידישער גמינע אין קראַקע:

״טייערע ברידער יידן, איך בעט אייך מיר אויסגעפינען מיין מישפּחה אין קראַקע: מיין אַן עלטער־פעטער, ר׳ הערשל פעלדמאַן, ער איז אַ ברודער פון ר׳ מענדל פעלדמאַן פון סקאַרזשיסקאָ קאַמיענאַ, אַ גרויסער גביר, אייגנטימער פון דער ״הוטאַ סטאַלאַוויאַ״ (אייזן־פּאַבריק) אין סקאַרזשיסק. ער איז געווען דער מחותן פון אַמינאווער רבין. ר׳ הערשל פעלדמאַן האָט אַ שפּייזגעוועלב. ער האָט פיר זין: ראובן, שמעון, לוי און ירחמיאל. ער האָט אויך אַ טאַכטער, וואָס האָט אַ פּאַבריק פון שאַקאַ־לאַד און צוקערלעך. איך בין אַן אייניקל פון ר׳ הערשלס שוועסטער ליבע, דאָס ווייב פון ר׳ נתן דוד קאַגען, פון סקאַרזשיסק. דער זון פון ר׳ טוביה

בריקס. איך הייס ירחמיאל, נאך מיין עלטער-זיידן, דער פאטער פון ר' הערשעלען. אויב איר וועט געפינען מיין מישפחה בעט איך, אז זיי זאלן אזוי גוט זיין מיר אריינשיקן עפעס עסן און זאלן למען-השם וואס גיכער מיך ארויסראטעווען פון דעם לאגער, וואס איז ערגער ווי דער גיהנום. ווייל דא וועל איך אויסגיין פון הונגער, קעלט, עפידעמיעס, ברודיקייט, מאַרד און פון לייו, וואס טרינקען אויס פון מיר די לעצטע טראַפנס בלוט. ראטעוועט מיך! אין דעם זכות וועט השם יתברך אייך העלפן. איך דאַנק אייך פאַרויס. שלום וברכה צו אייך און צו אַלע יידן, אייער, ירחמיאל בריקס."

פאַר נאַכט האָב איך שנעל דעם בריוו אַריינגערוקט אין האַנט פון אַ פרוי, וואָס האָט געברענגט די זופּ פון דער יידישער גמינע.

אין דרויסן פאַרן טויער פלעגן שטיין יידישע פרויען און ס'איז זיי אַלע מאָל געלונגען אַריינצוגעבן אַ פעקל שפיז אָדער מלבושים. בין איך יעדער טאָג צוגעגאַנגען נאַענט צום טויער מיט דער האַפענונג, אפשר ווייסט שוין וועגן מיר מיין מישפחה און זיי וועלן מיר שיקן אַ פעקל.

יעדער טאָג זיינען אַריינגעקומען מער און מער פעקלעך און די דייטשע קאָמענדאַנטור האָט אויסגערופן די נעמען און אַפגעגעבן ס'פעקל. דער אַליין-אויסגעוויילטער קאָמיטעט פון די יידן האָט זיך געוואָנדן צו די דייטשן, אַז מען זאָל אים איבערגעבן די פעקלעך אויסצוטיילן. די דייטשן זיינען אויף דעם איינגעגאַנגען. דער קאָמיטעט האָט זיך אַליין צעטיילט מיט די פעקלעך און עפעס געגעבן צו זיערע אייגענע מענטשן. איין מאָל פאַרט אַריין אַ פערד און וואָגן מיט אַ יידישן בעל-עגלה און ער רופט אויס: „בריקס! בריקס!“ איך בין גיך צוגעלאָפן און געזאָגט מיט אַ פאַרכאַפטן אַטעם: „דאָס בין איך!“ מיין האַרץ האָט שטאַרק געקלאָפּט פון פרייד. ער האָט מיר דערלאָנגט בגניבה אַ צעטעלע מיט מיין נאָמען און אַ גרויסן ברוינעם פאַפירענעם בייטל און ער איז שנעל צוגעפאַרן צו דער קאָמענדאַנטור. איך גיי צו אין אַ ווינקל און כ'דערזע צוויי גרויסע פלעשער קאַרבאַל און אַ בייטל נאַפּטאַלין, טראַכט איך: כ'האָב נישט קיין מזל. דער בעל-עגלה האָט דאָ מסתמא פאַרביטן די יוצרות. כ'בין צוגע-גאַנגען צו איינעם פון קאָמיטעט און אים געבעטן, אַז ער זאָל מיר געבן אַן אַנדער פעקל. האָט ער מיר געענטפערט: „שוין עטלעכע טעג, ווי די דייטשן נעמען צו די פעקלעך פאַר זיך.“ איך האָב דאָס פעקל איבערגע-געבן דער קאָמענדאַנטור.

יעדער מאָל, ווען די זופּ מיט דעם ברויט זיינען אַנגעקומען פון דער

יקראקעווער גמינע, האָט זיגמונט ריינגאַלד, דער פּאַרזיצער פון „קאַמי-טעט“, אויפגעפנט יעדער קעסל, אויפגעמישט מיטן אַנשעפער און דאָס געדיכטסטע האָט ער אַוועקגעשטעלט אין דער זייט פאַר זיך און זיינע מענטשן. דערנאָך האָט ער פאַראַרדנט אויסצוטיילן, און עס האָט זיך אַנגעהויבן דער גיהנום מיט שיסן אין די יידן.

איין שבת האָט די יידישע גמינע פאַר אונדז אַריינגעשיקט אויסער זופ און ברויט אויך חלה, קוכן און אַנדערע גוטע זאַכן. יעדער האָט זיך געפרייט, וואָס ער וועט געניסן פון די גוטע מאכלים, אָבער זיגמונט ריינגאַלד האָט באַפוילן אויסצוטיילן פאַר אונדז די זופ מיטן שטיקל שוואַרץ ברויט און גלייך אַריינגיין אין „באַראַק“ פון ציגעלניע און דייטשע זעלנערס האָבן אונדז געהיטן, מיר זאָלן נישט אַרויסגיין. די זעלנערס האָבן באַקומען אַ באַפעל אויסצופירן ריינגאַלדס פאַראַרדענונגען. ווען אַלע זיינען שוין געווען אין די באַראַקן, האָט ריינגאַלד מיט זיין „קאַמיטעט“ און זייערע אייגענע זיך איינגעטיילט מיט די אַלע גוטע מאכלים. מיין באַראַק איז פונקט געווען קעגן איבער און מיר האָבן דאָס צוגעזען. האָבן מיר געצאָרנט:

„פרעסערס! פופלערס!“

„דערשטיקט און דערוואַרגן זאָלט איר ווערן!“

די דייטשן האָבן אונדז איינגעשטילט מיטן געווער.

זיגמונט ריינגאַלד, מרדכי חיים רומקאווסקי (דער „קייסער“ פון לאַדזשער געטאָ, אַ פאַרטיי-חבר פון די אַלגעמיינע ציוניסטן), האָבן זיך אין לאַדזש אָנהייב יאָר 1940 געשטעלט אין דינסט פון די נאַציס. ווען ס'איז געשטאַרבן דער ערשטער פּאַליציאַנט אין לאַדזשער געטאָ (אַ טייל יידישע פּאַליציי אין אַ סך געטאָס האָט אַריינגעשריבן אַ שוואַרץ בלעטל אין דער יידישער געשיכטע מיט זייער אויפפירונג לגבי די יידן און מיט זייער דינען די נאַציס), האָט אים ריינגאַלד איינגעאַרדנט אַ מיליטערישע לוויה מיט אַן אַרקעסטער. אַלע פּאַליציאַנטן האָבן אויף אַ מיליטערישן אופן געמאַרשירט ביזן בית-עולם. שפעטער האָט ער אין לאַדזשער געטאָ גע-שאַפן די „זאַנדער“, אַ יידישע פּאַליציי, וואָס איז דירעקט געשטאַנען אין דינסט פון דער געשטאַפּאַ. פריער איז ער געווען דער קאַמיסאַר איבער דער פּאַליציי. שפעטער איז ריינגאַלד אויך געוואָרן קאַמיסאַר איבער דער אַפּראַוויזאַציע (די גאַנצע שפייט, וואָס איז אַריינגעקומען אין געטאָ). צוליב זיין אויסגעפרעסנקייט און זיין גוטן אויסזען, בעת יידן זיינען מאַסנווייז

אויסגעשטאָרבן פון הונגער, האָבן אים יידן גערופן אַנשטאָט ריינגאַלד —
ריינשמאַלץ.

איין מאָל האָבן די דייטשן געברענגט אין לאַגער אַריין עפעס אַ בעט-
לער, וואָס זיי האָבן געכאַפט ערגעץ. דאָס איז געווען אַ זקן, אַפּגעריסן,
אַפּגעשליסן, באַוואַקסן מיט גרויע האָר, אויפן קאָפּ און אויפן פנים. ער איז
געווען ברוין פון דער זון, האָט געהאַט אַ פנים פון אַן אַפּריקאַנער און אַן
איראָפּיער: גרויסע שוואַרצע אויגן, ברייטע נאָזלעכער און דיקע ליפן.
זיין נאַציאָנאַליטעט וויס איך נישט. אַ ייד איז ער זיכער נישט געווען.
נאָך דעם ווי זיי האָבן אים פאַרלייזיקט, האָבן זיי אים אויסגעטאַן נאַקעט.
ער איז געווען צעקראַצט, זיין גוף צעקרימט מיט אַ הויקער. זיי האָבן
אים עטלעכע מאָל פאַטאַגראַפירט פון אַלע זייטן און צו שטיקלעך פון
זיין גוף. זיי האָבן אים באַפוילן צוריק זיך אַנצוטאַן און האָבן אים פאַטאַ-
גראַפירט מיט אַ פאַרגרעסער-גלאַז די מלבושים, וואו עס זיינען געקראַכן
אַלערליי לייז פון פאַרשיידענע מינים. דערנאָך האָבן זיי פון זיין הולך
געדרייט אַ פילם. אַזוי האָבן זיי אים געפייניקט עטלעכע טעג.

איין טאָג האָבן די דייטשן אַוועקגעשטעלט אַ גרויסן פאַטאַ-פילם-
אַפאַראַט אויף אַ הויכן לייטער, אונדז אויסגעשטעלט אין רייען און אויס-
געטיילט ברויט מיט וואַסער. דאָס איז צוגעגאַנגען רואיק, געלאַסן, מענטש-
לעך און זיי האָבן אַראַפּגענומען אַ פילם פון אונדז. קיינער האָט זיך נישט
געדרייט מיט אַ רעוואַלווער, גרייט צו שישן, קיינער איז נישט געשאָסן
געוואָרן. אין די דאָזיקע פאַר שעה האָבן מיר פרייער אַפּגעאַטעמעט. יידן
האָבן שוין אין דעם געזען אַ גוטן סימן, אַז דער דייטש האַלט שוין
„שמאַל“, דערפאַר טיילט „ער“ ברויט און שיסט שוין נישט. פאַר נאַכט,
ווען די יידישע גמינע האָט אַריינגעשיקט די זופ מיט ברויט, זיינען ביים
אויסטיילן די דייטשן ווידער געווען מיט די רעוואַלווערן אין די הענט
און האָבן ווידער געשאָסן אין די יידן, אַזוי ווי יעדן טאָג.

איין זונטאָג, נאָכן אַריינשיקן דאָס עסן פון דער קראַקעווער גמינע,
האַט ריינגאַלד פּלוצלינג אַפּגעשטעלט דאָס אויסטיילן דאָס עסן. ער האָט
געהייסן, אַז אַלע זאָלן זיך אַנידערזעצן אויף דער ערד און מיך האָט ער
געהייסן שטיין זיי צו היטן. מיר האָבן אים געפאַלגט.

דער יונגער מערדער, דער עסטרייכישער אַפיציר, וואָס האָט מיט אַ
שטעקן מיט אַ שאַרף צווייגל געשפאַלטן קעפּ און אַפּגעהאַקט אויערן און
נעזער, האָט געזען פון ווייטן, ווי עס זיצט אַ גרופּע יידן און איינער האָט
די העזה צו שטיין. איז ער צוגעקומען און געבליבן שטיין אַן ערך צוואַנציק

טריט פון מיר. ער האָט זיך אויסגעגלייכט ווי אַ ווירע, אויסגעצויגן די האַנט מיט דער לאַנגער עלאַסטישער בייטש, וואָס ביים עק איז געווען אַ שאַרף שטיקל מעטאַל. נישט רירנדיק זיך פון אַרט און נישט רירנדיק די האַנט פון אַרט האָט ער זיך פאַרמאַסטן פאַמעלעך מיט דעם שאַרפן שטיקל מעטאַל אָפצוהאַקן מיין שפיץ נאָז — איין מאָל, נאָך אַ מאָל און נאָך אַ מאָל. ער האָט פאַר זיך אַליין געוואַלט באַווייזן, וואָס פאַר אַ ספּאַרטסמאַן ער איז. איך האָב געפילט אינטואַיטיוו, אַז איך טאָר נישט צעשטערן זיין פאַרגעניגן — נישט רירן זיך פון אַרט, ווייל ער קאָן מיר פאַר דעם ממיתן, איך בין געשטאַנען אַזוי ווי אַ מומיע, ער האָט אַלץ באַוואויגן מיט דער בייטש אַ קלאַפּ צו געבן אויף מיין שפיץ נאָז. איך האָב געזען, אַז איך האָב גאַרנישט צו פאַרלירן, האָב איך אים געזאָגט:

„הערען אָפיציר! דער עלטעסטער האָט מיר געהייסן שטיין — האָב איך אַנגעוויזן אויף ריינגאַלדן — צו היטען דיזע לויטע!“
 ריינגאַלד האָט דאָס דערהערט, האָט ער אויסגעשריגן:
 „יאַוואָל!“

האָט דער מערדער מיר אָפגעלאָזט און אַוועק זוכן אַנדערע קרבנות.

די קראַקעווער יידישע גמינע, בראש מיטן הויפט־רב שאַפיראַ, האָט זיך געסטאַרעט מיט אַלע כוחות, אַז מען זאָל אונדז באַפרייען. דער קאָ־מענדאַנט פון לאַגער איז געווען אַ דאַקטער פון ווין, ביי וועמען הרב שאַפיראַ האָט זיך אַ מאָל געהיילט, האָט ער קודם ביי אים אויסגעפּויעלט, אַז מען זאָל אָפּשטעלן דאָס שיסן ביים אויסטיילן עסן און דאָס אָפּהאַקן אויערן, נעז און שפּאַלטן קעפּ. ער האָט אויך ביי אים אויסגעפּויעלט, אַז פאַר 300 פּוילישע זלאַטעס וועט ער באַפרייען יעדער ייד. דער רב האָט דאָס אונדז געלאָזט וויסן, אָבער ווער פון אונדז געפּאַנגענע האָט געקענט האָבן געלט און דערצו אַזאַ סומע, אַז די דייטשן האָבן אונדז אין גאַנצן באַרויבט? האָבן יידן צו אים פּראַטעסטירט: „זאָל די גמינע אונדז אויס־קויפּן! פּדיון־שבויים!“ ווער עס האָט געהאַט רייכע קרובים אין קראַקע איז דורך זיי באַפרייט געוואָרן, יונגע ווייבער זיינען געקומען און געזאָגט: „דער און דער איז מיין מאַן, איך בין געקומען אים אַהיימגעמען“. האָט מען איבערגעקויפט די קאָמענדאַנטור און דאָס ווייבל איז אַוועק מיט אַ באַפרייטן ייד.

דער לאַגער אין פּאָדגוזש איז פון טאָג צו טאָג שיטערער געוואָרן, אַ דאַנק דער יידישער גמינע. מען האָט יעדער טאָג אַרויסגעפירט גרופּעס

יידן צו דער אַרבעט און ס'זיינען צוריקגעקומען אַ העלפט, ווייל מען האָט אונטערגעקויפט די וואָך. פּאַרטייען האָבן אויסגעקויפט זייערע מענטשן. די יידישע גמינע האָט אויך אויסגעפועלט פאַר געלט, אַז די דייטשן זאָלן באַפרייען קינדער ביז פּערצן יאָר אַלט. האָט מען אויסגעשטעלט די געפאַנגענע אין רייען. דער יידישער דאָקטער פון שפיטאַל, אין מונדיר פון פּוילישן מיליטער, און דער לאַגער-קאַמענדאַנט האָבן אויסגעקליבן וועמען צו באַפרייען. איין דערוואַקסענער פון מיין באַראַק האָט זיך אַרייַנגעשאַרט צווישן די קינדער. דער יידישער געפאַנגענער זעלנער, וואָס האָט פאַרשריבן די נעמען, האָט אים אויך פאַרשריבן. צו מאַרגנס איז דער דאָזיקער זעלנער געקומען מיט אַ דייטשן אָפיציר, האָט אויסגערופן לויטן אַלפאַבעט די באַפרייאונגס-שיינען און זיי אויסגעטיילט. די זיינען באַלד באַפרייט געוואָרן.

עס זיינען נאָך אַלץ פאַרבליבן קרוב טויזנט יידן, האָט מען אונדז גרופּנוויז געפירט, צו עטלעכע הונדערט, אויסצובאָדן. די באַד איז געווען אין אַנדערן עק שטאָט, איז אונדז אויסגעקומען דורכצוגיין כמעט גאַנץ קראַקע. ווי אַלע שטעט אין פּוילן איז אויך קראַקע געווען באַוואוינט פון אַ סך יידן, און ס'איז דעמאָלט געווען פרייטיק, האָט די גאַנצע שטאָט פאַר-ריסן פון ריח פון געקאָכטע „יידישע פיש“. כּהאַב געזען די אָפּענע קראַמען פון שפּייז און פון כלערליי סחורות, אָפּטייקן. עס האָט געמאַכט דעם איינדרוק, אַז יידן פירן דאָ אַ נאַרמאַל לעבן, אַזוי ווי אין די גוטע צייטן. מיך האָט געצויגן אַרייַנצולויפן אין אַן אָפּטייק בעטן אַ ביסל טיי-סאָדע (נאַטראָן ביקאַרבאָנאַט), כּדי אָפּצושטעלן די ווייטיקן אין מאַגן, איז אָבער לעבן מיר אויסגעוואַקסן אַ זעלנער מיט אַן אַראַפּניק אונדז אונטערוואַרטיבן.

די באַד איז געווען אַ קליינע, עס זיינען נאָר אַריין אַ צוואַנציק פּער-זאָן. יעדער האָט באַקומען אַ זאַק מיט אַ נומער און אויך אַ בלעכל מיט דעם זעלביקן נומער. דאָס אַנטוועכץ האָט מען אַרייַנגעלייגט אין זאַק. די באַד איז געווען אַ וואַרעמער טוש, אָבער אַן זיף. מיר האָבן זיך שוין נישט געהאַט געוואַשן עטלעכע חדשים, איז דער שמוץ נישט אַראַפּ. מיר האָבן זיך נאָר אָפּגעשווענקט. ווען איך האָב אַרויסגענומען די מלבושים פון זאַק, זיינען זיי געווען צעקנייטשט און צעקנאָדערט, הייס, און געשטונקען פון אַנגעברענטן וואָל. דער אַנצוג איז געווען פון גוטן וואָל. ער איז גע-וואָרן איינגעשרומפן און געבליבן אַזוי צעקנייטשט ווי ער איז געלעגן אין זאַק. מען האָט געפאַרעוועט די מלבושים צוליב די לייז. מיר האָבן געוואַרט

אויפן הויף, ביז אלע וועלן זיך אויסבאָדן. דאָ האָט אַ לאַדזשער בחור באַקומען אַ גערוון־אַטאַק. ער איז געווען אַ שוואַגער פון אַ זינגער מיטן נאָמען וורובעל, וואָס האָט שטודירט אין אַ בערלינער קאָנסערוואַטאָריע. שפעטער האָט ער אָנגעפירט מיט אַ פּויליש טעאַטער אין לאַדזש. דער שוואַגער איז צוזאַמען מיט אים אַנטלאָפן פון לאַדזש. זיי זיינען געפאַנגען געוואָרן אונטער ראַווע־מאַזאויעצק. אין געפאַנגען־לאַגער פון לוקענאוואַלד האָט וורובעל געזונגען דייטשע לידער און שטיקלעך פון אַפּערעס פאַר די דייטשן. מיט זיין שטאַרקער שטים האָט ער נושאַ חן געווען. זיי האָבן אים געגעבן ברויט און ער האָט זיך געטיילט מיט זיין שוואַגער. ווען מען האָט אַהיימגעשיקט די פּאָליאַקן, האָט דער קאַמענדאַנט געוואַלט מיטשיקן מיט זיי וורובעלן, אָבער ער האָט נישט געוואַלט איבערלאָזן דעם שוואַגער, איז ער געבליבן. אַצינד איז אים געלונגען זיך צו באַפרייען. דער בחור האָט ספּאַזמאַטיש געשריגן און געוויינט. די זעלנערס האָבן געפרוּאוּט אים באַרויאַקן. עס האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן, האָבן זיי אים אַריינגעגעבן אין אַ שפיטאַל.

אין לאַגער קאַביעזשין

לאַך דער פּאַראָואַניע האָבן מיר אַרויסגעמאַרשירט צו פינף אין אַ ריי אין צעקנאָדערטע מלבושים. עס האָבן אונדז געפירט אַנדערע זעלנערס. מיר האָבן ווידער דורכגעמאַרשירט איבער דער שטאַט, אָבער איבער אַנדערע גאַסן. מיר זיינען געקומען הינטער דער שטאַט. די זון איז שוין געשטאַנען נידעריק. עס זיינען געפאלן לאַנגע שאַטנס פון נאַקעטע ביימער.

דאָ איז געווען אַ ליידיק פעלד. די זעלנערס האָבן זיך אָפּגערוט, זיצנדיק אויף דער ערד. איך האָב געפלאַנט זיך אַוועקצושאַרן. איין זעלנער האָט דאָס באַמערקט, האָט ער אַראָפּגענומען פון אַקסל די ביקס און אַרויסגע־נומען פון איר דעם קוילן־האַלטער; עס זאָל הייסן, אַז ער וועט מיך נישט שיסן. איך האָב אָבער נישט געהאַט קיין צוטרוי צו אים. כ׳האַב אויך געטראַכט: כ׳בין אָפּגעריסן, אָפּגעשליסן, ווילד באַוואַקסן, מען וועט באַלד

דערקענען, אז כ'בין אן אנטלאפענער פון א לאגער. די נאכט פאלט שוין צו.
ס'איז קרייצושטאנד, מוז מען זיצן אין הויז פון פאר נאכט ביז אין דער
פרי. וואוהין וועל איך גיין?

שפעטער זיינען מיר געגאנגען דורך פעלדער און אין אונט זיינען מיר
אנגעקומען אין א נייעם לאגער, קאביעזשין, אויך נישט ווייט פון קראקע.
דא איז פאר דער מילחמה געשטאנען א פולק קאוואלעריע. מען האט
אונדז אריינגעלאזט דורך א גרויסן, ברייטן, אויפגעפראלטן טויער, באוואכט
נאר פון איין זעלנער מיט א ביקס. דערנאך האט מען אונדז אריינגעיאגט
אין די פערדשטאלן. אויף די שטיינערנע פאדלאגעס איז קוים געלעגן א
ביסל צעריבן פייכט שטרוי און מען האט אונדז געזאגט: לייגט אייך
שלאפן!

מיר האבן שוין נישט געהאט געגעסן א גאנצן מעת-לעת. עס איז שווער
געווען איינצושלאפן פון הונגער און קעלט. צו מארגנס פאר נאכט האבן
מיר ערשט באקומען א קליינטשיק שיסעלע זופ מיט א שטיקל קליין ברויט.
עס איז שוין געווען שפעט הארבסט: עס האבן זיך אנגערוקט קאלטע רעגנס
און שארפע ווינטן און מיר האבן געציטערט פון קעלט. נישט ווייט פון
דאנען האבן זיך געפונען הונדערטער געפאנגענע יידישע זעלנערס, וואס
האבן געקעמפט אין פוילישן מיליטער קעגן די דייטשן.

אויסער די פערדשטאלן זיינען דא געווען איינשטאקיקע הייזער, וואס פאר
דער מילחמה זיינען דארטן געווען ביראען און ס'האבן דארטן געוואוינט
די אפיצירן. אצינד האט זיך דא געפונען די קאמענדאנטור פון לאגער און
ס'איז דא אויך געווען דער שפיטאל פאר די געפאנגענע. עס זיינען דא
געלעגן כמעט בלויז קראנקע אויף די לונגען, מיט הויכער טעמפעראטור.
די דאקטורים דא זיינען אויך געווען יידישע געפאנגענע. די דייטשן האבן
מורא געהאט, אז זיי וועלן זיך אגשטעקן מיט טובערקולאז, האבן זיי פאר-
ארדנט, אז יעדער געפאנגענער זאל אונטערזוכט ווערן פון דאקטער. מען
האט געשמועסט, אז לונגען-קראנקע וועט מען באפרייען. איך האב מיך אויך
געמאלדן צום דאקטער. ער איז געווען א ייד, א געפאנגענער פון פוילישן
מיליטער, א הויכער, ברייטבייניקער, די פיזישע גבורה האט ממש גע-
שפריצט פון אים. אזעלכע מענטשן, האבן איך שוין א סך מאל געזען, זיינען
אן הארץ, אן געפיל און אן שכל — זיינען צו פיל גשמיותדיק. איך האב
אים געזאגט: „הער דאקטער, שוין עטלעכע וואכן ווי עס ברענט מיר אין
מאגן, איך קען פון יסורים נישט שלאפן. דער דאקטער פון פריערדיקן
לאגער האט מיר געזאגט, אז איך האב א געשוויר אין מאגן. אויף דעם

קענט איר מיך באַפרייען. זייט אזוי גוט, ראַטעוועט מיך פון די ווייטיקן
און פון טויט“.

האַט ער זיך אויף מיר צעשריגן מיט כעס: „דאָס דאַרף מען פעסט־
שטעלן דורך אַ רענטגען! — און איז פון מיר אַנטלאָפן. אזוי האָט גע־
האַנדלט אַ יידישער דאָקטער מיט אַ קראַנקן אין לאַגער.

אין שפיטאַל האָט געאַרבעט מיינס אַ באַקאַנטער פון לאַדזש. זיין
נאָמען איז געווען חיים. ער איז געווען אַ טאַפּעצירער, געהאַט אַן אייגע־
נעם ווערקשטעל. ער האָט געקענט שיין פאַרדינען, איז ער אָבער געווען
אַ ליידנשאַפטלעכער קאַרטן־שפּילער, אַלץ וואָס ער האָט געהאַט האָט
ער פאַרשפּילט אין קאַרטן. ער האָט קיין מאָל נישט געהאַט קיין לייטישן
מלבוש. ער איז געווען וואָס אין דער קאַרט שטייט. זיין פאַטער איז
געווען אַ פאַרברענטער גערער חסיד און אַן ערלעכער ייד. ער האָט צוגע־
צויגן צו יידישקייט קינדער פון קאַליע־געוואָרענע היימען, אָבער אויף
זיין בן־יחיד, חיים, האָט ער נישט געהאַט קיין שליטה. חיים איז געווען
שטאַרק ווי אַ ריז. ער האָט געבויגן און געבראַכן אייזערנע שטאַנגען.
פאַר דער מילחמה האָט ער נישט געוואָלט אַרבעטן און אַצינד האָט ער
געזאַגט: ווער ס'וועט אַרבעטן, וועט איבערלעבן די מילחמה“. און ער
האַט זיך פון די ערשטע אַריינגעדרייט צו אַרבעטן אין שפיטאַל.

מיט אַ יאָר צוריק איז ער געווען ביי מיר אין דער היים. בעתן
שמועסן האָט ער אויפגעפנט די שאַנק און באַוואונדערט מיינע עטלעכע
אַנצויגן און מאַנטלען. ער האָט אַרויסגענומען מיין טונקל־מאַרענגאָ וואָלע־
נעם ווינטער־מאַנטל און געזאַגט: „בריקסל, איך וויל אים אַנמעסטן“.
איך האָב אים געענטפערט: „מיטן בעסטן פאַרגעניגן“. ער האָט אַנגע־
מאַסטן, כלומרשט אַריינגעקוקט אין שפּיגל, צי עס קליידט אים, פאַר־
רעדט מיר די ציין און דעם מאַנטל מער נישט אויסגעטאָן, אַן ערך אַ
האַלבע שעה שפּעטער גיט ער אַ זאַג צו מיר: „ירחמילאַלע, דו האַסט דאָך אַ
נייערן, אַ שענערן, אַ מאַדערנערן ווינטער־מאַנטל, באַרג זשע מיר דעם
מאַנטל אויף אַ צוויי טעג.“ איך האָב געטראַכט: פאַר וואָס נישט? און
האַב אים געענטפערט: „מיטן בעסטן פאַרגעניגן, חיים.“ ער האָט זיך שיין
געזענגט, איז אַוועק און פון דעמאָלט אַן האָב איך ערשט אַצינד אים צום
ערשטן מאָל געזען — און טאַקע אין מיין מאַנטל. איך האָב געטראַכט:
אַט דער מאַנטל קאָן מיר ראַטעווען פון טויט. האָב איך אים גלייך גע־
זאַגט: „דו ווייסט דאָך, אַז איך בין אַ שוואַכער און דו ביסט אַ ריז, דו
שלאַפסט אויף אַ פריטשע אין אַ הויז און איך שלאָף אויף דער שטיי־

נערנער פאדלאגע, אין א פערדשטאל, וועל איך דיר געבן מיין מאריי-
נארקע און דו וועסט מיר אפגעבן מיין מאנטל." ער האט מסכים געווען
און אויפן ארט האבן מיר זיך איבערגעביטן. עס איז מיר באַלד געוואָרן
א ביסל וואַרעמער. איך האָב צו אים געזאָגט: חיים, גאָטס דרכים קאָן
מען נישט פאַרשטיין: האָסט געדאַרפט מיט אַ יאָר צוריק אויסנאַרן דעם
מאַנטל, כדי איך זאָל אים דאָ באַקומען, וואָס קען מיך ראַטעווען פון אַ
פאַרקילונג און אפשר אויך פון טויט.

פון די צרות האָט מען געקענט אַראָפּ פון זינען. יעדן האָט זיך גע-
דאַכטן, אַז אַ צווייטער שטייט אים אין וועג. מען האָט זיך אַרומגעקריגט,
געשלאָטן איינער דעם צווייטן, טייל מאָל איז דערגאַנגען ביז געשלעג.
איין נאַכט, ליגנדיק אויף דער שטיינערנער פּאָדלאָגע, האָבן זיך צוויי
יידן געקריגט איבער אַ ביסל שטרוי, וואָס איז געווען פול מיט לייז.
איינער דעם צווייטן האָט באַשולדיקט אין צונעמען זיינס אַ ביסל שטרוי.
די געוואָלדן זיינען געגאַנגען אַזש ביז אין דרויסן אַרויס. עס איז אַרייַ-
געקומען דער וועכטער מיט דער ביקס. איך האָב געמיינט, אַז ער וועט
זיי דערשיסן. ער האָט אָבער רחמנות געהאַט אויף זיי, האָט זיי געפרוּאווט
אייננעמען מיט גוטן, ער האָט אָבער געזען, אַז ער קען גאַרנישט אויפּטאָן,
איז ער אַרויס פון שטאַל און די קריגעריי איז ווייטער אַנגעגאַנגען. דער
זעלנער איז געווען אַן אַלטער עסטרייכער.

שפעט ביי נאַכט זיינען מיר אויפגעוועקט געוואָרן פון באַמבע־אויפּ-
רייסן. די שטאַלן האָבן געציטערט, די ערד אונטער אונדז האָט זיך גע-
טרייסלט. די באַמבעס האָבן אויפגעריסן איינע נאָך דער צווייטער. מיר
האַבן געמיינט, אַז ענגלאַנד, אָדער פראַנקרייך באַמבאַרדירן. דער ווייטיק
איז געווען גרויס: אַזוי פיל געליטן און צום סוף וועלן מיר גאַר אומ-
קומען פון באַמבעס, געוואָרפן פון פריינד. נאָך אַן ערך אַ האַלבער שעה
האַט דאָס זיך אָפגעשטעלט און מיר זיינען שפעטער איינגעשלאָפן.

מיר האָבן געפרוּאווט שטאַרקן אונדזער גייסט קעגן הונגער און פּיין
דורך כאַפן אַ זמל. ווי אַ סטודיאַנט פון לאַדזשער "הזמיר" האָב איך אַנ-
געפירט מיט די יידישע ניגונים און פאַלקסלידער, וואָס מיר פלעגן זיב-
גען בעיקר פאַרן איינשלאָפן. יידן האָבן זיך צונויפגעשאַרט אַרום מיר
און זיך איינגעהערט מיט גרויס הנאה. מען האָט אַ ביסל פאַרגעסן, וואו
מיר זיינען. נאָך אַזאָ "קאַנצערט" זיינען מיר בעסער געשלאָפן. איך בין
געוואָרן אַ יחסן, מען האָט אויף מיר געקוקט מיט דרר־אַרץ. ביים אויס-
טיילן די זופּ האָט מען מיך באַלוינט מיט נאָך אַ פאַרציע, דאָס האָט מיך

נאך נישט זאט געמאכט, אבער ס'איז געווען אן אינשפריצונג צו קענען איבערלעבן.

* * *

מיר האט זיך איינגעבאקן אין זיכרון עפעס פון דער ערשטער וועלט-מילחמה, וואס כ'האב געלייענט אין דער דערציילונג „אינדרויסן“ פון ש. בערלינסקי. דארטן דערציילט ער, אז „אין א מלחמה קומט אלצדינג צו נוי: יעדע שמאטע, דראט קען נוצן פאר פאדעם“.

אלצדינג, וואס איך האב גערעכנט, אז עס קען ברענגען נוצן, האב איך אויפגעהויבן: א שטיקל דראט, וואס כ'האב געזען אין דער ליימי-קער בלאטע, נאך אין לאגער אין גערליך, האט מיר געדינט פאר שייכ-בענדלעך (שנורעוואדלעס), ווען איך האב געפונען נאך א שטיקל דראט, האב איך מיר מיט דעם צוגעבונדן די לאטשן צו די פיס, כדי כ'זאל זיי נישט פארלירן אין די ליימיקע בלאטעס און אויך די אוקראינער זאלן זיי מיר נישט קענען אראפנעמען פון די פיס בעתן שלאף. אז ס'איז מיר אראפגעפאלן א קנעפל, האב איך עס צוריק צוגענייט מיט דראט. עס האט מיר איינער געגעבן א צעריסן היטל מיט בלוזי לעכער, האב איך עס פאראכטן מיט דראט. דאס היטל האט געהאלפן, אז איך זאל מיר נישט דעם קאפ פארקילן. אזוי ווי כ'בין געווען באקליידט מיט דראט פון קאפ ביז פיס, האט מען מיך גערופן „דרוטשאזש“. אצינד האב איך אויך דעם מאנטל ארומגעבונדן מיט דראט אזוי ווי מיט א רימען, כדי דער ווינט זאל נישט ארונטערבלאזן. און דא, אינעם לאגער פון קאביעזשין, האב איך נישט ווייט פון שפיטאל געזען א שטיק וואטע, האב איך עס אויפגע-הויבן מיט דער אויסרעכענונג אפשר וועט דאס מיר צו נוי קומען, און אין אן ערך א וואך שפעטער האב איך אויף דער בלאטיקער ערד געזען אן ארבל פון א מענעריש העמד, האב איך עס אויפגעהויבן. ביידע „אוצרות“ האב איך אריינגעלייגט אין בועם-קעשענע און געהיטן ווי אן אויג אין קאפ. אט די צוויי זאכן האבן מיר געהאלפן אין גיכן באפרייט ווערן.

איך ווער באַפרייט

אַין אַ פרייטיק נאָך מיטיק איז דער לאַגער־קאַמענדאַנט מיט דעם יידישן דאָקטער פון שפיטאַל און סעקרעטאַר פון דער קאַמענדאַנט־טור (אויך אַ געפאַנגענער יידישער זעלנער פון פוילישן מיליטער), מיט אַ העפט און בליי אין האַנט, אַרומגעגאַנגען פון שטאַל צו שטאַל און פאַרשריבן אַ טייל געפאַנגענע. איך האָב נישט געוואוסט נאָך וואָס זיי גייען. ווען זיי זיינען אַריינגעקומען אין מיין באַראַק, האָב איך מיר גוט צוגעקוקט, וואָס זיי טוען. איך האָב געזען, אַז דער דאָקטער קלייבט אויס נאָר די, וואָס האָבן באַנדאַזשירטע גלידער, און דער זעלנער פאַר־שרייבט באַלד דעם נאָמען און פון וועלכער שטאַט מען איז. איך האָב געטראַכט, אַז דאָס קען מיינען די באַפרייאַונג.

ווי נאָר זיי זיינען אַרויסגעגאַנגען, האָב איך מיך שנעל אַרויסגע־שאַרט דורך דעם הינטערטויער און כ׳בין גיך אַריין דורך דעם הינ־טערטויער אין נאָענטסטן באַראַק, וואוהיין זיי האָבן באַדאַרפט אַריינקו־מען. איך האָב אַרויסגענומען דעם אַרבל מיט דעם שטיקל וואַטע. כ׳האָב מיטן אַרבל צועבונדן דאָס פנים און אַריינגערוקט דאָס שטיק וואַטע ביי דער רעכטער באַק. ווען דער דאָקטער איז צו מיר צוגעקומען און געפרעגט: ״וואָס טוט דיר וויי?״ האָב איך אים נישט געענטפערט. כ׳האָב מורא געהאַט זיך אויסצודרייען צו אים, ווייל אפשר וועט ער מיך דער־קענען, אַז ער האָט מיך געזען אין פריערדיקן שטאַל. האָט ער זיך צו מיר אַראָפגעבויגן און מיך געצויגן ביים אַרעם. איך האָב אַלץ מורא געהאַט, האָט ער מיך אָנגעכאַפט ביי דער האַנט און מיך צוגעפירט צום זעלנער. דער האָט מיך געפרעגט מיין נאָמען און פון וואָנען איך בין?

דער לאַגער־קאַמענדאַנט מיטן דאָקטער זיינען באַלד אַרויס און דער זעלנער איז נאָך דאָ געבליבן צו פאַרשרייבן די אויסגעקליבענע חולאים. באַלד איז צו אים צוגעלאָפן דער הויפט פון דעם באַראַק, אויך אַ געפאַנט־גענער ייד, און ער האָט געשריגן פון קינאה: ״פאַרשרייבט אים נישט! ער איז נישט פון דעם באַראַק!״ דער זעלנער האָט זיך נישט געמאַכט הערן. באַלד זיינען אַ סך אַנדערע צוגעקומען, מיד געזידלט און געשריגן צום זעלנער: ״מעקט אים אויס! מעקט אים אויס!״ זיי האָבן געהאַלטן אין איהן שרייען: ״ער איז נישט פון אונדזער באַראַק!״ דער זעלנער האָט געזאָגט: ״דער דאָקטער האָט אים אויסגעקליבן. דאַנקט גאָט, אַז אַ ייד ווערט באַפרייט״, און ער איז אַרויס. איך האָב געזען, אַז צוליב קינאה

זען מען מיך דאָ צערייסן אויף שטיקער, האָב איך מיך אַרויסגעשאַרט און כ׳בין צוריק אַריין אין מיין באַראַק. דעם אַרבל מיטן שטיק וואַטע האָב איך נישט אַראָפּגענומען פון פנים.

אַ גאַנצע נאַכט האָב איך נישט געקענט שלאָפן: סיי פון אויפֿרעגונג, אַז איך וועל אפשר מאַרגן באַפֿרייט ווערן, סיי פון צווייפלען אפשר האָט זיך דער זעלנער יאָ געלאָזט איבעררעדן און מיך אויסגעמעקט פון דער ליסטע.

אויף מאַרגן איז דער ייִדישער זעלנער געגאַנגען איבער יעדער באַראַק און אויסגעטיילט די באַפֿרייאַונג־שיינען. איך האָב געוואַרט נישט אין מיין באַראַק, נאָר אין צווייטן, וואו מען האָט מיך אַרויפּגעשטעלט אויף דער ליסטע. יעדע מינוט האָט זיך געצויגן ווי אַ יאָר. ווען דער זעלנער איז סוף־סוף געקומען צום באַראַק און צווישן אַנדערע אויסגערופן אויך מיין נאָמען צווישן די באַפֿרייטע און מיר געגעבן דעם באַפֿרייאַונג־שיין, בין איך געלאָפּן צום טויער אַלץ מיט דער צוגעבונדענער באַק מיט דעם אַרבל און שטיק וואַטע. דער גרויסער, ברייטער טויער איז געווען פאַרהאַקט אויף זיבן שלעסער. אויף איין זייט פון דעם לאַנגן פּלויט לעבן טויער זיינען געווען אָפּגעריסן צוויי ברעטער. פון אינעווייניק און פון אויסנווייניק זיינען אין דער רעכטער און לינקער זייט געשטאַנען צו צוויי זעלנערס און יעדער פון זיי האָט קאַנטראַלירט די באַפֿרייאַונג־שיינען. איך האָב געציטערט, זיי זאָלן נישט געפינען עפעס אַ פעלער. ווען כ׳האַב צוריק באַקומען דעם באַפֿרייאַונג־שיין, האָב איך לייכטער אָפּגעאַטעמט מיט אַ שווערן זיפּן. איך האָב מיך קוים דורכגעשטופּט דורך דער לאַך. איך האָב מיך דערמאַנט מיין מאַמעס אַ ווערטל: „אַריין גייט מען דורך אַ ברייט־צעעפנטן טויער און אַרויס גייט מען דורך אַ שפּאַרע“.

אויפן פעלד לעבן לאַגער זיינען געשטאַנען צענדליקער ייִדישע מייד־לעך און יונגע פרויען, וואָס האָבן אָפּגעוואַרט די באַפֿרייטע יידן, כדי זיי אַהיימצונעמען. איך האָב נישט געוואוסט וואוהין צו גיין. אין דעם דערהער איך אַ יונגע פרויענשטיים: „בריקס! בריקס!“ האָב איך מיך אָנגערופן: „יאָ, איך!“ איך האָב דערזען אַ שוואַרץ־חנעוודיק מיידל, וואָס ענט זיך צו מיין מישפּחה. איך האָב גיך אַראָפּגענומען פון פנים דעם אַרבל מיטן שטיק וואַטע און כ׳בין צוגעלאָפּן צו איר. זי האָט מיר דערלאַנגט די האַנט מיט אַ ליכטיקן שמייכל: „איך בין לאַלע שמעונס. קום צו אונדז אַהיים. ס׳איז אַ האַלבע שעה גאַנג.“

ס׳ערשטע האָט זי מיך געפרעגט: „האַסטו באַקומען ס׳פעקל?“ „ניין.“

האָב איך געענטפערט. „אַ שאַד! אַ גרויסער שאַד! מיר האָבן געמאַכט אַ פעקל פון שענסטן און פון בעסטן: עטלעכע שאַכטלעך סאַרדינען, געבעקס, שיך, וועש, אַ וואַלענעם האַנט-געשטריקטן סוועטער, אַן אַנצוג, אַ מאַנטל און צוקער־וואַרג.“ מיר האָט דאָס שטאַרק געקרענקט.

דערנאָך האָט זי מיר אויסגעפרעגט וועגן דער מישפּחה אין סקאַרזשיסק. כמעט ס'גאַנצע שטעטל ייִדן איז געווען איין מישפּחה. דערנאָך האָב איך זיך נאָכגעפרעגט אויף יעדער איינעם פון די קרובים אין קראַקע. זי האָט מיר דערציילט, אַז איבער צוויי וואָכן איז זי יעדער טאָג געקומען צום לאַגער און מיר אַפּגעוואַרט. זי האָט געהאַט אַ געפּיל, אַז איך וועל באַפּרייט ווערן.

לאַלע, וואָס איר ייִדישער נאָמען איז געווען לאַה, האָט מיר דער־ציילט, ווי מיין בריוו, וואָס זיי האָבן דערהאַלטן דורך דער גמיינע, האָט זיי צעריסן די הערצער און זיי האָבן געזוכט אַלע מיטלען מיר צו באַפּרייען. ווען מיר זיינען אַהיימגעקומען איז שוין געווען פינצטער. אַלע האָבן זיך מיט מיר דערפּרייט. דער פּאָטער שמעון האָט געמאַכט הבדלה, מיט אַ געבראַכן קול געוונגען „המבדיל“, די צוויי זין האָבן מיטגעזונגען. דער־נאָך האָבן זיי זיך אַנידערגעזעצט ביים טיש און האָבן איבערגעשריבן פון אַ מאַנסקריפּט חידושים פון גערער רבין.

די וואוינונג האָט געהאַט צוויי גרעסערע שטובן און אַ קיך. די פּאָ־מיליע איז באַשטאַנען פון פּאָטער שמעון, דער מאַמען, דריי טעכטער און צוויי זין, גערער חסידים, מיט קורצע בערדלעך און לאַנגע פיאות. זיי האָבן זיך אויסגעהיטן נישט אַרויסצוגיין אין גאַס. ווען זיי האָבן געמוזט אַרויס־גיין, האָבן זיי זיך אַרומגעבונדן ס'פּנים, מען זאָל נישט אַרויסזען די באַרד. די טעכטער האָבן געלערנט אין גימנאַזיע און די זין האָבן גע־לערנט אין בית־המדרש.

מען האָט מיר באַלד געגעבן צו עסן. דערנאָך האָב איך געבעטן אַ שיסל וואַרעם וואַסער און זייף. דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל אין די עטלעכע חדשים זינט איך בין געפאַנגען געוואָרן, וואָס כ'האַב מיר געוואַשן מיט זייף. כ'בין די נאַכט געשמאַק געשלאָפּן. כ'האַב נישט געוואוסט וואוהין די נאַכט איז אַהינגעקומען.

אויף מאַרגן בין איך אַוועק צו אַ פּריזירער. לויטן מכול פון לייז אין מיינע האַר, האָט ער גלייך דערקענט, אַז איך קום פון לאַגער פאַר געפאַנג־גענע. דורך עטלעכע „וויזיטן“ ביי אים האָט ער מיט נאַפט אויסגערייניקט פון מיינע האַר די מפה פון פינים.

איך בין געווען זייער אַפּגעשוואַכט און שטאַרק אויסגעוואַנערט פון

די עטלעכע חדשים זיין אין לאַגער. איך האָב געוואַלט פֿאַרן קיין לאַדזש, איז אַבער די באַן נישט געגאַנגען פֿאַר ציווילע מענטשן. דערווייל האָב איך מיך גענייטיקט אין מלבושים, אין גוט עסקן, אין אויסרוען זיך, כדי כ'זאָל קענען פֿירן הצלחהדיק מיין קאַמף פֿאַרן לעבן.

די מומע, דעם פעטער הערשלאַס ווייב, אַ נידעריקע יידענע, האָט מיך אַהינגעפֿירט צו איר זון אַברהם. ער האָט געהאַט אַ הורטאַווינע פֿון שפּיי. זיי האָבן געפֿירט אַ גבירישע באַלעבאַטישקייט, ווי פֿאַר דער מילחמה. די גאַנצע שטובֿ-באַלעבאַטישקייט איז געלעגן אין די הענט פֿון אַ יידיש דינסטמיידל, ווייל אַברהם און זיין ווייב זיינען געווען פֿאַריאַגט אין געשעפט. ביי אַברהמען האָב איך באַקומען אַן איבערגעגאַנגענע "יעשאַנקע" (האַרבסטמאַנטל) און אַ בערעט. מיט מינע "נייע" מלבושים און נאָכן אַפּשערן די האַר, האָב איך אויסגעזען אַ ביסל "לייטישער".

אַצינד, אַז כ'בין שוין געווען האַלב-לייטיש אַנגעטאַן, אַ זויבערן מאַנטל מיט אַ בערעט, נישט קיין יידישן לבוש און נישט קיין אויטענטיש יידיש פנים, מיט מינע בלויע אויגן און העלע האַר, — האָט מען געמיינט, אַז כ'בין נישט קיין ייד. ווען כ'בין דורכגעגאַנגען די יידישע גאַסן, האָב איך געפֿילט ווי יידן האָבן מורא פֿאַר מיר. ווען כ'בין דורכגעגאַנגען דעם מאַרק מיט פּויערישע וועגענער, האָב איך געזען, ווי די פּויערים שרעקן זיך פֿאַר מיר, זיי האָבן געמיינט, אַז איך בין אַ דייטש. אַזוי ווי מען האָט נישט דערקענט, אַז כ'בין אַ ייד מיט מיין באַפֿרייאַונג-שיין פֿון געפֿאַנגען-לאַגער, מיט אַ שטעמפל פֿון דער ווערמאַכט, מיט אַ האַקנקרייץ, האָב איך מיך געפֿילט זיכערער און כ'האַב נאָך שטאַרקער אַנגעהויבן טראַכטן וועגן אַהיימפֿאַרן קיין לאַדזש.

שבת בין איך ווידער אַהינגעגאַנגען צו אַברהמען. מיר האָבן גע- דאַונט אין דער היים. מיר האָבן געמאַכט "קידוש" איבערן וויין און פֿאַר- ביסן מיט גרויסע פֿאַרציעס קוכן. כ'בין נאָך געווען אַזוי אויסגעהונגערט, אַז ווען אַברהם איז אַריינגעגאַנגען אין דער צווייטער שטוב, האָב איך שנעל אַראַפּגעגנבעט אַ שטיקל פֿון זיין פֿאַרציע און אויפגעגעסן. איך האָב מיך באלד אַליין געמוסרט: גאַט, וואָס האָבן די דייטשן פֿון מיר געמאַכט? אַ חיה? ווען וועל איך מיך שוין אַ מאַל אַנעסן צו דער זעט? אויס מענטש האָבן זיי פֿון מיר געמאַכט.

דאָס עסן איז דאָ געווען אויפן חסידישן שטייגער: זיסע פּיש, פעטער שטאַלנט, אַ קוגל, פּלייש און צימעס.

די רעליגיעזע יידן אין קראַקע האָבן געהאַט אַ קיך מיט אַ באַקאָייזעלע,

וואס האָט פאַרהיטן פון מחלל שבת זיין: מען האָט געמאַכט פרייטיק פאַר ליכטציינדן אַ „שבת־אויזון“, מען האָט אַרײַנגעשיט אויף די צעגליטע קוילן אַ פולע קיך מיט „כאַש“ (קוילן־מײַאַל). מען האָט אַרױפגעלייגט אַלע „פײער־קעס“ (רינגען), אַרױפגעשטעלט אַ גרויסן קופערנעם טשייניק אַדער אַ קעסל פול מיט וואַסער און אַרומגעשיט מיט ווייסן זאַמד. די פײערקעס האָבן זיך אָנגעגליט. דער כאַש האָט נישט געפלאַמט, נאָר געטליעט, געוואָרן אַזוי ווי אַ שטיק אָנגעגליט שטאַל. דאָס פײער האָט אָנגעהאַלטן ביז שבת צו נאַכטס און טייל מאַל ביז זונטיק. דאָס זאַמד האָט נישט געלאָזט אַפקילן דאָס קעסל, האָט מען געהאַט טײ אַ גאַנצן שבת. אַין דער זײט, וואו דער פלאַם איז אַרױסגעלאָפן, איז געווען אויפגעבויט אַ „שאַמאַט“ (ציגל, וואָס האַלטן היץ)־אײוועלע, און דער פלאַם איז דורכגעלאָפן איבער דעם גאַנצן אײוועלע: דאָ האָט מען געשטעלט טשאַלנט און דאָ האָט מען אויך געבאַקן. דאָס מײדל האָט אַרױסגערוקט דעם פעטן „יאַפצאַק“ (טשאַלנט פון צערײבענע קאַרטאַפּל אויף אַ רײבאַײזן). אויך פעטע קישקע און געבראַטן גענדזנס. מײנע אויגן האָבן נאָר געוואָלט קוקן אין יענעם טעלער. איך האָב מיך קוים באַהערשט.

נאָך דער סעודה האָט מען געשמועסט וועגן מישפּחה־ענינים און איך האָב ווידער דערציילט עפּיזאָדן פון מײנע ביטערע איבערלעבענישן אין די פאַרשידענע לאַגערן.

איך האָב זיך געזען אין קראַקע מיט אַ סך קרובים, זיך געטראָפן אין גאַס מיט אַמאַליקע באַקאַנטע, אַבער מײן געדאַנק איז געווען בעיקר פאַר־נומען מיטן פלאַזן זיך צו דערשלאָגן קיין לאַדזש.

איך האָב פאַרשטאַנען, אַז בכדי דורכצומאַכן אַזאַ נסיעה אין אַזאַ צײט, דאַרף מען זיך גוט אָנגאַרטלען, דאָס הייסט, ווי עס איז צו זאָרגן אויף אויסקומעניש, סײ בעת דער נסיעה, סײ אויף שפּעטער. איז מיר אײנגעפאַלן אַזאַ געדאַנק: זאַלץ. זײנט דער קריג איז אויסגעבראַכן, האָט געפּעלט זאַלץ איבער גאַנץ פּוילן. ערשט צוויי טעג פאַר מײן אַוועקפאַרן האָט מען אַין קראַקע באַקומען גענוג זאַלץ. האָב איך גערעכנט: אַזוי ווי קראַקע איז נישט ווייט פון וויעליטשאַק, וואו עס זײנען דאָ די זאַלצגרובנס, דערפאַר איז דאָ פאַראַן זאַלץ. אַבער איבער גאַנץ פּוילן וועט עס נאָך נעמען צײט ביז מען וועט ברענגען פון דאַנען, דעריבער האָב איך באַשלאָסן אַהײמצופירן זאַלץ. מײן קוויזן אַברהם האָט מיר געגעבן צוואַנציק זלאַטעס, האָב איך געקויפט אַ האַלב זעקל זאַלץ פאַר צען זלאַטעס. איך בין געווען זיכער, אַז כּװעל פון דעם אין לאַדזש מאַכן אַן אוצר. איך האָב אויך מיטגענומען

דאָס בלעכענע קאַנסערווין-פּושקעלע, מיטן פאַרזשאַווערטן לעפל פון לאַגער צו האַלטן אַ זכר אויף אייביק, ווי אויך אַ קליינטשיק טעפעלע, איך זאָל האָבן אין וואָס צו עסן אָדער האַלטן אַ ביסל וואַסער. איך האָב מיך געזעגנט מיט אַלע פריינט און פאַר נאַכט בין איך אַנגעקומען אויף דער באַנסטאַציע.

אין סקאַרזשיסק — אויף נייע צרות

דער צוג, וואָס איז געגאַנגען קיין לאַרזש, איז געווען אַ פאַסאַזשיר-צוג. עס האָט לאַנג נישט געדויערט און דער צוג איז פול גע-וואָרן מיט פּאָליאַקן. עס האָט געדויערט אַ דריי שעה. ביז דער צוג האָט גענומען פּאַרן. קיינער האָט נישט דערקענט, אַז איך בין אַ ייד. איך האָב געטראַכט: ווי גוט ס'איז היינט נישט צו זיין אַ ייד. די פּאָליאַקן האָבן מיר אָפּגעגעבן פּלאַץ צו שלאָפן. דער צוג האָט זיך געשלעפט אַ גאַנצע נאַכט. אין דער פרי האָבן זיך די פּאָליאַקן געטיילט מיט מיר מיטן ביסן. דער גרעסטער טייל פון זייערע שמועסן איז געווען קעגן יידן. עס האָט פון זיי אַרויסגערעדט געבעלסעס אַנטיסעמיטיש-גיפטיקע פּראָפּאַגאַנדע.

אַ גאַנצן טאָג האָט זיך דער צוג געשלעפט זייער פאַמעלעך און האָט זיך כסדר אָפּגעשטעלט. ערשט אויף דער נאַכט איז מען אַנגעקומען קיין טשענסטאַכאָוו. דער קאַנדוקטאָר האָט געלאָזט וויסן: ווער עס פאַרט קיין לאַרזש מוז דאָ זיך איבערזעצן אויף אַ צווייטן צוג, ווייל דער צוג גייט קיין ראַדאָם. האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דער צוג מוז דורכפאַרן דורך מיין שטעטל סקאַרזשיסק, וואו עס וואוינען מיינע עלטערן און מיין פאַרצווייגטע מישפּחה. האָב איך באַשלאָסן צו בלייבן אויף דעם צוג, כדי זיך צו זען מיט זיי.

דער צוג האָט זיך געשלעפט. ערשט צו מאַרגנס נאָך מיטאָג איז מען אַנגעקומען קיין קעליץ. דאָ איז מען געשטאַנען עטלעכע שעה. ס'איז געווען אַ זוניקער טאָג. אַ סך רייזנדע זיינען אַרויסגעגאַנגען אויפן פּעראָן, האָב איך אויך אַזוי געטאָן. איך האָב נישט געוואוסט, אַז ס'וועט מיר אויסקומען אַזוי לאַנג צו פּאַרן, האָב איך נאָר מיטגענומען אַ פּויערישן וויסן קעז און איין ברויטל. כ'האָב געזען, אַז זעלנערס טראָגן „מענאַשקעס“ זופּ, בין

איך צוגעגאנגען צום קוכער ביי א פעלדקיך אויף אן אפענעם וואַגאָן פון א צוג מיט מיליטער. דער דייטש האָט מיר אָנגעגאָסן אַ טעפעלע זופ. ווען כ'בין אַרײַן אין וואַגאָן, זײַנען אָנגעקומען סוחרים מיט גרויסע קײבערס ווייסן קוכן. איך האָב געקויפט און געגעסן מיט גרויס הנאה. איך האָב געקויפט נאָך אַ שטיקל און נאָך אַ שטיקל. דערנאָך איז אָנגעקומען נאָך אַ סוחר מיט אַזאַ קױבער און זעלביקן קוכן, האָב איך אים אויך געגעבן צו לײזן. ער האָט מיר אײנגערױמט אין אױער: „פּאַליאַקו, יענער, וואָס דו האָסט בײַ אים פּרײער געקױפט, איז אַ זשײד!“ האָב איך אים געענטפּערט מיט אַ געבײזער: „בײַ מיר איז נישט קײן אונטערשײד. ער דאַרף אויך לעבן. דער פּאַן יעזוס האָט געזאָגט: „זאַלסט לײב האָבן יעדער מענטשן אַזױ ווי דו האָסט לײב דײך אַלײן.“ דער פּאַליאַק האָט זיך פּאַר-שעמט און איז אַוועקגעגאַנגען.

פאַרן מיט דער באַן פון קעלץ קײן סקאַרזשיסק האָט פאַר דער מילחמה געדויערט אַ שעה, אַצײנד האָט זיך דער צוג געשלעפט אַ זעקס שעה. אין דער פּינצטערניש האָב איך דערקענט, אַז מיר זײַנען שוין בײַ סקאַר-זשיסק. ווען מיר זײַנען אָנגעקומען נאָענט צו דער סטאַציע און דער צוג האָט זיך כּסדר אָפּגעשטעלט און זיך געשלעפט צו עטלעכע מעטער, איז מיר נײמאַס געוואָרן, האָב גענומען דאָס האַלבע זעקל מיטן זאַלץ אויף די פּלײצעס, דעם אַלטן מאַנטל אונטערן אַרעם, געעפנט די טיר און אַראָפּגעטרעטן אויף דער שוועל פון וואַגאָן. איז דאָ אַבער געשטאַנען אַ דײַ-טשער זעלנער און ער האָט אױף מיר געשריגן: „צוריק! פּערשווינד! הױטע גיבסט נײכט מער דרעקיש פּאַלען!“ איך בין עפּעס צעחושט געוואָרן, האָב איך אים געענטפּערט אין דײטש, אַז איך וואוין נישט ווײט פון דאַנען. דער צוג האָט אָנגעהויבן פּאַרן. ער האָט געהערט, אַז איך רעד דײטש, האָט ער פּאַרשטאַנען, אַז איך בין אַ ייד. האָט זיך די יוכע אין אים צעקאַכט און ער האָט זיך אױף מיר צעשריגן: „דו פּערפּלוכטער יודע!“ ער האָט מיך אָנגעכאַפט און געוואַלט אַראָפּשליידערן. איך האָב מיך פּעסט אָנגעהאַלטן ביים פּאַרענטש און געשריגן: „איך בין קײן יודע! איך בין פּאַלע! איך האַבע געלערנט דײטש אין שולע!“ האָט ער מיך אָפּגעלאָזט. איך האָב דעמאַלט באַשלאָסן: רעדן צו די דײטשן נאָר אין פּויליש.

ווען דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט אויף דער סטאַציע סקאַרזשיסקאַ, בין איך אַראָפּגעגאַנגען מיט אַ קלײנער צאַל מענטשן. כ'בין דורכגעגאַנגען די פּינצטערע בריק און געקומען אין שטעטל. ס'איז געווען פּינצטער חושך. קײן אײן עלעקטרישער לאַמפּ האָט נישט געלויכטן. מען האָט קײן

מענטש נישט געזען. ווען כ'בין געקומען אויף דער הויפטגאס, אויף דער יילזשעצקא, איז אויך געווען דאס זעלביקע. נאך עטלעכע מינוט גאנג איז צו מיר צוגעקומען א יונג פארל, מסתמא פאלקסדייטשן, זיי האבן מיך אפגעשטעלט און געפרעגט אויף פויליש:

- וואוהין גייסטו?
- אהיים, צו מיינע עלטערן.
- פון וואָנען קומסטו?
- פון געפאָנגען-לאָגער פון קראַקע.
- מען באַפרייט שוין פון געפאָנגען-לאָגער?
- יאָ.
- וואָס האָסטו דאָ אין זאַק?
- זאַלץ.
- עס איז שוין דאָ זאַלץ?
- יאָ. אַלע, וואָס זיינען געפאָרן מיט מיר, האָבן מיטגענומען פולע

זעק מיט זאַלץ.

— מיר דיושורירן אַצינד. מען טאָר נישט אַרויסגיין פון הויז פון ניין אָונט ביז אַכט אין דער פרי. גיי גיך אַהיים, טאַמער טרעפט דיך אַ זעלבער, קען ער דיך נאָך דערשיסן.

— גוט. אַ דאַנק.

מיר איז איינגעפאלן: דאָס בעסטע וועט זיין אַנצוקלאָפן אין דער ערשטער יידישער שטוב און דאָרטן איבערנעכטיקן. כ'האָב זיך אַריינגעדרייט אין אַ הינטערגעסל. דאָרט האָט געוואוינט אַ זייער בכבודיקע אַלמנה מיט צוויי זין, מיט דעם עלטערן, אלתר, בין איך געגאָנגען אין איין חדר. איך האָב אָנגעקלאָפט פאַרנט אין פענצטער. דער יינגערער זון, מענדל, האָט מיך געפרעגט אויף פויליש: „ווער איז דאָרט?“ האָב איך געענטפערט אין יידיש: „ירחמיאל בריקס, פון לאָדזש.“ ער האָט געעפנט די טיר און מיר אַריינגעלאָזט. איך האָט אַראַפגעוואָרפן פון מיר דאָס האַלבע זעקל זאַלץ און כ'האָב לייכטער אַפגעאַטעמט. ער האָט זיך מיט מיר דערפרייט און געזאָגט, אַז מען האָט זיך שוין פון מיר מייאש געווען. איך האָב אים געזאָגט פאַר וואָס איך האָב דאָ אַפגעטרעטן. ער האָט מיר אָנגעוויזן אויף אַ בעטל אין דער קיך. אין דער פרי האָב איך גענומען דאָס זעקל מיטן מאַנטל און געגאָנגען צו מיינע עלטערן. אויף די גאַסן זיינען געגאָנגען ווייניק מענטשן. קיין יידן האָט מען בכלל נישט געזען. די געוועלבער זיינען געווען ווי פאַרהאַקט. ווען כ'בין געקומען אויף דער גאַס, וואו מיר

האָבן געוואוינט, האָב איך געזען מיין פאָטער פאָרויס פון מיר. האָב איך גערופן: „טאָטעשי! טאָטעשי!“ ער האָט זיך אויסגעדרייט און צוגעלאָפן צו מיר. ווען איך האָב אים דערזען, האָב איך אויסגעבראַכן אין אַ געוויינ: וואו איז זיין שיינע באָרד? זיין שוואַרץ קיילעכדיק יידיש היטעלע? און זיינע יידישע מלבושים? ער טראָגט אַ מאַטשעיוואוקע, אַ קורץ רעקל, נישט אַ לאַנגע יוביצע; זיין פנים איז פאַרצוקט, די אויגן — שרעק און טרויער. איך האָב אַראַפּגעלאָזט ס'זעקל מיטן מאַנטל. מיר זיינען אויף זיך אַרויפ־געפאַלן און לאַנג זיך געדריקט איינער צום צווייטן מיט אַ פאַרכאַפטן אַטעם.

אין דער היים האָב איך אויסער דער מאַמעשין אויך געטראָפן מיין יינגסטע שוועסטער ליבע, מיין יינגסטן ברודער יאַסל און מיין עלטסטע שוועסטער אסתר פון לאַדזש, מיט אירע צוויי קינדער, משהלע און רחלע, די וואָס זיינען מיט מיר אַנטלאָפן פון לאַדזש און איך האָב זיי געהאַט איבערגעלאָזט אין בושעשין.

יחיאל, אסתרס מאַן, וואָס די פּאָליאַקן האָבן מאַביליזירט צוויי וואָכן פאַר דער מילחמה, איז אויך געווען ביי אונדז. ער האָט דערציילט, אַז מען האָט אים געגעבן אַ ביקס מיט קוילן און ער האָט נישט געוואוסט ווי אַזוי זיך אומצוגיין מיט דעם. די דייטשן האָבן אים גענומען אין געפאַנגענשאַפט נישט ווייט פון ראַדאָם. ער האָט זיך אַזוי לאַנג געדרייט ביז ס'איז אים געלונגען צו אַנטלויפן. אַזוי ווי ראַדאָם איז נישט ווייט פון סקאַרזשיסק, איז ער דאָ אַהערגעקומען און געטראָפן זיין ווייב מיט די קינדער.

אין דער היים איז געווען אַ הונגער. די דייטשן האָבן אַלץ אויסגע־רויבט, אַלצדינג האָט געקאָסט טייער. ברויט איז געווען אויף קאַרטן. פאַר יידן איז געווען אַ ספּעציעלער סאַרט ברויט: איין פּערטל קילאַ אַ טאָג פאַר אַ „קאַפּ“, שוואַרץ ווי קויל, געמישט מיט גיפּס און קאַשטאַנען־מעל. ס'איז געווען פּייכט, קלעבעצדיק און שווער אויף דער וואַג. דאָס ברויט, וואָס מען האָט געקענט קויפן אָן קאַרטן, איז געווען בעסער, אָבער עס האָט געקאָסט זייער טייער. מיין פאָטערס הכנסות האָבן זיך אין גאַנצן אָפּגעשטעלט. ער האָט געהאַנדלט מיט רונדיק האַלץ, וואָס ער האָט פאַרקויפט דירעקט פון די מלוכישע וועלדער צו די טאַרטאַקן. וואו האָט אַ ייד אַצינד געקענט קויפן האַלץ ביי דער מלוכה, אַז די דייטשן האָבן אַלץ איבערגענומען? קיין אָפּגעשפּאַרט געלט האָט ער נישט געהאַט. דאָס אָפּגעשפּאַרטע יידישע געלט אין די בענק האָבן די דייטשן אויך צוגערויבט. מיין פאָטער האָט אויך געהאַנדלט מיט האַלץ צו בויען הייזער, אָבער

ווער האָט אַצינד געבויט הייזער? ביי וואָס צו פאַרדינען איז נישט געווען
און דער יקות איז געווען אין לשער. האָט מען געהונגערט.

יעדער ייד, וואָס איז געווען איינגעמאַלדן אין שטעטל, האָט געמוזט
אַרבעטן צוויי טעג אין דער וואַך בחינם פאַר די דייטשן. די יידישע גמינע
האָט געמוזט צושטעלן די יידן צו דער אַרבעט. די אַרעמערע האָבן זיך
צוגעשטעלט און די רייכערע האָבן זיך אויסגעקויפט פאַר געלט, אָדער זיי
האָבן צוגעשטעלט אַנדערע אויף זייער אַרט, וואָס האָבן זיך גענייטיקט
צו פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט. די דייטשן, וואָס זיינען געווען די
אויפזעערס ביי דער אַרבעט, זיינען געווען די ריכטיק אויסגעשטודירטע
סאַדיסטן און מערדערס, זיי האָבן ביי דער אַרבעט געפייניקט און גע-
מאַרדעט די יידן, אָבער אין אונדזער שטעטל איז עס נאָך אַזוי ווייט נישט
געווען דערגאַנגען, ווען איך בין דאַרטן געווען. איך האָב מיך נישט איינ-
געמאַלדן אין מאַגיסטראַט (כ'בין געווען אומלעגאַל און פאַר איינמעלדן
האָט מען אויך געדאַרפט באַצאָלן לאַפּואווקע אַ שיינע מטבע), דעריבער
האָב איך נישט געאַרבעט.

מיין פּאַטערס ברודער, ירחמיאל, איז געווען אַ קאַמאַשן-מאַכער. ער
האָט יעדע וואַך באַקומען אַן אויפפאַדערונג פון דער גמינע צו גיין אַרבעטן
צוויי טעג. האָט ער מיך געפרעגט, צי איך וויל גיין פאַר אים אַרבעטן און
ער וועט מיר באַצאָלן וויפל כ'וויל. איך האָב מסכים געווען, ווייל כ'האָב
מיך גענייטיקט אין געלט.

די אַרבעט איז געווען צו פאַרשיטן די טיפע גריבער, וואָס די דייטשע
באַמבעס האָבן אָנגעמאַכט. אָנגעפירט מיט דער אַרבעט האָט אַ יונגער
פּאַליאַק, וואָס איז דערצויגן געוואָרן צווישן יידן אין שטעטל. ער האָט זיך
אויסגעלעבט צווישן יידן און געלעבט פון יידן. אַן איידעלער שגף און אַ
יידן-פריינד. באַלד אין דער פרי האָט ער אונדז אונטערגעשריבן די צעטל-
לען, אַז מיר האָבן אָפּגעאַרבעט דעם טאַג. איך האָב אונטער אים אָפּגע-
אַרבעט עטלעכע טעג. איך האָב אים מכבד געווען מיט פּאַפּיראַסן. מיר
האָבן זיך באַפריינדט. איין טאַג זאָגט ער צו מיר: „בריקסיו, לייג אַוועק
דעם רידל, זיך דאָ מיט מיר. איך מאַך דיך פאַר אַן אויפזעער אונטער
מיר. לאַמיר רעדן, עס איז גוט צו שמועסן מיט דיר.“ איך בין אַ ביסל
געזעסן מיט אים אויף אַ ברעט, אונטערגעשפּאַרט מיט אַלטע ציגל, און
מיר האָבן גערעדט פּאַליטיק. אַזוי ווי מיר זיצן און שמועסן איז אָנגעקומען
אַ פּאַליאַק, אַ חזיר-קייילער מיט אַ שטעקן און ער האָט גענומען שלאָגן
די יידישע אַרבעטערס, שרייענדיק: „איך בין פון אַצינד אַן אייער אויפ-“

זעער! דער איידעלער פאליאק איז געווארן איבערראשט אזוי ווי מיר יידן און ער האט אויך מורא געקריגן אזוי ווי די יידן. איך האב מיך שטי- לערהייט אוועקגעשארט און מער בין איך צו דער דאזיקער ארבעט נישט געגאנגען.

די יידישע גמינע איז אויך געצוואונגען געווארן צוצושטעלן יידישע ארבעטערס אין דער אמוניציע-פאבריק. אין סקארזשיסק איז געווען די גרעסטע געווער-פאבריק פון פוילן.

אזוי ווי מיין שוואגער יחיאל האט זיך גענייטיקט אין געלט, איז ער געגאנגען אין דער יידישער גמינע נאך ארבעט, האט מען אים געשיקט אין דער וויטפורניע (אמוניציע-פאבריק). אין אונט, ווען ער איז אהיימגע- קומען איז ער געווען צעשלאגן. ער האט דערציילט: ער האט געארבעט אונטער א דייטש, וואס האט געהאט דעם טיטל דאקטאר און ער האט א גאנצן טאג געפייניקט די יידישע ארבעטערס. זיין גרעסטע הנאה איז געווען צו שלאגן די יידן מיט א שטעקעלע איבער די אויערן און נאז. די יידן האבן אים א נאמען געגעבן: „דאקטאר מערדער“.

כאטש די יידישע גמינע האט צוגעשטעלט אויף פארשידענע פלעצער יידן צו דער ארבעט, האבן די דייטשן אויך טאג-טעגלעך געכאפט יידן צו דער ארבעט פון די גאסן און פון די שטיבן. אזוי ווי איך האב געהאט א באפרייאונג-שיין פון געפאנגען-לאגער מיט א האקנקרייך, וואו עס איז געווען אויסגעשטעלט, אז איך קען פארן אין א שטאט פון די רוסישע געביטן, האב איך, אין מיין נאאיווקייט געגלייבט, אז דאס איז א שוין קעגן די כאפענישן. איין מאל אין דער פרי האט גיך איין ייד איבערגע- געבן דעם צווייטן: די דייטשן כאפן יידן אויף ארבעט. האבן זיי זיך באהאלטן, איך, זיכער מיט מיין שיין, בין ארויסגעגאנגען אין גאס, א פאר מינוט שפעטער האט מיך געכאפט א דייטשער אפיציר און מיך צוגע- פירט צו אן ארט, וואו עס זיינען שוין געשטאנען מער ווי צען געכאפטע יידן, געהיטן פון צוויי זעלנערס מיט ביקסן און שפיזן. דא איז אויך געווען מיין גמרא-מלמד, דער ליטוואק ר' אברהם פאלאסעדיסקי, וואס מיין פעטער ר' מענדל פעלדמאן האט אים אראפגעברענגט פון ליטע ספעציעל פאר זיינע קינדער און ער האט אים געגעבן א וואוינונג אין איינעם פון זיינע הייזער. איך האב ארויסגענומען מיין באפרייאונג-שיין מיטן האקנ- קרייך, צוגעגאנגען צום אפיציר און אים געזאגט, אז איך מוז באלד אוועק- פארן. ער האט צוגעכאפט דעם דאקומענט, אפילו נישט אריינגעקוקט אין אים, אריינגעשטעקט אין מאנקעט פון ארבל פון שינעל און מיך נישט

געלאזט רעדן. ער האט אנגעזאגט איין זעלנער, ער זאל מיך גוט היטן כ'זאל נישט אנטלויפן. ער האט איבערגעציילט די געכאפטע יידן און איז אוועק-געגאנגען.

מען האט אונדז געפירט איבער דער גאנצער שטאט, ביז מיר זיינען צוגעקומען צו דער ראמפע פון דער באן, וואו עס זיינען געלעגן קוילן. דא האט אונדז איבערגענומען אן אפיציר. ער האט אונדז באפוילן מאַר-שירן מיט אים. מיר זיינען צוגעקומען צו עטלעכע זעלנערס און זיי האָבן אונדז צוגעפירט צו אַ באַרג בריקעטן-ציגל פון קוילנשטויב. יעדער בריקעט האט געוואויגן פופצן קילאָ. דאָס האט די פוילישע רעגירונג אנגע-גרייט פאַר די לאַקאָמאָטיוו אין אַ נויטפאַל. מיט דעם האָבן מיר געדאַרפט אַנלאָדן אַ וואַגאָן. דער וואַגאָן איז געשטאַנען ווייט פון די בריקעטן און די טיר פון וואַגאָן איז געווען הויך. האָבן עטלעכע יידן אַראָפּגענומען די בריקעטן פון באַרג, דערלאָנגט עטלעכע יידן, וואָס האָבן צוגעטראָגן צום וואַגאָן און אַריינגעלייגט. איך מיט מיין גמרא-מלמד זיינען געווען אין וואַגאָן. מיר האָבן געדאַרפט אַנצולייגן די בריקעטן גלייך, אַזוי ווי ציגל אין אַ געמויערטער וואַנט. איך האָב מיך באַמיט צו אַרבעטן פאַר ביידן. ס'האַרץ האט מיר געשניטן, ווי דער רבי אַטעמט שווער און דער וואַכמאַן האט מיך אונטערגעטריבן מיט דעם פריקלאָד אויף מיינע זייטן:

„שנעלער אַרבייטען! שנעלער, יודע!“

ווען עס איז פינצטער געוואָרן, האט מען אונדז דערלויבט אַהיימ-צור-גיין. איין אפיציר האט געזאָגט: „אַלע פּאַליאַקן און אַלע יידן קענען אַהיימנעמען קוילן וויפל זיי ווילן.“ די פּאַליאַקן האָבן אַהיימגענומען, וויפל זיי האָבן געקענט טראָגן, אָבער מיר יידן זיינען געווען אַזוי אויס-געשעפט, אַז מען האט געדאַנקט גאָט, אַז מען קען זיך אַהיימשלעפּן.

איך האָב מיך קוים דערשלעפט אַהיים אַ וואַקלנדיקער און מיך באַלד געלייגט אין בעט אַריין. צו מאַרגנס האָב איך נישט געקענט אויפשטיין. עס האט מיר ווי געטאָן יעדער אבר. מען האט אַנגעריבן מיט אַלקאָהאָל דעם גאַנצן קערפער. איך בין געלעגן דריי טעג אין בעט. דאָס איז פאַר מיר געווען די אמתע לעקציע זיך אויסצוהיטן פון יעדער מין אַרבעט פאַר די נאַציס.

אין בית-מדרש האט מען נישט געדאַוונט — דער מקום קדוש איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ הקדש פאַר די יידן, וואָס די דייטשן האָבן אַרויסגעטריבן פון לאַדזש און אַנדערע ערטער. זיי זיינען געשלאָפּן אויף דער שטיינערנער פּאַדלאָגע מיט די פּיצלעך קינדער.

געדאוונט מיט אַ מנין האָט מען נאָר פרייטיק צו נאָכטס און שבת אין דער פרי אין אַ פּריוואַטער היים. מיר האָבן געדאוונט ביי מיין פעטער מאיר. ער האָט זיין הדרת-פּנימדיקע באַרד נישט אָפּגעשניטן. ער איז געווען אַ תּלמיד-י-חכם, אַ פּאַלקסמענטש און אַ גערער חסיד.

ר' מאיר האָט געהאַט דריי זין. די צוויי עלטערע, אַכצן און זעכצן יאָר, האָט ער אַליין אַוועקגעשיקט קיין רוסלאַנד: „דאָ איז געפּערלעך — האָט ער געזאָגט — דאָרטן האָבן זיי אַ שאַנס איבערצולעבן די מילחמה.“ דאָס יינגסטע יינגל, וואָס איז נאָך נישט געווען בר-מצווה, האָט ער גע-האַלטן ביי זיך. אַלע דריי בחורים זיינען געווען שטאַרק פּרום און האָבן געקענט גוט לערנען. דער פעטער מאיר מיט זיינע בני-בית האָט מען עטלעכע יאָר פאַר דער מילחמה געוואַלט אַראַפּנעמען קיין אַמעריקע, האָט ער נישט געוואַלט פאַרן. „אַמעריקע — האָט ער געזאָגט — איז אַ טריף לאַנד. די לופט איז דאָרט טריף! אַלץ איז בלאַף! מיינע קינדער וועלן דאָרטן אויסוואַקסן גויים און איך וועל דאָרטן נישט קענען לעבן ווי אַ ייד.“

אַלע דריי זיינען אומגעבראַכט געוואָרן פון די דייטשן און אוקראַ-אינער, אָבער די צוויי עלטערע זין האָבן זיך טאַקע געראַטעוועט אין רוסלאַנד.

מיין יינגערער ברודער שימחה האָט געדינט אין דער פּוילישער אַרמיי און געקעמפט אויפן פּראַנט קעגן די נאַציס. ער איז געווען אַן אָנג-טער-אַפּיציר. אַן אַפּיציר האָט אויף אים געמאַכט אַ בילבול, אַז ער איז אַ דייטשער שפּיאַן. עס האָט אים געדראַט דערשאַסן צו ווערן און נאָר על-פי נס איז ער געראַטעוועט געוואָרן. ער האָט אַ קורצע צייט שפּעטער געשמוגלט די גרענעץ און איז אַוועק קיין סאַוועט-רוסלאַנד.

אַ קענטיקער טייל פון סקאַרזשיסקער יידישער יוגנט איז אַוועק קיין רוסלאַנד. אַזוי ווי אַלע זיינען געפאַרן, האָט מיין יינגסטער ברודער יאַסל, וואָס איז אַלט געווען פּערצן יאָר, אויך באַשלאָסן צו פאַרן קיין רוסלאַנד. ער האָט גענומען איין העמד און איין פאַר אונטערהויז, האָט זיך גע-קויפט אַ באַנבילעט ביז צו דער גרענעץ און שטילערהייט אַוועקגעפאַרן. זיין טאַטע איז נישט געווען אין שטוב ווען ער איז אַרויס צו דער באַן. נאָר איך אַליין האָב אים צוגעפירט צו דער באַן. איך האָב אים נישט געוואַלט נישט צורעדן און נישט אַפּרעדן. אפשר וועט ער אויף דעם אופן יאָ איבערלעבן די מילחמה. איך האָב געהאַט אין קעשענע אַ שטיקל זיף, האָב איך עס יאַסלען געגעבן און געזאָגט: „געדענק, זאָלסט זיך אַ סך

וואָשן, וועט דאָס דיך אויסהיטן פון קראַנקייטן." מיר האָבן זיך געזעגנט מיט טרערן.

אין איינעם פון מיין פעטער מענדל פעלדמאַנס הייזער זיינען איינגע- קוואַרטירט געוואָרן דייטשע זעלנערס, טייל פון זיי אין די זעכציקער. אויפן העכערן שטאַק פון דעם הויז זיינען געבליבן וואוינען דריי יידישע דער- וואַקסענע יתומים, צוויי שוועסטערן און אַ ברודער. די דייטשע זעלנערס, די עלטערע, האָבן זיך גוט איינגעלעבט מיט זיי און אויך מיט אַנדערע יידן. זיי האָבן אין דער פרייער צייט פאַרברענגט אין יידישע הייזער. אין עלטערער זעלנער האָט גענומען אויף זיין שויס אַ יידיש קינד, געצערטלט עס און זיך געשפילט מיט אים: איך האָב אין דער היים אַן אייניקל אין דעם זעלבן עלטער, צו אַן אייניקל בענקט זיך שטאַרק... אַך, דער פער- פּלוכטע קריג!

ווען די דייטשן זיינען אַריין אין שטעטל, האָבן זיי געכאַפט מענער אויף די וועגן און זיי פאַרשפאַרט אין מיין פעטער מענדלס פאַבריק. די יידן האָבן זיי אַפּגעזונדערט פון די פּאַליאַקן און זיי האָבן זיי נישט געגעבן צו עסן. האָבן די יידן אין שטעטל פאַר זיי אַריינגעשיקט שפיז מיט די זעלנערס, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין פעטער מענדלס הויז. דעמאָלט איז נאָך געווען ווייס ברויט. ווען איינע פון די צוויי שוועסטער- יתומות האָט אַן עלטערן דייטשן זעלנער געעגבן עטלעכע שטיקלעך ווייס ברויט פאַר די געפאַנגענע יידן, האָט ער נישט דרייסט געזאָגט: „אַזאָ ווייס ברויט האָב איך שוין עטלעכע יאָר נישט געגעסן." האָט אים די עלטערע שוועסטער געזאָגט: „נעמען זי פיר זיך איין בראָט." האָט ער געענטפערט: „ניין, ניין, איך וועל נישט נעמען, איך דאַרף עס נישט. די געפאַנגענע יודען הונגען שוין עטלעכע טעג." דאָס האָט מיר מיין שוועסטער אַליין דערציילט.

איין מאָל בין איך ביי די יתומים געזעסן מיט עטלעכע דייטשע זעל- נערס און מיר האָבן אַלע געפירט אַ היימישן פריינדלעכן שמועס, האָב איך אַ פּרעג געטאָן איין עלטערן זעלנער: „דו האָסט היינט אַוונט, וואָכע אין דער שטראַסע, ווען דו טרעפסט מיך אין גאַס — וואָלסטו מיך דער- שאַסן?" (ביי נאַכט האָט יעדער געמוזט זיין אין הויז, ס'איז געווען קריג- צושטאַנד). „ניין — האָט ער געענטפערט — איך וואָלט דיך אַהיימגע- פירט ביז אין הויז אַריין." פון די יונגע נאַציס האָט מען כמעט קיין מאָל נישט געקענט דערוואַרטן עפעס אַ מענטשלעכע באַציאונג צום יידן.

איין מאָל בין איך מיט מיינס אַ פעטער צוגעגאַנגען צו דער באַן

צו טרעפן דורכפארן א באקאנטן ייד. אין וואקזאל האב איך טאקע גע-
טראפן עטלעכע לאדזשער יידן, וואס זיינען געפארן אין זייערע שטעטלעך.
די דייטשן האבן זיי אראפגענומען פון דער באן, אריינגעפירט אין א
צימער, זיי בארויבט, צעהרגעט און ארויסגעווארפן, ווען דער צוג איז
שוין געהאט אפגעגאנגען. מיין פעטער האט צו מיר געזאגט מיט מורא:
„ירחמאל, לאמיר שנעל אנטלויפן, איידער זיי טוען צו אונדז דאס זעל-
ביקע!“ מיר האבן זיך גיך אפגעטראגן.

כאטש סקארזשיסק האט די ערשטע צייט ווייניקער געליטן פון די
דייטשן, ווי א סך אנדערע יידישע שטעטלעך — און דאס איז געווען א
דאנק גרויסע סומעס געלט, וואס די ארטיקע יידישע פירערס האבן אריינגע-
געפאמפט אין די „דויטשע באהערדען“ — האבן אלץ גישט אויסגעפעלט
קיין צרות און פיין.

א גרויס אומגליק זיינען געווען די שטענדיקע גרויסע קאנטריבוציעס.
די פירערס פון דער יידישער גמינע זיינען גישט זעלטן געווען געצוואונג-
גען צו הייסן ארעסטירן די רייכע יידן אדער זייערע קינדער און אייניק-
לעך און אויף אזא אופן ארויסצוקריגן גרויסע סומעס געלט.

דער גרעסטער גביר אין סקארזשיסק, משה ביטער, האט געהאט דאס
גרעסטע געשעפט פון אייון און בוי-מאטעריאלן אין דעם גאנצן ראיאן און
הונדערטער הייזער, וואס די פאליאקן האבן אויפגעבוט. איידער די דייטשן
זיינען געקומען, האבן די פאליאקן צעראבירט זיין געשעפט, אבער
עס איז נאך גענוג געבליבן. אזוי ווי די געשטאפא האט אים ארומגעזוכט,
איז ער געווען ערגעץ באהאלטן אויסער דעם שטעטל. האט מען זיין
יינגסטע טאכטער מיט א זויגקינד איינגעזעצט אין טורמע ארויסצוציען
וואס גיכער גרויסע סומעס קאנטריבוציע. די דייטשן האבן אויך פון זיי
פארלאנגט אייזערנע בעטן, מאטראצן, ראדיאס, בוי-מאטעריאלן א.א. דער
סוף איז געווען, אז די דייטשן האבן די גאנצע מישפחה ביטער אויסגע-
הרגעט און ס'איז גישט געבליבן קיין זכר פון זיינע מאיאנטקעס.

(מערער פרטים וועגן גורל פון מיין מישפחה און פון דער גאנצער
סקארזשיסקער קהילה קען מען געפינען אין דעם גרויסן יזכור-בוך וועגן
סקארזשיסק, וואס איז ארויס אין תל-אביב 1971.)

אין קאלושעק

די צייט איז געקומען דורכצופירן מיין ערשטן פלאן נאכן פאר-
לאזן דעם לאגער פאר געפאנגענע: צו זוכן א וועג צו דערגרייכן לאדזש.
ס'איז געווען זייער זייער שווער זיך צו געזעגענען מיט מיין טאטן, מיט
מיין מאמען, מיט אונדזער גאנצער פאמיליע און אזוי פיל נאענטע פריינד
— אבער איך האב געפילט, אז אויב איך וויל איבערלעבן די שרעקלעכע
צייט, מוז איך זיך אומקערן קיין לאדזש. פארשטארקט מיין דאזיקן געפיל
האט די ידיעה, אז מיט צוויי וואכן שפעטער וועלן יידן שוין נישט טארן
פארן מיט דער באן און א ייד, וואס וועט געכאפט ווערן ביי דעם "פאר-
ברעכן", וועט דערשאסן ווערן.

האט מען זיך געמוזט צואיילן, און סוף יאנואר 1940 האב איך און
מיין שוואגער יחיאל זיך אוועקגעלאזט קיין לאדזש. א יידן איז שוין דע-
מאלט נישט אזוי לייכט אנגעקומען צו פארן אויף דער באן. אבער אין
סקארזשיסק איז אונדז נישט שווער געווען צו קויפן באנבילעטן. א פאר-
ליאק האט פאר אונדז געקויפט צוויי בילעטן ביז קאלושעק. פון דארטן
האט מען שוין געמוזט שווארצן די גרענעץ פון "פראטעקטאראט" אין
"נויעם רייך" אריין. קיין שום פעקלעך האבן מיר נישט מיטגענומען. מיר
זיינען געפארן אזוי ווי מיר זיינען געגאנגען און געשטאנען.

נארמאל האבן מיר אין דריי שעה געדארפט זיין אין קאלושעק,
אבער דער צוג האט זיך געשלעפט א גאנצן טאג. דער גאנצער צוג איז
געווען געפאקט מיט פאליאקן. זיי האבן גערעדט וועגן אלערליי זאכן. אויף
יידן האבן זיי גערעדט כל דבר אסור. פון צייט צו צייט האבן מיר געמוזט
צובאסעווען מיט א ווארט. איינער האט געזאגט: "אויף דער רוסישער
זייט (פוילן) האבן די יידן די גאנצע מאכט!"

— הע הע! די רוסן ווייסן נישט, ווי עס זעט אויס א זייגער: מ'האט
צוגעלייגט א רוסישן זעלנער צום אויער א זייגערל — איז ער אפגע-
שפרונגען פון שרעק און זיך געצלמט! ער האט געמיינט, אז עס זיצט אינע-
ווייניק א טייוול!

— די רוסן קויפן אויף אלע זייגערלעך!

— די רוסישע זעלנערס גייען ארום מיט זעקלעך גייע רובלט און
קויפן אויס, וואס די אויגן זעען!

— א שיינעם תכלית האבן די באלשעוויקעס געמאכט פון דעם רייכן
רוסלאנד, פשאקרעוו, כאלערא!

— אלץ די זשידעס! — שרייט איינער מיט צאָרן.
— נו, יא, די זשידעס האָבן געוואָלט מילחמה און די זשידעס האָבן
געמאַכט די מילחמה!

— די זשידעס האָבן געהאַט אין פּוילן די פּאַבריקן, די גרעסטע גע-
שעפטן, די גרעסטע קאַמיוניצעס (געבויטע הייזער). די פּוילישע רעגירונג
האַט זיך מיט זיי נישט געקענט קיין עצה געבן, אָבער אַצינד איז אויף
די זשידעס געקומען די ריכטיקע צייט: היטלער וועט זיי שוין אַנלערנען!

— ווען נישט די זשידקעס — האָט אַן אַלטער געזאָגט הויך — וואָלט
נאָך היינט גאַנץ פּוילן געווען בלויז דערפּער. די זשידקעס האָבן אויפגע-
בויט שטעט און פּאַבריקן. זיי האָבן געשאַפן אַרבעט. ווער האָט איך נישט
געלאָזט בויען הייזער, פּאַבריקן און געשעפטן? די זשידקעס האָבן גוטע
קעפּ. זיי האָבן פּוילן רייכער און שטאַרקער געמאַכט...

— אַן אַלטער שוטה! — האָט איינער איבערגעריסן — די זשידעס
האָבן צו ווינציק געלט געגעבן אויף באַוואַפענונג. דערפאַר האָט פּוילן
פאַרשפּילט דעם קריג! דו זשידאָוסקי פּאַכאַלעק!

— די מילחמה איז אויסגעבראַכן, ווייל די זשידעס האָבן יאָ געגעבן
געלט אויף באַוואַפענונג. זיי האָבן מורא געהאַט פאַר היטלערס אַריינקומען
קיין פּוילן! ווען די זשידעס העלפּן נישט באַוואַפענען פּוילן, וואָלט היט-
לער אַריינגעקומען אָן איין שאַס. מען האָט געדאַרפט היטלערן געבן נישט
נאָר פּאַמערן און דאַנציק, נאָר גאַנץ פּוילן! וואָס, אונדז, פּאַליאַקן, איז
דען היינט שלעכט? אונדז איז דאָך היינט בעסער ווי פאַר דער מילחמה!
היטלער וועט זיי שוין אַנלערנען, די פאַרשיווע זשידעס! ער וועט פון זיי
אַלצדינג צונעמען און אונדז אַוועקגעבן!

דערנאָך האָבן זיי זיך צוליב עפעס צעקריגט ביז זיי האָבן זיך צע-
שלאָגן. זיי האָבן אַרויסגעצויגן שאַרפע מעסערס. איך מיט מיין שוואַגער
האָבן געזען, אַז מיר קאַנען דאָ אומשולדיק געשטאַכן ווערן, זיינען מיר
אַרויס פון דעם וואַגאָן אין אַריין אין אַ צווייטן.

ווען דער צוג איז אַנגעקומען קיין קאַלושעק, איז שוין געווען שטאַרק
טונקל. אויפן פּעראַן האָבן רחבותדיק געלויכטן די עלעקטרישע לאַמפּן.
זייער אַ סך פּאַסאַזשירן זיינען אַראַפּגעגאַנגען פון דעם צוג, אויך איך מיט
מיין שוואַגער. מיר האָבן זיך באַלד דערפּילט פאַרלוירענע. דער פּעראַן איז
געווען פול מיט פּאַסאַזשירן. באַלד האָט מען געהערט, אַז ביים אַרויסגאַנג
פאַרהאַלטן די דייטשן אַלע פּאַסאַזשירן, אויסער די דייטשן. מען רעווי-
דירט און מען שלאָגט. איך האָב מיר דערמאַנט, וואָס כּהאַב געזען אויף

דער באַנסטאַציע אין סקאַרזשיסק, וואָס די דייטשן האָבן דאַרטן געטאָן צו די יידן. קאַלושעק איז אַ הויפטסטאַציע, וואו עס קרייצן זיך פיר וועגן, אזוי ווי אין סקאַרזשיסק. כאָטש מיר האָבן גאַרנישט פאַרמאַגט, אויסער עטלעכע צענדליק מאַרק, האָבן מיר באַשלאָסן נישט אַרויסצוגיין פון וואַגאָן. איך האָב געהאַט אַ פּראַבלעם: וואָס טוט מען מיט די עטלעכע אַנטי-מילחמה-לידער? אַוועקוואַרפן? פאַרניכטן? דאָס איז מיין אוצר, וואָס איך האָב געשאַפן די לעצטע וואָכן. און טאַמער פאַלן אַריין די יידישע כתבים צו די דייטשן, קענען זיי מיינען, אָ דאָס איז עפעס אַ פאַרשווערונג קעגן זיי. איך האָב צען מאָל געביטן מיין מיינונג: דאָ האָב איך באַשלאָסן די לידער אַוועקצואוואַרפן, דאָ האָב איך זיי געוואַלט באַהאַלטן ערגעץ, ביז סוף סוף האָב איך באַשלאָסן זיי צו לאָזן אין מיין קעשענע.

מיר האָבן זיך אַלץ געדרייט ווייט פון פּעראַן. עס איז שוין געווען פינצטער. פּלוצלינג איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק: «וויסטו, חיל, לאַמיר צוריק אַריינגיין אין צוג, מיר וועלן צופאַרן צו דער ערשטער סטאַציע און פון דאַרטן וועלן מיר צוריקגיין קיין קאַלושעק.» מיין שוואַגער האָט מסכים געווען. ווי גאָר מיר זיינען אַריין אין צוג, איז ער באַלד געפאַרן. אַ צען מינוט שפעטער איז ער שטיין געבליבן אויף אַ קליינער סטאַציע, וואָס האָט אַפילו נישט געהאַט קיין וואַקזאַל. מיר זיינען אַראָפּגעגאַנגען צוזאַמען מיט אַנדערע פּאַסאַזשירן. באַלד איז צוגעקומען אַ יונגע פּאַלקע און אונדז געפרעגט: «איר ווילט אָן אַרט צו שלאָפן?» האָבן מיר ביידע געענטפּערט: «יאָ.»

מיר זיינען געגאַנגען אָן ערך צען מינוט, אין הויכן שניי, און צוגע-קומען צו אַ ווייט געקאַלכט הילצערן הויז, וואָס איז געווען באַדעקט מיט שניי און איז געשטאַנען אין פעלד מיט הויכן שניי. צום אַריינגאַנג איז געווען אויסגעטרעטן אַ סטשעזשקע. מיר זיינען אַרויפגעגאַנגען אין שטאַק: דאָס מיידל האָט געעפנט די טיר און מיר זיינען אַריינגעקומען אין אַ בוידעמסטוב. מיר האָבן דאָ געטראָפן אַ מיטליאַריקע פרוי, איר מוטער. אויף דער וואַנט האָט געלויכטן אַ נאַפטלעמפל און הערביי זיינען גע-האַנגען בילדער פון מאַריען און יעוסי. די מוטער האָט איינגעהיצט דאָס אייזערנע אייוועלע, עס האָט זיך צעפלאַמט און געקנאַקט. עס איז באַלד וואַרעם געוואָרן. די פרוי האָט צוגעשטעלט אַ טשייניק וואָסער אויף טיי און די טאַכטער איז צוריקגעקומען מיט פּרישע זעמל.

נאָכן אַפּטרינקען טיי און אַראָפּרוימען פון טיש, האָט די מוטער אַריינגעברענגט אַ שעניק פון בוידעם, אַנדערגעלייגט אויף דער פּאַדלאַגע

לעבן דער וואַנט, אַרויפגעלייגט אַ קישן מיט אַ קאָלדרע און ביידע זיינען אַרויסגעגאַנגען. מיר האָבן אויסגעטאַן די שיך מיט דער מאַרינאַרקע און זיך געלייגט אין אַנטוועכץ. זיי זיינען באַלד אַריינגעקומען. די מאַמע האָט אויסגעלאָשן דעם לאַמפּ און זיי האָבן זיך געלייגט שלאָפן אין דעם איינ-ציקן בעט ביי דער אַנדערער זייט וואַנט.

אין דער פרי האָבן מיר ווידער געגעסן זעמל מיט טיי. פלוצעם האָט מען אָנגעקלאַפט אין טיר. עס איז אַריינגעקומען אַ גוט און שייך-געקלייד-טער מאַן. ער האָט אויף אונדז געוואָרפן פאַרדעכטיקע בליקן, זיך גע-סודעט מיט דער מוטער. איך האָב דערקענט, אַז דאָס איז אַ פאַלקסדייטש און מסתמא אַ געהיים-אַגענט. ער האָט דערקענט, אַז מיר זיינען נישט קיין שמוגלערס, איז ער גיך אַוועק. אַבער איך האָב נאָך אַלץ מורא געהאַט, אַז ער זאָל נאָך אונדז נישט צוריקקומען. האָבן מיר גיך באַצאַלט פאַר אַלץ און פאַרלאָזן דאָס שטעטל.

נאָכן גיין איבער אַ האַלבער שעה, זיינען מיר אַריינגעקומען אין דער יידישער געגנט פון קאַלושעק. יידן האָבן אונדז אָנגעוויזן, וואוהין מיר זאָלן אַריינגיין. דאָס איז געווען אַן אכסניה פון צוויי שטובן. אין דער דריטער שטוב האָבן געוואוינט די באַלעבאַטיס, אַן עלטערער ייד מיטן ווייב. זיי האָבן פון קיינעם נישט געוואָלט נעמען באַצאַלט. די טיר איז געווען אָפן פאַר אַלע יידן, וואָס איינער האָט געוואָלט האָט ער געטאַן. עס זיינען דאָ געווען צוואַנציק יידן — אַזעלכע, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון לאַדזש דורך שוואַרצן די גרענעץ און אַזעלכע, וואָס ווילן פאַרן קיין לאַדזש דורך שוואַרצן די גרענעץ. אַלע האָבן געהאַט פלעצאַקעס. די וואָס זיינען געקומען פון לאַדזש האָבן געטראָגן געלע לאַטעס אין פאַרעם פון אַ מגן דוד אויף דער לינקער ברוסט און אויף דער רעכטער זייט פלייצע. דאָס האָט געהייסן „יודען-שטערן“. די יידן פון „פּראָטעקטאָראַט“ האָבן געטראָגן אויפן לינקן אַרעם אַ ווייסע באַנד מיט אַ בלויען מגן דוד. דאָס האָט גע-הייסן: „יודען לענטע“. פון דאָ האָבן פאַליאַקן אויף פערד און וואָגן גענומען די יידן און געשוואַרצט די גרענעץ אין „נייעס רייך“, קיין לאַדזש. איך מיט מיין שוואַגער האָבן זיך דאָ געשאַפן „יודען-שטערן“ און „יודען-לענטעס“. די לענטעס האָבן מיר באַלד אָנגעטאַן אויפן לינקן אַרעם פון מאַנטל און די געלע לאַטעס האָבן מיר אָנגעגרייט אַנצוואַן אין לאַדזש. דער טעראָר פון די דייטשן איז אין קאַלושעק נישט געווען אַזוי גרויס. אין אַ יידישער ראַזורע זיינען געזעסן אַ סך עלטערע דייטשע זעל-נערס און געוואַרט אין דער ריי. דער באַלעבאַט, אַ פאַלקסטימלעכער יידל,

האַט זיי געשוירן און ראַזירט און גלייכצייטיק מיט זיי געשמעסט. ער האָט גערעדט יידיש מיט פתחון און מיט עטלעכע דייטשע ווערטער. אַלע האָבן זיך געפילט היימיש און פריינדלעך, האָבן גערעדט אָפּנהאַרציק וועגן אייגענע דאגות און אָפּילו פּאָליטיק; כ'האַב געזען, אַז דער נאַציזם ליגט זיי גאַרנישט אין זינען. איין זעלנער האָט געהאַט אַ שטאַרקן טרוקענעם הוסט. האָט דעם פּריזירערס ווייב זיך שטאַרק געזאַרגט און אים געזאָגט מיט איר דייטש: „טרינקען זי הייסע מילך מיט פוטער און האָניק. טרינקען זי הייסע טיי מיט אָספּירין און שוויצן זי זיך דורך, וועלען זי געזונט ווערן.“

דער יעקע פרעגט זי: „וואו קען איך באַקומען מילך, האָניק און פוטער?“

ענטפערט זי אים: „איך וועל אין דאָס פאַרשאַפּן.“

דער יעקע זאָגט: „דאַנקע שיין, דאַנקע שיין.“

מיר האָבן פאַרלאָזט די ראַזורע און מיר זיינען אַריינגעגאַנגען אין אַ יידיש שפּייזגעוועל. דער סוחר, אַ ייד מיט אַ לאַנגער באַרד און אַ שוואַרצער פלושענער צאַפע אויפן קאַפּ, האָט באַלד דערקענט, אַז מיר זיינען פרעמדע: „שלום עליכם, יידן! פון וואָנען קומען יידן? און וואוהיין פאַרן יידן?“

איך האָב אים געענטפערט: „מיר קומען פון ווייט, מיר פאַרן קיין לאַדזש, אָבער דער פּערדאָן-וואָגן פאַרט ערשט מאַרגן.“

„זאָרגט נישט, יידן, מיר האָבן אַ גרויסן גאַט אין הימל! איר קאַנט ביי מיר עסן און שלאָפן. איך וועל אייך גאַרנישט רעכענען. איר וועט נאָר באַצאַלן פאַר דעם, וואָס איר וועט קויפן אין געוועלב. דער עיקר איז ביטחון, ווייל דער אייבערשטער האָט אייביק געטאָן ניסים צו זיין פּאָלק ישראל, וועט ער אַצינד אויך באַווייזן אַ נס. דער 'מאַלאַזש' (היסלער) וועט גאָר אין גיכן אייננעמען אַ מיתה משונה!...“

מיר זיינען אויך געוואָרן האַפּערדיקער פון זיין התלהבותדיקן טאָן און די רייד. איך האָב אים געזאָגט: „מיר יידן האָבן זיי אין דער אדמה און וועגט מיר אַן אַ קילאַ ברויט און אַ פּערטל קילאַ צוקער.“ דער ייד האָט גענומען שניידן ס'ברויט און עס האָט זיך געעפנט די טיר. ס'איז אַריינגעקומען אַ ציוויל-געקליידטער גוי מיט אַ ביקס אויפן אַרעם. ער האָט קיין וואָרט נישט אַרויסגערעדט. ער איז געווען הויך און דיק, אַן

אויסגעפאשעט, קיילעכדיק פנים, מיט דיקע און לאנגע וואַנצעס און שוואַר-
צע אויגן, וואָס האָבן געקוקט און דורכגעשפּיט יעדער ווינקעלע און איז
אַן אויסרעדן איין וואָרט אַרויסגעגאַנגען. פון שרעק האָבן אַלע אונדזערע
איברים געציטערט.

דער ייד האָט צוריק גענומען דאָס ברויט מיטן מעסער, געשניטן און
געזאַגט: „איר הערט, אָט דער גוי לעבט שוין דאָ פון נאָך דער ערשטער
וועלט-מילחמה. ווי נאָר די דייטשן זיינען אַריין אַהער אין איצטיקן קריג.
האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ער איז נישט קיין פּאָליאַק, נאָר גאָר אַ פּאָלקס-
דייטש. ער רעדט אַן עכטן דייטש. ער איז געוואָרן אַ מיליציאַנט. יענע וואָך
האָט ער ביי מיר געמאַכט אַ רעוויזיע. ביי זיינע פּיס איז געשטאַנען אַ באַנקע
נאַפט פון צען ליטער. אַז מען זאָל היינט געפינען ביי אַ ייד נאַפט, איז ער
נישט זיכער מיטן לעבן. איר קענט אייך פּאַרשטעלן מיין שרעק. איז וואָס
מיינט איר, איז נישט געשען אַ נס? ער האָט געזוכט און געזוכט און די
באַנקע נאַפט נישט געזען. מען דאַרף האָבן ביטחון אין רבּונו של עולם.“
ער האָט מיר דערלאָנגט דאָס ברויט מיטן צוקער (דאָ האָט מען נאָך דאָס
געקריגן אַן קאַרטן), איך האָב אים באַצאַלט. ער האָט אונדז אַריינגעבעטן
אין דער וואוינונג דורך דער טיר הינטערן טישקאַסטן און אונדז
מכבד געווען מיט טיי. מיר האָבן גוט אַנגעצוקערט, צוגעגעסן ס'ברויט
און זיך דערוואַרעמט.

מיר זיינען אין ערגעץ שוין נישט געגאַנגען. ס'איז שנעל צוגעפאַלן
די נאַכט. דער ייד האָט צוגעמאַכט ס'געוועלב. מיר זיינען געזעסן אין אַ
וואַרעמער שטוב און געשמעסט וועגן דעם ביטערן גורל פון דעם יידישן
פּאָלק. זיין ווייב האָט דערציילט, ווי אַזוי די דייטשן האָבן געפּייניקט די
יידן באַלד ביים אַקופּירן זייער שטאָט. איך האָב דערציילט פון מיינע
איבערלעבונגען אין געפּאַנגענשאַפט ביי די דייטשן און יחיאל — וועגן
זיינע איבערלעבענישן אויפן פּראָנט. דער ייד האָט געזאַגט: „איר זעט
דאָ, אַז דער, וואָס לעבט אייביק, האָט אייך מציל געווען פון טויט. מען
דאַרף זיך נאָר אויף אים פּאַרלאָזן.“ איך האָב געטראַכט, אַז ער זיצט נאָך
אין זיין היים, וואו עס איז וואַרעם און ליכטיק און עסט צו דער זעט און
האָט וואַרעמע ווינטער-מלבושים און יוכטענע שטייול, שלעפט זיך נישט
אַרום אויף די וועגן אין הייבן שניי, אין זאַויערוכעס, ווי די צענדליקער
טויזנטער יידן — קען ער זיין אַזוי ביטחונדיק, כ'האָב אים געוואונטשן, אַז
עס זאָל אים, חלילה, דאָס נישט פּאַרשטערט ווערן.
אין דער פּרי האָבן מיר ווידער געגעסן ברויט מיט טיי. מיר האָבן זיי

הארציק געדאנקט און זיך געזעגנט. מיר האבן זיך אַוועקגעלאָזט צוריק צו דער אכסניה צו שוואַרצן די גרענעץ פון „פּראָטעקטאָראַט“ אין „נייעם רייך“.

מיר קומען אָן קיין לאַדזש

צוויי פּויערים, מיט אַ פּאַר פּערד און אַ פּויערישן וואָגן, האָבן געפירט די פּאַסאַזשירן. דאָס זיינען געווען מער פּוילישע מענער און פּרויען — שמוגלערס, און נאָר עטלעכע יידן מיט „יודען־לענטעס“ אָדער מיט „געלע לאַטעס“. איך מיט מיין שוואַגער האָבן זיך אַריינגעקוועטשט אין דער מיט.

מיר זיינען בכלל נישט געפאָרן מיטן שאַסיי, נאָר דורך פּאַרשנייטע פּעלדער, ווייט פון שאַסיי. עס איז געפאלן אַ דינער טרוקענער שניי, באַגלייט מיט אַ ווינט. ס'איז געווען די אמתע זאָויערוכע; עס האָט געשטאַכן אין פנים, אונטער די נעגל. עס האָבן נישט געהאַלפן: די אויערן־האַלטערס, די הענטשקעס, נישט די קאַלאַשן. איך בין אַראָפּ פון וואָגן און געגאַנגען צו פוס. איך האָב געפילט, אַז זיצן אין אַפּענעם וואָגן וועל איך געפּרוירן ווערן צום טויט.

נאָך מיטיק זיינען מיר אָנגעקומען קיין בזשעזשין. דאָ האָט מען זיך אָפּגעשטעלט און דערוואַרעמט אין אַ יידישער שטוב מיט הייסע טיי. מיר האָבן געזען, אַז אין שטעטל טראָגן יידן געלע לאַטעס, האָבן איך און מיין שוואַגער אויך אָנגעטאָן די געלע לאַטעס, וואָס מיר האָבן זיך פּאַרשאַפט אין קאַלושעק, און מיר האָבן אויסגעטאָן די „יודען־לענטעס“.

מיר זיינען באַלד ווייטער געפאָרן, כדי מען זאל אָנקומען קיין לאַדזש איידער עס ווערט פינצטער. די זאָויערוכע האָט זיך אָפּגעשטעלט. די זון האָט זיך באַוויזן גאַנץ נידעריק אויף דרום און מערב, דער שניי אויף די ברייטע פּעלדער איז געוואָרן באַגילדט. מיר זיינען געבליבן שטיין הינטער לאַדזש. איך און מיין שוואַגער זיינען צוגעגאַנגען צום נייעם יידישן בית־עולם, אויף דער בזשעזשער גאַס, וואו עס איז געווען די ערשטע סטאַציע פון טראַמוווי, וואָס האָט געפירט אין שטאָט אַריין.

מיר זיינען אריין אין טראמוויי. ווען איך האָב באַצאלט דעם קאַנ-
דוקטאָר און ער האָט דערזען אויף מיר די געלע לאַטע, האָב איך דערפילט.
זיין ביטולדיקן בליק אויף מיר. זיין באַנעמונג צו אונדז איז געווען אַזוי
ווי צו נידעריקע באַשעפענישן. מיר זיינען דורכגעפאַרן די גאַנצע בושע-
זשינער גאַס און דער טראַמוויי איז כמעט געווען ליידיק. איך האָב אַרויס-
געקוקט דורך די שוויבן. עס האָט אויסגעזען אַזוי ווי יום-כיפור: אַלע
געוועלבער זיינען געווען פאַרהאַקט, פאַרלייגט מיטן פּרענט. מען האָט נישט
געזען קיין לעבעדיק באַשעפעניש. די גאַס איז געווען באַוואוינט פון בלוז
יידן. דאָס איז געווען אַ האַנדלס-צענטער. די גאַס פלעגט שטענדיק זיין
פול מיט מענטשן. עס האָט דאָ געקאַכט און געברויזט. אַצינד הערשט דאָ
אַזאַ טויטקיט, וואָס וואַרפט אָן אַ גרויל; עס פילט זיך דער מלאַך-המוות.
די עטלעכע מענטשן, וואָס זיינען געזעסן אין טראַמוויי, האָבן מורא געהאַט
אַ וואַרט אַרויסצורעדן. מיר זיינען דאָ געווען די איינציקע יידן. דאָס איז
געווען אין די לעצטע טעג, ווען עס איז נאָך געווען דערלויבט יידן צו פאַרן
אויפן טראַמוויי.

מיין שוואַגער האָט געטראַפן זיין שטוב אין זעבליקן צושטאַנד, ווי זיין
ווייב האָט איבערגעלאָזט, ווען זי איז אַהיימגעפאַרן מיט די קינדער צו
אירע עלטערן קיין סקאַרזשיסק. אַלץ איז געבליבן: דאָס מעבל, דאָס
בעטגעוואַנט, ס'געשיר, דאָס איז געווען דערפאַר, ווייל אין דער ערשטער
שטוב האָט געוואוינט אַ גוטער שכן, וואָס האָט אַכטונג געגעבן.

אין „פּראַטעקטאָראַט“ איז נישט געווען וואָס צו עסן. כמעט אַלץ איז
שוין געווען ראַציאָנירט אויף קאַרטן; אַזוי איז אין לאַדזש אַלץ געווען
לרוב פון כל-טוב און אָן קאַרטן. מען האָט נאָר באַדאַרפט האָבן געלט.
יידן האָבן אָבער נישט געהאַט ביי וואָס צו פאַרדינען. די גרעסטע גבירים
זיינען אין איין מינוט געוואָרן די גרעסטע אביונים. די דייטשן האָבן זיי
אַרויסגעטריבן פון זייערע דירות, פאַבריקן, געשעפטן. מען האָט ביי זיי
צוגענומען די שליסלען און אַרויסגעטריבן מיט אויסגעליידיקטע קעשענעס,
אַזוי ווי זיי זיינען געגאַנגען און געשטאַנען אין איין העמד.

באַלד צו מאַרגנס האָב איך מיך צו פוס אַהינגעשוואַרצט אויף דער
שענקיעוויטש-גאַס, איינע פון די שענסטע גאַסן, וואו איך האָב געהאַט
מיין שטוב. איך בין צוגעקומען צו דער טיר, איז געהאַנגען אַ שלאַס אויף-
איר. איך בין אַריינגעגאַנגען צו אַ שכנטע, אַ פאַלקע. זי האָט זיך מיט מיר
דערפרייט. זי האָט מיר דערציילט, אַז „אין מיין שטוב וואוינט אַ דייטש
און אַז אַלע מיינע זאַכן זיינען פאַרבליבן.“ זי האָט מיר אויך איבערגעגעבן.

אז איידער די דייטשן האָבן אַקופירט לאַדזש, האָבן די, וואָס זיינען געווען אין מיין שטוב, אַ גאַנצע נאַכט געברענט מיינע ביכער, וואָס איך האָב אַרויסגעגעבן דעם זומער. זיי האָבן געזאָגט, אז דאָ געפינען זיך לידער קעגן מילחמה. דאָס איז געווען מיין ערשט ביכל לירישע לידער „יונג-גריין-מאַי“. זיי האָבן קיין איין עקזעמפלאַר נישט איבערגעלאָזט. זי האָט מיר אויך דערציילט, אז אין דעם הויז וואוינען שוין נישט קיין יידן און דעם באַלעבאַס, דעם פּאָן קאַץ, מיט דער גאַנצער מישפּחה, האָבן די דייטשן ביי נאַכט אַרויסגענומען פון די בעטן און זיי ערגעץ פאַרשיקט. איך האָב מיך מיט איר געזענגט און אַוועקגעגאַנגען.

פון מיין האַפענונג צו האָבן אַן אַנצוג, אַ פּאַר שיק, אַ ביסל וועש איז גאַרנישט געוואָרן. איך בין געבליבן אין איין העמד. כ'בין צו גאַרנישט צוגעבונדן, כ'בין אַ פרייער מענטש. כ'בין געווען פריי ווי אַ פויגל. דאָס האָט מיך געמאַכט צופרידן, ממש „גליקלעך“...

איך בין אַריינגעגאַנגען צום סטרוזש (הויזוועכטער), אַ מיטליאַריקער פּאַליאַק, אַ פּויער פון אַ דאַרף. ער איז דאָ געקומען מיט אַ צוויי יאַר צוריק. געווען נישט קיין שלעכטער גוי, אָבער די ענדעקישע צייטונג „דוואַ גראַשע“ האָט אים געמאַכט פאַר אַן אַנטיסעמיט. ער האָט מיך אַצינד אויפֿ-גענומען גלייכגילטיק. ער האָט געטראָגן נייע ווינטער-מלבושים, אַ פוטערנע צאַפע, אַ פּאַר נייע געזענע שטייול, וואָס חסידים פלעגן טראָגן. כ'האָב מיך משער געווען, אז דאָס אַליץ איז צוגערויבט פון יידן. איך האָב אים געזאָגט: „יאַניע, איך בין געקומען זען וואָס דו מאַכסט. ווי גייט עס דיר?“ — „אַ, נישט שלעכט.“ — האָט ער געענטפערט מיט אַ פּויערישן אַקצענט.

— „ווען איז דיר געווען בעסער, היינט צי פאַר דער מילחמה?“

— „אַ, פאַר דער מילחמה איז מיר אויך נישט שלעכט געווען. נאָר

היינט איז מיר אַ סך בעסער.“

— „יאַניע, בענקסטו נאָך די יידישע לאַקאַטאַרן? וועסטו פון די פּויע-

לישע און דייטשע גאַרנישט האָבן. שבת מאַכן זיי אַליין פייער.“

— „נאָך דער כאַלקע (חלה), די זשידאָוסקאַ ריבקאַ און נאָך דעם

זשידאָוסקי שנאַפּס 'שאַבאַסוואַוקאַ', בענק איך יאָ.“

— „ווען די יידן וועלן צוריק קומען, וועסטו ווידער דאָס האָבן.“

ער האָט מיר גאַרנישט געענטפערט און איך האָב זיך געזענגט מיט

אים.

עס איז מיר איינגעפאַלן אַרויפצוגיין אויפן בוידעם. איבער מיין

געוועזענער שטוב. אפשר וועל איך דארטן טרעפן עפעס פון מיינע זאכן.
כ'האב טאקע געפונען צוויי מיינע מאנוסקריפטן פראזע און א דראמע און
אויך עטלעכע ווערטליקע יידישע ביכער. דאס אלץ האב איך אריינגעלייגט
אין דעם זאק, וואס איך האב מיטגעברענגט. איך האב אויך דא געטראפן
א מאלארסקן עמער, מיט עטלעכע פאפירענע טארבעלעך, מיט פארשיידענע
טרוקענע פארבן, א גרויסע בארשט צום מאלן די ווענט, עטלעכע קלענערע
בערשטלעך און א שפאכלע. איך האב מיך מיט דעם דערפרייט, ווייל מיט
דעם וועל איך קאנען פארדינען אויף א שטיקל ברויט.

איבער די גאסן איז פאר א ייד נישט געווען אזוי לייכט צו גיין:
אומעטום האבן אויף אים געלויפערט דייטשע אפיצירן אדער פאלקסדייטשן,
וואס האבן געכאפט אויף ארבעט און מען איז קיין מאל נישט זיכער געווען,
צי מען וועט ארויס א לעבעדיקער פון זייערע הענט. דער זאק, וואס איך
האב געטראגן, האט צוגעדעקט מיינע געלע לאטעס, האט מען נישט
געוואוסט, צי דא גייט א ייד. אין מיינע ארעמע מלבושים און דרייסטן
גאנג האב איך געמאכט דעם איינדרוק פון א גוי. די מאלארסקע כלים
האבן אויך ארויסגעהאלפן, און איך בין בשלום געקומען אהיים.

אויף אלע טירן, וואו עס האבן געוואוינט יידן, און אויף זייערע גע-
שעפטן האט מען געמוזט אויפהענגען א געלן מגן-דוד. די דייטשן האבן
כטרד אויסגערויבט יידישע געשעפטן און איבערגעלאזט ליידיקע פאל-
צעס, אדער עס קאנפסקירט און באזעצט מיט דייטשע באלעבאטיים. יידי-
שע פראצע איז געווארן הפקר אזוי ווי דער ייד גופא.

די דייטשע צייטונגען אין לאדזש האט געשריבן: „עס וועט פאר יידן
געמאכט ווערן א געטא און די דייטשן וועלן די יידן אויסלערנען ארבעטן.
די דייטשן וועלן די יידן העלפן זיך אריבערציען אין געטא“.

נאר יידן האבן געזאגט: „ווער וועט פירן די פארדיקן? די געשעפטן?
א „שיין“ פנים קאן לאדזש האבן אן יידן“.

פון גייערס-מארק האבן טאקע די דייטשן עטלעכע טעג געהאלפן די
דריי הונדערט יידן אריבערפירן אויפן שטח, וואו עס איז געווען די געטא.
האבן יידן געזאגט: „ביז 'עקע נאר' וועט באווייזן אריבערצופירן אלע
יידן אין געטא אריין, וועט זיך פריער ענדיקן די מילחמה“. און אויס
מילחמה האט ביי יידן געהייסן — דייטשלאנדס מפלה.

אבער איין נאכט זיינען דייטשע זעלנערס פלוצעם באפאלן יידישע
היימען, דערשאסן הונדערטער יידן און טויזנטער ערגעץ פארשיקט. די
נאכט איז אריין אין דער געשיכטע א"נ „דער בלוטיקער דאנערשטיק“.

דאס האָט אָנגעוואָרפֿן אַזאַ מורא, אַז אַלע יידן זיינען אַליין געלאָפֿן אין געטאָ אַרײַן.

איך האָב געוואוינט אין „אַלטשטאָט“, וואָס האָט געהערט צו דער געטאָ. אַזוי ווי די געטאָ איז נאָך געווען אָפֿן, האָבן פּאָליאַקן געברענגט ברויט, זעמל, אייער, פוטער, הינער און נאָך גוטע זאַכן. ווער עס האָט געהאַט געלט, האָט געקאַנט לעבן. איינע אַזאַ סוחרטע האָט צו מיר געזאָגט: „מען וועט אייך פּאַרמאַכן אין אַ געטאָ. פּאַר אונדז, פּאָליאַקן, וועט דאָס נישט גוט זײַן און אייך, יידן, וועט אויך נישט גוט זײַן.“ איך האָב איר געזאָגט: „פּאַר אייך, פּאָליאַקן, וועט דאָס טאַקע נישט גוט זײַן, אָבער אונדז, יידן, וועט זײער שלעכט זײַן.“

איך האָב אַ ביסל פּאַרדינט פֿון אויסמאַלן שטובן אויסער דער געטאָ און פֿון דעם האָב איך מיך דערנערט.

עס האָט זיך אונטערגערוקט דער יום־טוב פסח. עס איז געוואָרן וואַרעמער. דער פּרילינג איז געקומען, אָבער פּאַר אונדז, יידן, איז פֿון טאָג צו טאָג געוואָרן אַלץ ערגער און ערגער. ס'איז נישט געווען ביי וואָס צו פּאַרדינען. איך האָב מיך אַרויסגעגעבעט פֿון געטאָ מיט אַ זאַק, וואָס האָט צוגעדעקט די געלע לאַטעס. כ'בין געגאַנגען אויף דער ווסטאָדיע גאַס צו אַ קוילנסקלאַד, וואָס האָט פּריער געהערט צו אַ יידן און אַצינד האָט דאָס אַ פּאָליאַק. איך האָב געקויפט אַ פּוד קוילן, אַרײַנגעטראַגן אין געטאָ און פּאַרקויפט. אַזוי האָב איך געטאַן דריי־פּיר מאָל טעגלעך, האָב איך פּאַרדינט אַ צוויי־דריי מאַרק אַ טאָג. פֿון דעם האָב איך מיך מפרנס געווען. איך האָב לייכט געקענט ביי די קוילן מער פּאַרדינען, ווייל עס איז נישט געווען מיט וואָס צו קאָכן, אָבער כ'האַב נישט געהאַט קיין שכל.

פּאָליאַקן שמוגלערס פֿון גאַנץ פּוילן האָבן זיך אַרומגעדרײט אין דער נאָך נישט־פּאַרמאַכטער געטאָ און האָבן אויפגעקויפט ביי יידן אַלערליי סחורות. זיי האָבן יאָ געוואוסט, אַז מען גייט צומאַכן די געטאָ.

די דייטשן האָבן געוואַלט מאַסקירן זייערע מערדערישע מעשים לגבי יידן, האָבן זיי געניצט פּאַרפירערישע מיטלען צו ווײַזן פּאַר דער וועלט, אַז די יידן איז גוט, און איינער פֿון אַזעלכע מיטלען אין לאַדזש איז געווען אַזאַ:

זיי האָבן אויסגעשולט אַ יידישן פּאָליציאַנט, ער זאָל קאַנען אָנפירן מיט דעם גאַסן־פּאַרקער. זיי האָבן אים אַוועקגעשטעלט אויף דער נאַוואַ-

מייעסקא-גאס, עק אלטשטאט און אנהייב זגיערזשער גאס, וואו עס איז געווען אַ שטאַרקער פאַרקער פון טראַמוויען, אויטאָס, דראַזשקעס און ראַלוועגענער, און אים געגעבן די אויפגאַבע צו רעגולירן דעם פאַרקער. ער האָט געטראָגן ציווילע קליידער מיט צוויי געלע לאַטעס, אַזוי ווי יעדער ייד, אָבער אויפן לינקן אַרעם האָט ער געהאַט אַ ווייסע באַנד מיט אַ טונקל-בלויזען מגן-דוד און אַ פּאַליציי-שטעקל אין האַנט. ער האָט רעגולירט דעם פאַרקער מיט גרויס קענטשאַפט. אַפילו דייטשן און מיליטער-לייט, וואָס זיינען געפאַרן אין אויטאָס און דראַזשקעס, האָבן געמוזט וואַרטן אויף זיין אַנווייז. ער האָט די מלאכה געטאָן אַזוי געשיקט, אַז פּאַליאַקן, יידן און דייטשן זיינען פאַרגאַפט געוואָרן און אים באַוואונדערט. איך האָב אויך באַוואונדערט, ווי גיך אַ ייד מאַכט דאָס געשיקטער פון אַלע פּאַליציאַנטן, וואָס ס'איז מיר אויסגעקומען ווען צו זען. איין מיטליאַריקער פּאַליאַק האָט צו מיר געזאָגט: „זעט איר, אייך, יידן, איז בעסער פון אונדז, איר זעט האָבן אַן אייגענע געטאָ מיט אַן אייגענער רעגירונג. אַט האָט איר שוין אייער אייגענע פּאַליציי, אייך, יידן, איז גוט.“ האָט ער פאַרענדיקט מיט קינאה.

— פּאַניע, דאָס איז גאַרנישט אַזוי גוט פאַר אונדז — האָב איך אים געענטפערט — איר קענט גאַרנישט באַגרייפן, ווי שלעכט דאָס איז פאַר אונדז. איך האָב געזען, אַז ער קאָן נישט באַגרייפן.

עס איז אַנגעקומען אַן אָפיציר מיט אַן אויטאָמאָביל און האָט פון דעם פאַרקער-פּאַליציאַנט געדרייט אַ פילם. נאָר איין און איינציק מאָל האָט דער יידישער פּאַליציאַנט אַנגעפירט מיטן גאַסן-פאַרקער. מער האָט זיך שוין דאָס ספּעקטאַקל נישט איבערגעחזרט.

מיט וואָכן צוריק, נאָך דעם ווי די יידן זיינען אַריין אין געטאָ, האָבן פּוילישע אַרבעטערס אַנגעהויבן גראַבן שמאַלע און טיפע גריבער אויף ביידע זייטן טראַטואַר פון די גאַסן נאָוואַמיעיסקאַ און אַלעקסאַנדראַווסקי. זיי האָבן דאָס זעלביקע געטאָן אויך אויף אַנדערע גאַסן. אין די גריבער זיינען אַריינגעשטעלט געוואָרן סלופּעס און אויף זיי האָבן די אַרבעטערס אַרויפגעצויגן דראַטן. די יידן האָבן זיך גענומען אַריענטירן ערשט דע-מאָלט, ווען מען האָט גענומען בויען דריי בריקן אַריבערצוגיין פון איין זייט געטאָ אויף דער צווייטער זייט געטאָ. און פאַר די אַלע מאַטעריאַלן און פאַר דער אַרבעט, האָבן יידן אַליין געמוזט באַצאָלן.

דעם 31סטן אַפריל 1940 פאַר נאַכט איז שוין די גאַנצע געטאָ

געווען אַרומגענומען מיט דראַקטן. צו מאַרגנס, דעם 1טן מאַי, האָבן באַד-
העלמטע דייטשע סאָלאַדאַטן, מיט אַנגעלאַדענע ביקסן און שפּיזן, געהיט
אַרום דעם געטאַצוים, אַזוי ווי מיר וואָלטן געווען קרימינעלע פאַרבּרעכערס
אַדער ווילדע חיות. מיר זיינען געוואָרן פּולשטענדיק אָפּגעשניטן פון
דער וועלט.

אויף דעם טאָג, דעם ערשטן מאַי, טויזנט ניין הונדערט און פּערציק,
איז דער גאָלייטער איבער ״וואַרטיגאַ״ אַדער ״נויעס רייך״, האָנס גריי-
זער, ימח שמו! געקומען קיין לאַדזש. די געשטאַפּאַ האָט אים צוגעטראָגן
די מתנה: לאַדזשער געטאַ. גרייזער האָט דעמאָלט געהאַלטן אַ רעדע פאַר
דער היטלערי-יונגט, אין וועלכער ער האָט געזאָגט: ״די יודען זיינען גע-
בענדיקט! פון הונגער וועלן זיי פאַרוואַנדלט ווערן אין משוגענע הינט.
איינער פון צווייטן וועט אָפּבייסן שטיקער פלייש. זיי וועלן זיך אַליין
אויפּרעסן. אויף דעם אָרט, וואו עס איז היינט די געטאַ, וועט אין צוואַנג-
ציק יאָר אַרום זיין אַ פּרעכטיקער גאַרטן... ווען אַ דייטש וועט שפּאַ-
צירן מיט זיינע קינדער, וועט ער פאַר זיי מוזן אָפּשילדערן, ווי אַזוי די
״ווילדע חיות״ האָבן אויסגעזען...״

ביי וואָס צו פאַרדינען איז נישט געווען. קיין שפּייז האָט מען נישט
אַריינגעשיקט. זיינען מיר אויסגעשטעלט געוואָרן אויסצושטאַרבן פון הונ-
גער און עפּידעמיעס. ווען מיין שוואַגער האָט אַ פאַרצווייפּלטער מיך
געפּרעגט: ״ירחמיאל, וואָס וועט זיין?״ האָב איך אים געענטפּערט מיט
רעציטירן מיין ערשט ליד, וואָס איך האָב אַנגעשריבן אונטער דער פאַר-
שקלאַפונג פון די נאַציס מיטן נאָמען ״נישט פאַרצווייפּלען״ (דער טעקסט
פון ליד ווערט געגעבן אויף ז' 150).

אַבער שפּעטער זיינען מיר באַשערט געווען נאָך גרעסערע צרות
און פיינען אין די פאַרשיידענע היטלעריסטישע קאַצעטן.

באגעגעניש מיט מרדכי געבירטיג

בשייכות מיט מיינע מעמוואַרן פון דער אוממענטשלעכער היטלער־
צייט אין פוילן, האלט איך פאַר וויכטיק צוצוגעבן זיכרונות וועגן מיינע באַ-
געגענישן מיט מרדכי געבירטיג און יוסף וואולף אין קראַקע. איך האָב
זיך דאָרטן פאַרהאַלטן אַ קורצע צייט גלייך נאָך מיין באַפרייט ווערן פון
לאַגער פאַר געפאַנגענע סוף 1939 און האָב אויסגעניצט די געלעגנהייט
זיך צו זען צום ערשטן מאל מיט ביידע קראַקאווער שרייבערס.

איך האָב געוואוסט, אַז אין קראַקע וואוינט דער פּאָלקסדיכטער מרדכי
געבירטיג, וואָס יידן איבער גאַר דער וועלט זינגען זיינע לידער. האָב איך
געפרעגט מיין קווינקע לאַלע וועגן זיין אַדרעס. האָט זי מיר געענטפערט:
„ערגעץ אויף קוזמיר.“ ווען כ׳בין געקומען אויפן קוזמיר, האָב איך אָפּ-
געשטעלט אַ סך יידן און זיך נאָכגעפרעגט אויף געבירטיגס אַדרעס.
יעדער האָט געזאָגט: „אַ געבירטיג, דער זינגער“, אָבער זיין אַדרעס האָט
קיינער נישט געוואוסט, ביז איך האָב אָנגעראַפן אויף אַ יידן, וואָס האָט
מיך צוגעפירט צום דיכטערס דירה, ערגעץ אין אַ הויף אויפן דריטן
עטאַזש, אַרויפצוגיין אויף אויסגעטראַטענע הילצערנע טרעפּלעך.

איך בין אַריינגעקומען אין דער קיך און באַלד איז פון דער צווייטער
שטוב אַריינגעקומען אַ מיטליאַריקער מענטש און געזאָגט:
— „געבירטיג? דאָס בין איך. שלום־עליכם, אַ ייד! — האָט ער
מיך באַגריסט מיט האַרץ, דריקנדיק מיין האַנט — ווער איז אַ ייד? פון
וואָנען איז אַ ייד?“

— „איך בין אַ יונגער יידישער דיכטער, פון לאַדזש...“

— „אַ איר זענט פון די געפאַנגענע לאַדזשער יידן? ווען זענט איר
באַפרייט געוואָרן?“

— „מיט עטלעכע טעג צוריק.“

— „ווי היסט איר?“

— „ירחמיאל בריקס.“

— „אַ, אויב אַזוי, קומט דאָך איך טאַקע אַ ברייטער שלום־עליכם!
— האָט ער מיר נאָך אַ מאל געדריקט די האַנט — מיר האָבן זיך דאָך
צוזאַמען געדרוקט אין „אינדזל“, ביי זישע באַגישן...“

— „יא, אין מאַי, דאָס יאָר, אין דערשינען מיין ערשטלינג, לירישע
לידער אונטערן נאָמען „יונג־גרינ־מאַי.“

— „כ׳ווייס, כ׳ווייס. נו, קומט אַריין.“ ער האָט מיך גענומען אונטערן

אַרעם און אַריינגעפירט אין דער צווייטער שטוב. איך האָב באַלד דער-
פילט אַ נאַענטקייט צו אים, ווי מיר וואָלטן זיך שוין לאַנגע יאָרן געקענט.
דאָס האָט געשאַפן זיין פּאַלקסטימלעכקייט און זיין עניוּות.
מרדכי געבירטיג איז געווען פון העכערן וואָקס. ער האָט געהאַט אַ
לענגלעך, ברייט און רונדיק פנים, אַ לאַנגע, ברייטע נאַז און גרויסע
שוואַרצע אויגן. זיין פנים האָט אויסגעדריקט טרויער און יסורים. ער
האַט געהאַט אַ קראַנק האַרץ, ביים רעדן האָט אים פאַרפעלט אַטעם. זיין
שטים איז געווען אַ וויינענדיקע. דאָס ערשטע האָט זיך מיר געוואַרפן
אין די אויגן: אַ סך מעדיציניען, וואָס זענען געשטאַנען אויפן קרעדענץ.
„זעצט אייך — האָט ער מיר אַנגעוויזן אויף אַ שטול ביים טיש —
מאַכט אייך באַקוועם, פילט אייך ווי ביי זיך אין דער היים. טוט אויס דעם
מאַנטל.“

— זעט איר, חבר בריקס: אפילו דער קריג קען אויך ברענגען עפעס
גוטס, כ'מין דאָס, וואָס מיר זיינען אַצינד צוזאַמען. פאַר וואָס זענט איר
נישט געקומען פאַר דער מילחמה? איך וואָלט אייך געווען איינגעאַרדנט אַ
ליטעראַרישן אַוונט.“

— „ס'טוט מיר טאַקע באַנג.“

כאַטש ס'איז געווען אַ זניקער טאַג, איז דאָ טונקל געווען, ווייל די
באַלקאָנען האָבן פאַרשטעלט דאָס ליכט. די דירה איז באַשטאַנען פון איין
שטוב מיט אַ קיך, מיט אַלט מעבל. אויף די ווענט זיינען געהאַנגען דריי
פאַרטרעטן פון זיינע מיידלעך, וואָס ער האָט פאַראייביקט אין זיין באַ-
וואוסט ליד „דריי טעכטערלעך“, וואָס יידן זינגען און פאַרגיסן דערביי
טרערן. אויף דער וואַנט גלייך קעגן איבער דער טיר איז געהאַנגען אַ
גרויס בילד פון אַ באַוואוסטן מאַלער: געבירטיג מיט זיין יינגסטער
טאַכטער. זי האָט עס מיט איר שיינער שטים און שטאַרקן געפיל די
ערשטע מפורסם געמאַכט דעם פאַטערס לידער.

געבירטיג האָט געזען, ווי איך ביטראַכט דאָס בילד, האָט ער געזאָגט:
„אייך האָב אַנומלט געזען, אַז נישט אַלע דייטשן זיינען פאַרדאַרבן: די
דייטשן האָבן געכאַפט יידן אויף אַרבעט, זיינען אַריינגעפאַלן פון שטוב
צו שטוב און געשלאָגן. איך האָב איבערגעלעבט אימת-מוות. די טיר איז
אויפגעפראַלט געוואָרן און עס האָבן זיך אַריינגעריסן אַן אַפיציר מיט
צוויי זעלנערס. ווען דער אַפיציר האָט דערזען דאָס בילד, איז ער געבליבן
פאַרגאַפט און ער האָט מיך פריינדלעך געפרעגט: „ווער איז דאָס אויף

דעם בילד? ווער איז דער מאַלער?" ער האָט באַוואַנדערט ווי נאַטירלעך און לעבעדיק דאָס בילד איז און זיי זיינען אַוועקגעגאַנגען.

אין דער קיך האָט זיך ביי עפעס געפאַרעט די יינסטע טאַכטער. עס איז אָנגעקומען פון דער גאַס די מיטלסטע טאַכטער. געבירטיג האָט מיך מיט איר באַקענט. דערנאָך איז אָנגעקומען זיין פרוי, אָן אויסגע-אַרבעטע, אָן אויסגעמאַטערטע פון צרות און נויט. מרדכי געבירטיג איז כל ימיו געווען אָן אַרעמאָן. ער איז געווען אַ טישלער, פון אָט דער אַרבעט האָט ער זיך מפרנס געווען. ווי ס'ווייזט אויס, האָבן די קראַקעווער יידן אים אָפגעשאַצט און געהאַלפן, ווייל אַלע זיינע דריי קינדער האָבן געהאַט געענדיקט גימנאַזיום. אָין פּוילן איז דעמאַלט דאָס געווען פאַרבונדן מיט אַ סך געלט.

„באַקען דיך מיט אַ יונגן יידישן פּאַעט — האָט געבירטיג געזאָגט צו זיין פרוי — אַ לאַדזשער, ער קומט פון געפאַנגען-לאַגער, פון קאָר-ביעזשין.“

מיר האָבן זיך באַגריסט. זי האָט אויף מיר געוואָרפן טרויעריקע בליקן און האָט באלד פאַרלאָזט דאָס הויז. עס האָט נישט געדויערט לאַנג און זי איז אַריינגעקומען מיט אַ שוואַרצער איבערגעאַנגענער מאַרינאַרקע אין דער האַנט און צו מיר געזאָגט: „מעסט נאָר דאָס אָן.“ איך האָב זי געפאַלגט. די מאַרינאַרקע איז נישט געווען מיין מאַס, אָבער איך האָב זי צוגענומען מיט אַ האַרציקן דאַנק.

געבירטיג האָט מיר אָנגעוויזן אַ בילד אויף דער וואַנט: „איר זעט, חבר בריקס, דאָס איז מיין עלטסטע טאַכטער שיפרעלע. זי האָט חתונה געהאַט אין דער מילחמה מיט אַ דאַקטער און זיינען באלד אַוועק קיין רוסלאַנד. זיי שיקן מיר בריוו מיט שליחים. דעם לעצטן בריוו פון זיי האָבן מיר באַקומען פון לעמבערג. ווער ווייסט וואו זיי זיינען אַצינד? מען שמועסט שטאַרק, אַז די רוסן וועלן קומען, אָן ס'וועלן איינגעשטעלט ווערן די גרענעצן פון פאַרן 1914-טן יאָר.“

געבירטיג האָט פאַר מיר פון זיכרון פאַרגעלייענט דאָס ליד:

שיפרעלעס פאָרטרעט

אויף דער וואַנט לינקס פון מיין בעט
הענגט מיין טאַכטער שיפרעלעס פאָרטרעט.
אַפט מאָל, אין דער מיט פון נאַכט,
ווען איך בענק נאָך איר און טראַכט,
זע איך, ווי זי קוקט אויף מיר,
הער איך, ווי זי רעדט...
— טאַטעשי, כ'ווייס, ס'איז דיר באַנג.
ס'וועט דער קריג שוין נישט געדויערן לאַנג.
קומען וועל איך באַלד צו דיר,
ס'קלאַפט דער פּרילינג שוין אין טיר.
— שמייכלט ליב צו מיר און רעדט
שיפרעלעס פאָרטרעט...

טרערן זיינען אים געשטאַנען אין די אויגן. ביידע טעכטער זיינען
געזעסן ביים טיש, האָבן געקוקט דעם טאַטן אין מויל אַריין און האָבן זיך
איינגעהערט מיט ייראט-הכבוד. דאָס ווייב האָט זיך געפאַרעט אין קיך.
געברטיג האָט זיך אויפגעשטעלט און געברענגט זיינס אַ בוך. ער האָט
עס געהאַלטן אַזוי ווי מען האַלט אַ נאָר וואָס געבוירן פייגעלע: „איר
זעט, חבר בריקס, דאָס זיינען מיינע לידער, וואָס דער „ייוואַ“, דער „ייוואַ“
אין ווילנע, האָט אַרויסגעגעבן.“ „ייוואַ“ האָט ער אַרויסגעזאָגט מיט שטאַלץ
און דערהויבנקייט.

„אייערע לידער זיינען געשריבן פשוט, מיט דעם לשון ווי דאָס פאַלק
רעדט“, האָב איך אים געזאָגט, נעמענדיק פון אים דאָס בוך, אַרויסגע-
געבן אין 1938. איך האָב איבערגעמישט אַ בלעטל און געלייענט דאָס
פאָרוואָרט פון מ. קיפּניס:

„יעדער דור האָט זיינע פאַלקס-זינגער און דיכטער. נישט מער:
דאָס רוב זינגער און דיכטער זינגען פאַר זיך אַליין. זייער שירה האָט
נישט דעם כוח אַרויסצורייסן זיך אין גאַס אַריין. כל-זמן זיי לעבן זינגען
זיי, שטאַרבן זיי אַפּ — שטאַרבט מיט זיי אַפּ זייער דיכטונג און פאַלקס-
געזאַנג. מרדכי געברטיג איז דער הונדערט-פּראָצענטיקער פאַלקס-
זינגער און פאַלקס-דיכטער, וואָס זינגט, שאַפט און וויינט אויס זיין ליד
אין שטוב און דאָס ליד זיינס פּראַלט אויף טיר און פענצטער און פילט
אַן די גאַס מיט שירה, באַזינגט דאָס אייגנאַרטיקע יידישע לעבן.

געבירטיגס אַ ליד קלעמט דאָס האַרץ, וואַרעמט און פילט אָן די יידישע
 נשמה מיט זיסער מעלאַנכאָליע און פריידיקן ציטער. און נאָך אַ סימן
 פון עכטער נישט-געפעלשטער פאַלקס-דיכטונג און פאַלקס-געזאַנג: וואָס
 מער מען הערט עס, אַלץ מער באַגייסטערט עס, וואַרעמט און ווירקט.
 דאָס איז אויך דער כוח און סוד פון געבירטיגס דיכטונג און געזאַנג,
 וואָס איז שוין געוואָרן די דיכטונג און געזאַנג פון גאַנצן פאַלקס.
 איך האָב געטראַכט: דאָס איז דאָס העכסטע, וואָס מען קען זאָגן
 וועגן ריכטיקער קונסט, וועגן פאַלקסטימלעכער דיכטונג.
 איך האָב דורכגעלייענט עטלעכע לידער. צו יעדער ליד איז געווען
 געדורקט די מוזיק.

„חבר געבירטיג — האָב איך געזאַגט — איך האָב געהערט אייערע
 לידער זינגען אין יידישן טעאַטער, איבער די הייפן און גאַסן פון גאַסן-
 זינגערס, אין די וואַרקשטאַטן פון אַרבעטערס; מאַמעס וויגן איין קינדער
 מיט אייערע לידער. איך אַליין האָב גרויס הנאה פון זינגען אייערע ליד-
 דער. די יוגנט אין יידישע אַראַגאַניזאַציעס זינגט אייערע לידער. וואו עס
 וואוינען נאָר יידן זינגט מען אייערע לידער. איר האָט אונדז געגעבן
 דעם מיזרח-איראָפּעאישן ייד פון געבוירן ווערן ביו צום קבר, דעם
 שטייגער לעבן פון אַלע זיינע שיכטן: אַפילו דעם גנב, אַבער מיט רחמנות,
 און דעם אַרבעטסלאָזן פּראָלעטאַריער. איר קומט פון פאַלק, שעפט פון
 פאַלק און שאַפט פאַר דעם פאַלק. איר מאַכט נישט קיין לידער דורך
 אויסגעלערנטער טעכניק, אַ בער קען מען אויך אויסלערנען טאַנצן;
 די לידער און די מוזיק קוואַלן אַרויס פון אייער האַרץ אַזוי ווי אַ שטראָם
 פון אַ קוואַל; אַזוי עכט, אַזוי נאַטוראַל.“

געבירטיג האָט געפרוואוט פאַרטושן מיינע רייד און ער האָט געזאַגט:
 „ווייס איך וואָס? איך שרייב פשוט אַזוי ווי איך קען — אַ פשוט לידל
 און שוין. חבר בריקס, מען האָט מיך באַגנבעט ס'גאַנצע לעבן. די יידישע
 אַקטיאָרן האָבן געמאַכט געלט פון מיינע לידער און מיר נישט באַצאַלט
 קיין איין גראַשן. איר זעט דאָך וואָס פאַר אַ מזל איך האָב: די פירמע
 „סירענאַ“, אין וואַרשע, האָט געמאַכט פּלאַטן פון מיינע לידער אָן מיין
 וויסן. ווען כ'האָב מיך דערוואוסט וועגן דעם, האָב איך זי איינגעקלאָגט
 און דאָס געריכט האָט צוגעמישפט מיר צו באַצאַלן פּופציק טויזנט
 זלאָטעס! די פירמע האָט אַפּעלירט און דאָס אַפּעלאַציע-געריכט האָט
 באַשטעטיקט דעם אורטייל, האָט די פירמע אַנגעגעבן צום העכסטן גע-
 ריכט אין וואַרשע. איך האָב געהאַט אַ געוואונענע „ספּראַווע“: איר שטעלט

איך פאָר: פּופּציק טוּזנט זלאָטעס?! דער קאַסאַציע-פּראָצעס האָט גע-
זאָלט פאַרקומען דעם אַכטן סעפטעמבער און די מילחמה איז אויסגע-
בראַכן דעם ערשטן סעפטעמבער, האָט געבירטיג פאַרענדיקט טרויעריק.
„זאָוי איז שוין דער גורל פון קינסטלער“, האָב איך געזאָגט.

„כ׳האָב געלייענט דאָס עסייעלע, וואָס מיין חבר ל. מ. פעטשעניק
האָט וועגן אייך געשריבן. ער איז אַן ערלעכער מענטש, אַ גרויסער
תלמיד-חכם און ערודיט. ער וואוינט אין ליוויטש, אָבער יעדער זומער
האָבן מיר צוזאַמען געוואוינט אין ראַבקע, לעבן קאַזשימיעזש. עס זיינען
דאָרטן אַהין געקומען אַ סך יידישע קינסטלערס — ער האָט אַרויסגע-
נומען אַ פּאָטאָגראַפיע און מיר געוויזן — „איר זעט, דאָס בין איך און
פעטשעניק. דאָס בילד איז גענומען געוואָרן דעם לעצטן זומער אין
ראַבקע.“

„אַ פּיינער עסייאַסט דער פעטשעניק — האָט געבירטיג ווייטער
גערעדט — אַ גרויסער קענער פון דער אַלטער גריכישער ליטעראַטור.
ער איז אויך אַ לינגוויסט: ער האָט אַרויסגעגעבן אַ ביכל וועגן אַלטן
יידיש, האָב איך נישט פאַרשטאַנען מער ווי צוויי ווערטער. גאַר אַן
אַנדער יידיש האָבן יידן גערעדט מיט הונדערטער יאָרן צוריק. אויסגע-
וואַקסן אַ שיינ לשון, אַ רייך לשון.“

מיט אַ תירוץ האָב איך זיך אַרויסגעדרייט פון אָנגעבאַטענעם עסן
און האָב אָנגענומען געבירטיגס בקשה צו קומען צו אים זונטיק צו
מיטיק.

איך האָב געהאַלטן וואָרט און געקומען צו דער באַשטימטער צייט.
נאָכן טרעפן זיך מיטן יונגן שרייבער יוסף וואולף, וואָס האָט אויך גע-
לעבט אין קראַקע, און וועגן דעם וועל איך שפעטער באַשרייבן.
נאָכן אָפּעסן אַן איינפאַכן מיטיק האָט געבירטיג מיר איבערגעגעבן,
אַ יוסף וואולף איז היינט געווען ביי אים. „ער האָט מיר דערציילט וועגן
אייער רעציטירן משה שולשטיינס „צוגן“ און געזאָגט, אַז די רעציטאַציע
אייערע איז בעסער פון מאַלווינאַ ראַפּעלס.“

געבירטיג האָט פאַרגעלייענט פאַר מיר עטלעכע לידער אויף אויס-
ווייניק, צווישן זיי דאָס באַרימטע „אונדזער שטעטל ברענט“. היות שפע-
טער זיינען אַריינגעפאַלן פאַרשידענע וואַריאַנטן אין דאָזיקן ליד, איז
כדאי דאָ צו ברענגען דעם טעקסט, ווי איך האָב עס געהערט פון געביר-
טיגס מויל:

אונדזער שמעטל ברענט

ס'ברענט, ברידערלעך, ס'ברענט!
אוי, אונדזער אַרעם שמעטל, נעבעך, ברענט!
בייזע ווינטן מיט ירגוזן
רייסן, ברעכן און צעבלאָזן
שטאַרקער נאָך די ווילדע פלאַמען.
אַלץ אַרום שוין ברענט!

און איר שטייט און קוקט אַזוי זיך
מיט פאַרלייגטע הענט,
און איר שטייט און קוקט אַזוי זיך —
אונדזער שמעטל ברענט! ...

ס'ברענט! ברידערלעך, ס'ברענט!
אוי, אונדזער אַרעם שמעטל, נעבעך, ברענט!
ס'האַבן שוין די פייערצונגען
דאָס גאַנצע שמעטל איינגעשלונגען —
און די בייזע ווינטן הוזשען,
ס'גאַנצע שמעטל ברענט!

און איר שטייט און קוקט אַזוי זיך
מיט פאַרלייגטע הענט,
און איר שטייט און קוקט אַזוי זיך —
אונדזער שמעטל ברענט! ...

ס'ברענט! ברידערלעך, ס'ברענט!
אוי, עס קען, חלילה, קומען דער מאַמענט:
אונדזער שמאַט מיט אונדו צוואַמען
זאָל אויף אַש אַוועק אין פלאַמען,
בלייבן זאָל, ווי נאָך אַ שלאַכט,
נאָר פוסטע, שוואַרצע ווענט!

און איר שטייט און קוקט אַזוי זיך
מיט פאַרלייגטע הענט
און איר שטייט און קוקט אַזוי זיך —
אונדזער שמעטל ברענט! ...

ס'ברענט! ברידערלעך, ס'ברענט!
די הילף איז נאָר אין אייך אליין געווענדט:
אויב דאָס שטעטל איז אייך טייער,
נעמט די כלים לעשט דאָס פייער,
לעשט מיט אייער אייגן בלוט —
באָוויזט, אַז איר דאָס קענט.

שטייט נישט, ברידער, אַט אַזוי זיך
מיט פאַרלייגטע הענט.
שטייט נישט, ברידער, לעשט דאָס פייער!
אונדזער שטעטל ברענט!

געבירטיג האָט געלייענט פשוט, מיט האַרץ, מיט אַזאַ גוטער דיקציע,
אַז מען האָט געהערט אַרויסריידן יעדער אות. דאָס ליד האָט מיך אויפֿ-
געטרייסלט; מרדכי געבירטיג דער פאַלקסמענטש, אין די מיטעלע יאָרן,
האָט געהאַט אַ ווייטן בליק, ער האָט דערפילט מיט זיין אינטואַציע, וואָס
עס רוקט זיך אַן אויף דעם יידישן פאַלק אין פּוילן. ער איז געווען דער
נביא פון זיין פאַלק, אַזוי ווי וולאַדימיר זשאַבאַטינסקי האָט פאַרויסגעזען
דעם חורבן פון די יידן אין פּוילן. יצחק קאַצענעלסאָן האָט געמוזט פריער
דורכמאַכן וואַרשעווער געטאָ, כדי ער זאָל וואַרפן די לאַזונג: „יידן, נעמט
אייך צום געווער! יידן לערנט אייך שייסן!“ געבירטיג האָט נאָך אין יאָר
1938 דאָס אַלץ פאַרויסגעזען און פאַרויסגעזונגען.

געבירטיגס רוף האָבן אויסגעפירט די יידישע פאַרטיזאַנער, די אויפֿ-
שטענדלערס אין וואַרשעווער געטאָ און אַנדערע געטאָס און לאַגערן. דאָס
דאָזיקע ליד, כאַטש עס איז פריער קיין מאָל נישט געווען געדרוקט, איז
דערגאַנגען צום פאַלק פון מויל צו מויל, פון געטאָ צו געטאָ, פון לאַגער
צו לאַגער. ס'איז געוואָרן אַ נאַציאָנאַלער הימן, ווייל דער פאַלקסדיכטער
מרדכי געבירטיג איז געווען אַ שליח-ציבור פון פּוילישן יידנטום. ער האָט
אין זיינע לידער געגעבן: דאָס האַרץ און די נשמה פון זיין פאַלק.

איך האָב אָבער נישט געקענט מסכים זיין מיט געבירטיגס פעסימיים.
איך בין געווען אַן אָפטימיסט, אין 1940, ווי אַלע שפעטערדיקע יאָרן פון
דעם צווייטן וועלטקריג.

איך האָב שפעטער אָנגעשריבן אַן אָפטימיסטיש ליד ווי אַ מין ענט-
פער אויף געבירטיגס „שטעטל“ און אים געווידמעט. איך האָב עס אים

איבערגעשיקט מיט מיין קוזין משה-הערש, וואָס האָט געוואוינט אין קראַקע. משה-הערש האָט מיר דערציילט, אַז דאָס ליד האָט אױף געביר-טיגן געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק און ער האָט געזאָגט: „עס איז פאַלקס-טימלעך און ליטעראַריש.“ אָט איז דאָס ליד:

נישט פאַרצווייפלען

ס'איז נאָר אַ דורכווייענדיקער ווינט —
נישט פאַרצווייפלען מיין קינד.
מיר זיינען אַלטע ביימער, טיף און ברייט,
אין דער ערד פאַרוואַרצלט
מיט גרויסע קרוינען,
וואָס באַצירן די וועלט;
שטאַרקע שטורעמווינטן
קענען פון אונדז
די בלעטער נאָר אַפרייסן,
די צווייגן אַפברעכן,
אַבער נישט די קרוינען.
שטאַרקע, טיף-פאַרוואַרצלטע ביימער
קענען ווינטן נישט אויסרייסן,
נישט אויסוואַרצלען!
מיר זיינען ביימער אייביקע,
וואָס גיבן דער וועלט פירות שפייזנדיקע.
מיר וועלן אייביק זיין!
ס'איז נאָר אַ דורכווייענדיקער ווינט —
נישט פאַרצווייפלען מיין קינד ...

אין לאַדזשער געטאָ איז דאָס ליד רעציטירט געוואָרן. עס האָט אַריינ-געבלאָזן ביטחון, גלויבן, און מיר וועלן איבערלעבן. היינט זע איך: ביידע זיינען מיר געווען גערעכט. ביידנס ווערטער זיינען מקויים געוואָרן. איך האָב מיך געזעגנט מיט דער פרוי, מיט די צוויי טעכטער. ווען

כ'האָב מיך געזעגנט מיט דער יינגסטער טאָכטער, האָט זי שטאַרק געדריקט מיין האַנט, איך האָב אויך אַזוי געטאָן. זי האָט שעמעוודיק אַראָפּגעלאָזט די אויגן און דאָס פנים איז געוואָרן ראַזיק. מיך האָט גע- צויגן זי אַ קוש צו טאָן, אָבער כ'האָב מיך געשעמט. מיט געבירטיגן האָב איך מיך שטאַרק צעקושט. זיינע לעצטע ווערטער צו מיר זיינען געווען: „געדענקט, למען השם, באַשרייבט אַלין, וואָס איר האָט דורכגעלעבט. אייער חוב איז דורכצופירן די דאָזיקע מיסיע.“

איך האָב מיטגענומען ליבע און ווייטיק צו דער דאָזיקער מישפּחה. די גאַנצע מילחמה האָב איך נישט פאַרגעסן די געבירטיגס אָון געחלומט: ווען די מילחמה וועט זיך ענדיקן, וועל איך פאַרן קיין קראַקע צו זיי. אפשר וועט די יינגסטע טאָכטער ווערן מיין באַשערטע.

פון געבירטיגס מישפּחה איז קיינער נישט געבליבן לעבן. מען דער- ציילט: ווען די דייטשן האָבן ליקווידירט די קראַקעווער געטאָ, איז מרדכי געבירטיג געזעסן אין גאַס אויף אַ שטיין און געשריבן אַ ליד, האָט אים אַ דייטש דערשאָסן. וואוהין זיין געביין איז אַהינגעקומען, ווייסט מען נישט. זיין ליד איז אָבער געבליבן און ווערט געזונגען פון זיין פּאָלק, וואָס איז צעשפּרייט איבער דער וועלט. וואָס מער מען זינגט עס, אַלץ מער באַ- גייסטערט עס. זיין ליד פון חורבן וועט בלייבן אויף דורות.

אַ באַזוך ביי יוסף וואולף

זייענדיק אין קראַקע אָנהייב 1940, נאָך מיין באַפּרייט ווערן פון געפאַנגען-לאַגער, האָב איך זיך געוואַלט טרעפן מיטן יונגן יידישן שריי- בער יוסף וואולף, וואָס האָט אויך, ווי געבירטיג, געלעבט אין יענער שטאָט. ביים געזעגענען זיך פון געבירטיגן, האָב איך אים טאַקע געבעטן וואולפס אַדרעס, וואָס ער האָט מיר געגעבן.

י. וואולף האָט נישט לאַנג צוריק געהאַט אַרויסגעגעבן אַ בוך קריטיק מיט אַ פאַרוואַרט פון משה שימעל. דאָס בוך האָט ער מיר צוגעשיקט. ער האָט דאַרטן געשריבן וועגן אַ סך פאַרשוויגענע יונגע יידישע דיכטערס

און פראָזאָאיקערס. כ'האַב געזען, אַז ער איז געלערנט און אָנגעלייענט מיט דער וועלט-ליטעראַטור. איך האָב אים געהאַט צוגעשיקט מיין ביכל לידער "יונג-גריין-מאַי" און איך האָב זייער געוואַלט זיך באַקענען מיט אים.

יוסף וואולף האָט געוואוינט אויף דער דיעטלאַ אַלייע. מען האָט דאָס גערופן די "פלאַנטן". דאָס איז געווען די שענסטע און דייכסטע יידישע געגנט. ער האָט געוואוינט ביי זיין פאָטער, אַ גביר אין זיין אייגן הויז, וואָס איז געווען אַ פינפֿשטאַקיקער קאַסטן — אַ הויף מיט אַ פראַנט און דריי אַפֿצינעס. די וואולפס האָבן געוואוינט אויפן צווייטן שטאַק מיט צוויי איינגאַנגען, פון פאָרנט און פון דער קיך.

אויף מיין קלונג אין טיר האָט אַ יונגע סימפּאַטישע פרוי זייער פאָר-דעכטיקט געעפנט די טיר, אָבער נישט אַראָפּגענומען דאָס קייטל אויף דער טיר. איך האָב זי געפרעגט אויף יידיש: "דאָ וואוינט יוסף וואולף?" "יא, ווער זענט איר?" — האָט זי געפרעגט.

"איך בין ירחמיאל בריקס, אַ יונגער דיכטער פון לאַדזש. קאָן איך אים זען?"
"איך בין זיין פרוי — האָט זי שוין געעפנט ברייט די טיר — קומט אַריין."

באַלד איז יוסף וואולף געקומען. איך האָב אים געזאָגט ווער איך בין. ער האָט מיר געגעבן אַ וואַרעמען שלום-עליכם און מיך אַריינגעפירט אין עסצימער. ער האָט מיך פאָרגעשטעלט פאָר זיין פאָטער און מוטער: "באַקענט אַ יונגן יידישן דיכטער פון לאַדזש." די מוטער האָט מיך פריינד-לעך באַגריסט און דער פאָטער, מעשה-סוחר, האָב איך דערפילט, קוקט מיט ביטול אויף די נישט פראַקטישע פאָעטן.

יוסף וואולף האָט מיך געפרעגט אויף יעדער יונגן יידישן דיכטער און פראָזאָאיקער אין לאַדזש. איך האָב מיך געוואונדערט, ווי ער געדענקט יעדער נאָמען. "גיט זיי אַיבער — האָט ער געזאָגט — אַז אין מיין נאָענטסטן בוך וועל איך וועגן זיי אַלע שרייבן, וועגן אייך אויך. אייער ביכל איז דאָך דערשינען נאָך מיין בוך." ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט ליגן אַ מאָנוסקריפט וועגן פרצן, וואָס ס'וועט זיין אַ גאַנץ בוך. ער האָט מיר אויך דערציילט, אַז זיין ווייב איז אַן אור-אור-אייניקל פון בעל-שם-טוב.

די דירה איז געווען א גבירישע און רייך אויסגעמעבלירט. ער האָט מיר געוויזן זיין ביבליאָטעק. איך האָב באַוואַנדערט ווי מען פילט דאָ נישט די מילחמה. זיי האָבן מיך פאַרבעטן אויף פרייטיק־צור־נאַכטס און איך האָב זיי צוגעזאָגט צו קומען.

פרייטיק, גלייך נאָך ליכטצינדן, בין איך אַרויפגעקומען צו די וואַלפס. עס האָט געשמעקט מיט שבתדיקע מאַכלים. יוסף, זיין טאַטע און איך זיינען געגאַנגען צו קבלת־שבת אין אַ פּריוואַט הויז. יידן אין קראַקע האָבן געהערט, אַז די דייטשן האָבן אין אַנדערע ערטער פאַרברענט יידן אין די שולן, האָבן זיי מורא געהאַט זיך צו פאַרזאַמלען אין בתי־כנסת. עס האָט דאָ געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ דאַוונען פון מאַראַנען. דער בעל תפילה האָט געדאַוונט מיט אַ געבראַכן קול. (בכלל איז מיר דער נוסח אויסגע־קומען פרעמד, נישט אַזוי זיס ווי ביי יידן אין קאַנגרעס־פוילן.)

דער „קידוש“, וואָס דער פּאַטער און זון האָבן געמאַכט, האָט אויך געקלונגען פרעמד אין מיינע אויערן. איך האָב געוואַלט, אַז זיי זאָלן הערן ווי אַזוי מען מאַכט „קידוש“ אויפן חסידישן שטייגער אין קאַנגרעס־פוילן, האָב איך אין מיין „קידוש“ זיך געסטאַרעט אויסצוווינגען יעדער וואָרט מיטן ניגון פון מיין פּאַטער. איך האָב געפילט, אַז די ליידן און פיין אין געפאַנגען־לאַגער האָבן געשאַפן ביי מיר אַ שטאַרקערן געפיל, יעדער וואָרט קומט אַרויס אַצינד האַרציקער, מתיקותדיקער. ווען כ׳האָב גע־ענדיקט, האָבן אַלע באַוואַנדערט, ווי שייך איך האָב געמאַכט „קידוש“.

עס איז געווען אַנגעגרייט אַ פרייטיק־צור־נאַכטס סעודה אַזוי ווי ביי אַ גביר אין נאַרמאַלע צייטן. אַ מאַדנע זאָך: וויפל איך האָב נישט געגעסן, בין איך אַלץ נישט געווען זאַט. נאָך מער: מיינע אויגן האָבן אַלץ געוואַלט קוקן אין יענעמס טעלער. איך בין תמיד געווען אַ קליינער עסער. איך האָב זיך געשעמט פאַר מיר אַליין, וואָס דער הונגער האָט פון מיר געמאַכט.

ביים עסן האָב איך דערציילט וועגן מיינע אוממעגטשלעכע איבער־לעבענישן אין געפאַנגענשאַפט, אָבער כ׳האָב געפילט, אַז זיי באַנעמען דאָס נישט, איבער הויפט דער פּאַטער. ער האָט געמיינט, אַז דאָס איז עפעס אַ קראַנקע פּאַנטאָזיע. איך האָב געטראַכט: אַז מען מאַכט דאָס נישט אַליין דורך, קען מען עס נישט פאַרשטיין, נישט מיטפילן, און אפשר טאַקע נישט גלייבן.

באַלד נאָכן בענטשן זיינען פּאַטער און מוטער אַריין אין זייער צימער.

מיר האבן גערעדט וועגן פאליטיק, ליטעראטור, טעאטער א"א. איך האב רעציטירט אַ ריי יידישע שאַפונגען און יוסף וואָלף מיט זיין פרוי זיינען אַנטציקט געוואָרן. ער האָט מיך געפרעגט: „פאַר וואָס זענט איר נישט געקומען פאַר דער מילחמה קיין קראַקע צו געבן אַ קאַנצערט פון רעציי־טאַציעס?“ — „עס טוט מיר טאַקע באַנג“, האָב איך געענטפערט.

צום סוף האָב איך זיי געזאָגט, אַז איך קלייב זיך צו דערשלאָגן קיין לאַדזש. מיר האָבן האַרציק זיך געזעגנט און יוסף האָט מיך ווידער געבעטן איבערצוגעבן די יונגע יידישע ליטעראַטן פון לאַדזש, אַז אין זיין נייע־געפלאַנטן בוך וועט ער זיך אומקערן צו דער טעמע פון די אמתע טאַ־לאַנטן און זיך אַפּשטעלן מערער אויף די יעניקע, וואָס ער האָט נישט דערמאָנט אין זיין לעצטן ביכל.

פון גסיסה צום לעבן

דער מחבר אין 1970

דעפארטירט קיין אוישוויץ

דעם 24סטן אויגוסט, אין יאָר 1944, בין איך אָנגעקומען מיט אַ טראַנספּאָרט יידן פון לאַדזשער געטאָ קיין אוישוויץ. נאָכן דורכגיין די סעלעקציע און מיטמאַכן דעם גיהנום, בין איך אַריינגעשיקט געוואָרן אין „צע“־לאַגער.

עטלעכע טעג שפעטער, די זון האָט געשיינט פון לויטערן בלויזן הימל, האָבן מיר, הונגעריקע קאַצעטלערס, זיך געדרייט אין דרויסן, הינטער די באַראַקן, און אויסגעקוקט, מען זאָל ברענגען די קעסלען זופּ. פּלוצלינג איז אָנגעקומען דער סעקרעטאַר פון „אַרבעטסאַמט“ פון דעם לאַגער. ער האָט גוט גערעדט דייטש און פּויליש. מיר האָבן אים גערופן „שעניצקי“, ווייל אין לאַדזשער געטאָ איז געווען אַ פּועלי־ציוניסט. קיווע שעניצקי, וואָס האָט געהאַט די זעלביקע פּונקציע וואָס דער דאָ: געמאַכט סעלעקציעס, אויסגעקליבן יידן אויף לייכטער אָדער אויף שווערער אַרבעט, אונטער דער שמירה פון דייטשן מיט געווער אָדער בייטשן אין די הענט — צו געפינען סחורה, וואָלוטע אָדער צירונג, וואָס יידן האָבן דאָ געזאַלט האָבן באַהאַלטן.

„שעניצקי“ איז אַצינד אָנגעקומען מיט עטלעכע עס־עס־מענער, הויכע, ברייטע, אויסגעפרעסענע, אין מונדירן מיט עפּאלעטן און מעדאַלן. שעניצקי האָט געגעבן אַ באַפעל: „פינף אין אַ ריי!“ באַלד האָבן אונדז די „שטובנ־דינסט“ און די „קאַפּאַס“ געשווינד אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ ריי. מיר זיינען געווען די, וואָס זיינען מיט עטלעכע טעג צוריק דורכ־געגאַנגען די סעלעקציע ביים טויער פון אוישוויץ, וואָס ד״ר מענגעלע, דער מלאַך־המוות פון אוישוויץ, האָט דורכגעפירט: אַלטע קראַנקע, שוואַכע קינדער און מאַמעס מיט קינדער אויף די הענט האָט ער באַלד געשיקט אין אַויוון אַריין. מיר האָבן געהערט צו די גליקלעכע.

שעניצקי האָט געגעבן אַ באַפעל: „אויסדרייען לינקס!“ האָבן מיר אַזוי געטאָן. זיינען מיר אַצינד געוואָרן פינף לאַנגע רייען. איין עס־עס־מאַן האָט באַפוילן „לאַופּען!“ שנעלער!“ האָבן מיר אַזוי געטאַן. דאָס האָט מיר דערמאַנט אַ פּערדמאַרק ביים קויפּן פּערד. דערנאָך האָט דער עס־עס־

מאן באפוילן: "שטיין בלייבן!" האָבן מיר אַזוי געטאַן. די עס־עס זיינען
געגאַנגען אַרום אונדז, יעדן גוט אַנגעקוקט. עלטערע און די, וואָס זיינען
נישט געפּעלן געוואָרן, האָבן זיי געהייסן אַרויסגיין פון די רייען און זיך
אַנידערזעצן אויף דער ערד. מיך האָט מען געלאָזט שטיין אין דער ריי.
דער עס־עס־קאַמאַנדיר האָט געפרעגט: "ווער עס איז אַ שלאָסער, זאָל
אויפהייבן אַ האַנט!"

האָבן צענדליקער געהויבן די הענט. האָט ער זיי געהייסן אַריבערגיין
אויף דער צווייטער זייט לעבן באַראַק.

"ווער פון אייך איז אַ מעכאַניקער?!"

האָבן זיך ווידער געהויבן צענדליקער הענט. האָט ער זיי באַפוילן
צוגיין צו יענע. דערנאָך האָט ער געפרעגט: "ווער איז אַן עלעקטראַ־
טעכניקער?!" האָבן נאָר צוויי געהויבן די הענט. דער עס־עס־מאַן האָט
זיך אַנטוישט, ווייל די דייטשן האָבן זיך גענייטיקט אין עלעקטראַטעכני־
קערס. און ער האָט ווידער געפרעגט: "ווער איז אַ בוי־אַרבעטער?! אַ
טישילער?! אַ גלעזער?! אַ שטוב־מאַלער?!" דאָ האָבן איך אויך אויפגע־
הויבן אַ האַנט. צום סוף האָט ער געפרעגט: "ווער איז אַ טרעגער?!"
האָבן די לעצטע אויפגעהויבן די הענט. זיי האָבן אויך אויסגעקליבן יונגע
יינגלעך.

ווען די עס־עס־לייט זיינען אַוועק, האָט שעניצקי געפרעגט די יידן,
וואָס זיינען געזעסן אויף דער ערד: "ווער איז אַ בוכהאַלטער?" האָבן
אַרום צען אויפגעהויבן אַ האַנט. האָט ער געזאָגט: "קומט מיט מיר, איך
וועל אייך געבן בעזעמס, וועט איר ריין מאַכן די אָפּטריטן". די בוכ־
האַלטערס האָבן זיך פאַרשעמט און די באַלמעלאַכעס האָבן געזען, אַז זיי
האָבן אויך עפּעס אַ ווערט.

פאַר נאַכט האָט שעניצקי אַליין יעדער פאַרשריבענעם געגעבן אַ
גריין קאַרטל מיט זיין נאָמען און פאַך און ער האָט געזאָגט: "איר זייט
גליקלעכע מענטשן. איר וועט פאַרן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. דאָס
קאַרטל זאָלט איר היטן זוי אַן אויג אין קאַפּ".

דאָס איז געווען, ווען דייטשלאַנד האָט זיך שטאַרק גענייטיקט אין
אַרבעטערס, ווייל היטלער האָט שוין געהאַט מאַביליזירט אַלע יונגע און
עלטערע אַרבעטערס — און לאַדזשער יידן זיינען געווען גוטע אַרבעטערס
און גוטע באַלמעלאַכעס.

מען האָט אונדז, איבער זעקס הונדערט יידן, אויסגעקליבן אויף
אַרבעט, אויסגעשטעלט צו צען אין אַ ריי. אַ ייד אין קאַצעטקליידער מיט

א שטעקן אין האנט האט מיט אונדז קאמאנדירט: „איר שייסע גייט אין באד אריין! אפמארשירן, שייסע! לינקס! צוויי! דריי! פיר!“ ווי לאנג מיר האבן מארשירט צו דער באד און פון דער באד, האט ער כסדר גע- שריגן מיט א ריטעם: „לינקס! צוויי! דריי! פיר!“ און מיר האבן גע- שטעלט טריט צום ריטעם.

אין דרויסן ביי דער באד האבן מיר אראפגעווארפן פון זיך די שמא- טעס און גענומען א ווארעמען טוש. דערנאך האט מען אונדזערע גע- שלעכט-ארגאנען באשפריצט מיט קארבאל. דאס האט געברענט ווי פייער. ארויסגעגאנגען זיינען מיר דורך אן אנדערער זייט. אין דרויסן אויף דער ערד זיינען געלעגן: אונטערהעמדער, אונטערהויזן און „פאשאקן“ (מונדי- רן אזוי ווי פידזשאמעס מיט ווייסע און בלויע פאסן אין דער לענג), וואס מען האט יעדערן צוגעטיילט. מען האט זיך באלד אָנגעטאָן. איינער האט אונדז אויף דער לענג פלייצע פון „פאשאק“ מיט א בערשטל אויפגעשמירט א רויטן פאס איילפארב און אין דער ברייט א געלן פאס איילפארב — א צלם. רויט איז געווען דער צייכן: „פאליטישער פארברעכער“, און געל איז געווען דער צייכן: „יודען פערברעכער“. דער קאמאנדיר האט אונדז צוריק אויסגעשטעלט צו צען אין א ריי און האט געגעבן א באפעל: „שייסע! מארשירן! לינקס! צוויי! דריי! פיר!“ און מיר האבן מאר- שירט אונטערן ריטעם פון זיינע געשרייען.

אונט-צו האט מען אונדז אפגעקליבענע אריינגעפירט אין בלאק 4. ביז אצינד זיינען מיר געווען אין בלאק 12, צוזאמען צוועלף הונדערט מענטשן. ביי נאכט זיינען מיר געווען איינגעפרעסט אזוי ווי הערינג אין א פאס. דא זיינען מיר נישט געשלאפן אויף דער בלויוער שטיינערנער פאדלאגע, נאר מען האט אונטערגעלייגט דיוואנעס. מען האט געמוזט אויס- טאן די פאשאקן, הויזן און בלוזע אונטערגעלייגט אונטערן קאפ, און מען האט געקענט ליגן אויסגעצויגן, ווייל ס'איז געווען פלאץ. מען האט אונדז אפילו געגעבן מיט וואס זיך צוצודעקן.

די „קאנאדער“ „שטובנדינסט“ און „קאפאס“ זיינען געשלאפן אויף „פריטשעס“ מיט שטרוי און „קאצן“ (קאלדרעס). זיי האבן געהאט אויס- טאטואירטע נומערן אויפן לינקן ארעם מיטן נומער אויף דער בלווקע, ביידע „נאָגעוויצעס“ אין היטל. פאר די נומערן האט מען זיי מקנא געווען, ווייל מיט דעם זיינען זיי געווען בירגערס פון אוישוויץ; אצינד האב איך שוין געהאט א קאצעט-מונדיר, אבער נישט קיין נומער.

איין מאל פאר נאכט ביים „אפעל“ האט איינער געפעלט. מען האט

דורכגענישטערט דעם גאַנצן „צע“-לאַגער און אים נישט געפונען. ביי אלע בלאַקן זיינען הונדערטער קאצעטלערס געשטאַנען אויף דעם „אָפעל“. דער עס-עס-מאַן האָט זיי איבערגעציילט נאָך אַ מאָל און נאָך אַ מאָל, אפשר האָט ער זיך ערגעץ צוגעשטעלט (ער איז געווען פון מיין בלאַק 12), אָבער אין אלע בלאַקן האָט געשטימט, אויסער ביי אונדז.

אונדזער בלאַקאָווע איז געווען אַ פּאָליאַק, פון דער לאַדזשער אונג-טערוועלט. פאַר דערמאַרדן אַ מענטשן האָט מען אים דאָ אַריינגעשיקט און אים געמאַכט פאַר אַן אויפזעער איבער די יידן פון בלאַק נומער 12. ער האָט געטראָגן אַ „שוואַרצן ווינקל“, אַ דרייעק. שוואַרץ האָבן געטראָגן די, וואָס האָבן געהאַט אַ טויטאורטייל, אַ „גרינעם ווינקל“ — קרימינעלע פאַרברעכערס. אַ „רויטן ווינקל“ — די פּאָליטישע פאַרברעכערס. יידן זיינען געווען „טאַפּלע פאַרברעכערס“, האָבן זיי געטראָגן אַ געלן צייכן ווי „יודען פאַרברעכער“ און אַ רויטן צייכן ווי „פּאָליטישער פאַרברעכער“. דאָס איז געווען אַ צולאַג צו דעם געלן און רויטן צייכן ווי אַ צלם אויף דער פלייצע.

אַט דער בלאַקאָווע מיטן „שוואַרצן ווינקל“ האָט איינגעלייגט וועלטן צו געפינען דעם פעליקן יידן, קרוב דרייסיק טויזנט שטייען שוין איבער אַ שעה. איך פיל, אַז כּוועל אַנידערפאַלן. אָבער מען מוז שטיין אויסגעצויגן ווי אַ סטרונע. ענדלעך האָט ער אים געפונען און אים געברענגט צו אונדז. דאָס איז געווען אַ יידישער בחור פון אַ פּופצן-זעכצן יאָר. ער איז געווען צום טויט דערשראַקן. מיר זיינען געווען זיכער, אַז ער וועט אים דער-הרגענען. ער פרעגט אים: „פאַר וואָס ביסטו דאָ נישט געווען?“ האָט ער געענטפערט: „איך האָב געוואָלט, אַז מען זאָל מיר אויסטאַטואירן אַ נומער...“ איז ער אים אַריינגעפאַלן אין די רייד מיט אַ רחמנות-טאָן: „פאַר וואָס זאָל איך אים באַשטראַפן? ער וויל דאָך בלייבן לעבן. גיי אַריין אין דער ריי“. דאָס יינגל האָט אַזוי געטאַן און מיר האָבן פרייער אָפּגע-אַטעמט.

אין מיטן נאַכט דערפיל איך, אַז עס ליגט לעבן מיר אַ פרעמדער, ווייל איך בין געלעגן דער לעצטער אין דער ריי. איך האָב מיך איינגע-קוקט אין אים, האָט ער מיך אַרומגענומען און געקושט: „אוי, וויי, גיט מיך נישט אויס...“ איך בין אַריינגעפאַלן אין די רייד: „ששש, שלאָף געזונטערהייט“. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט איבערגעקויפט דעם שומר ביי דער טיר, אַז יענער זאָל אים דאָ אַריינלאָזן. פאַר טאַג, ווען דער בלאַקעלטסטער האָט אונדז אויפגעוועקט מיט אַ

פייפערל, האָט מיין „נאַכטגאַסט“ צו מיר געזאָגט: „איך וועל אייך געבן מיין פאַרציע ברויט און גיט מיר אייער קאַרטל אַרויסצופאַרן אויף אַרבעט.“ איך האָב געטראַכט: יעדער האָט רעכט צו ראַטעווען זיין לעבן ווי ער קען. און אים האָב איך געענטפערט מיט אַ גוטמוטיקן טאָן: „הער מיך גוט, מיט קאַפּ: אין דער היינטיקער מילחמה קאָן מען נישט זיין קיין חכם. איך האָב מיך אַוועקגעזעצט אויפן וואָגן מיט די פלייצעס צו די פּערד, זאָלן זיי מיך פירן וואוהיין זיי ווילן. אפשר איז דאָס קאַרטעלע מיין לאַטעריע־צעטל איבערצולעבן די מילחמה. איך בין נישט ביזו אויף דיר. איך פאַרשטיי דיך זייער גוט.“ ער האָט מיר גאַרנישט געענטפערט און האָט פאַרלאָזט דעם בלאַק.

דאָס איז געווען אַן אַכצן־יאָריקער בחור. דאָס געזעץ איז געווען, אַז איך האָב אים געדאַרפט פאַרמסרן, אַז ער האָט זיך דאָ אַריינגעגנבעט. ווען מען כאַפט אים ביי דעם „פאַרברעכן“, ווערן מיר ביידע באַשטראַפט. אַזוי ווי ער האָט שוין געזען מיט „וועמען“ ער האָט צו טאָן, האָט ער פּרוּבירט אָפקויפּן מיין „אַרבעטשיין“. דאָס וואָלט געהייסן, איך זאָל אים פאַרקויפּן מיין לעבן.

עס זיינען אַוועק טעג פון שוידערלעכע איבערלעבונגען, הונגער, פיין, שרעק. דאָס קאַרטעלע האָב איך געהיטן ווי דאָס שוואַרצאַפּל פון אויג. כ׳האַב מיך שוין כמעט מייאש געווען, ווייל מען האָט גאַרנישט געהערט וועגן פאַרן. אָבער קעגן גורל האָב איך נישט געוואָלט גיין, נישט געוואָלט פאַרקויפּן דאָס קאַרטל. די אינטואַיציע האָט מיר געזאָגט: דאָס קאַרטל איז דיין רעטער. מיין אינטואַיציע האָט מיך קיין מאָל נישט אָפּגענאַרט.

איין מאָל, אין דער פרי באַלד נאָך דעם אָפעל, האָט דער אָנפירער פון „שטובנדינסט“ פון אונדזער בלאַק (אַ וואַרשעווער ייד) אויסגעשטעלט אַ ריי קאַצעטלערס און אויסגעקליבן צוואַנציק, וואָס זאָלן מיט אים גיין אַרבעטן אין פּרויען־לאַגער. איך האָב מיך געריסן אַהין, אפשר וועל איך דאַרטן טרעפּן אַ קרובה אָדער אַ באַקאַנטע, אָדער באַקומען נאָך אַ ביסל זופ, אויב איך וועל דאַרטן אַרבעטן. אַזוי ווי כ׳האַב נישט געהאַט קיין פּראַטעקציע, האָט מען מיך נישט אויסגעקליבן. און דאָס איז געווען לטובה.

מיט אונדז איז געווען אַ מיטליאָריקער ייד, געלב האָט ער געהייסן, מיט זיין פּערצן־יאָריקן יינגל, פינעק. אין לאַדזשער געטאָ איז ער געווען מיינער אַ שכן. ער האָט זיך אומעטום אַן עצה געגעבן, ס׳ערשטע האָט ער אין געטאָ געאַרבעט אין ברויטקראַם, שפּעטער אין אַ שפּייז־קאַאָפּעראַ-

טיוו ביז צו דער ליקוידאציע פון געטא, אזוי אז ער מיט זיין ווייב און קינדער האבן געגעסן צו דער זעט. דא אין אוישוויץ האט ער זיך באַלד צוגעחנפעט צו דער עליטע. אַצינד האט מען אים מיט זיין זון אויסגע-קליבן, ווייל ער האט אזוי געוואלט, צו גיין מיט דער גרופע אַרבעטן אין פרויען-לאַגער. איך האב זיי אַלעמען מקנא געווען און איך האב מיך געפילט אַ שלימזל.

מען טראַנספּאָרטירט אונדז קיין דייטשלאַנד

אַיך ליג אזוי אויף דער ערד לעבן מיין בלאַק, וואַרעם זיך אויף דער זון מיט נאָך קאַצעטלערס און באַדויער מיין שלימזל, וואָס מ'האַט מיך נישט מיטגענומען אין פרויען-לאַגער אַריין. פּלוצלינג איז אַנגעקומען שעניצקי און אויסגעשריגן אויף פּויליש מיט אַ טאָן, ווי מען זאָגט אָן אַ גוטע בשורה: „יווש יעדושעטשע! איר פאַרט שוין!“ און הינטער אים קומען צוויי סעקרעטאַרן מיט ליסטעס אין די הענט. שעניצקי האָט געהייסן האַלטן גרייט דאָס קאַרטעלע אין דער האַנט און ער האָט גענומען אויס-לייענען די נעמען. וועמען ער האָט אויסגערופן, דער האָט געמוזט צו אים צוגיין ווייזן דאָס קאַרטל. ער האָט אויסגעלייענט געלב און זיין זון עטלעכע מאָל. זעענדיק, אז זיי רופן זיך נישט אָפּ, האָט ער געלייענט די ווייטערדיקע נעמען. אַצינד האָב איך געזען, אז ס'איז פאַר מיר געווען לטובה, וואָס מען האָט מיך נישט מיטגענומען צו דער אַרבעט.

איך וואַרט מיט האַרץ-קלאַפעניש, ער זאָל שוין אויסלייענען מיין נאָ-מען, אָבער איך הער נישט. ער לייענט שוין די צווייטע ליסטע, די דריטע, די פערטע און איך הער אַלץ נישט מיין נאָמען. איך טראַכט: אפשר האָבן זיי מיין נאָמען אַרויסגעוואַרפן און אַריינגעשטעלט אַ צווייטן? די מינוטן האָבן זיך פאַר מיר געצויגן ווי יאָרן. ענדלעך, ענדלעך, נאָך קנאַפע דריי שעה, האָט ער אויסגעלייענט: „בריקס ראַכמיל!“ ב'האָב אַ געשריי גע-געבן: „איך!“ ער האָט פון מיר גענומען דאָס גרינע קאַרטל, פאַרגליכן מיט דער ליסטע און געזאָגט: „יא, שטובן-מאַלער“, און מיר צוריקגע-געבן. איך בין צוריקגעגאַנגען אויף מיין אַרט מלא שימחה. אָן ערך צוויי

הונדערט נעמען האָט ער נישט אויסגעלייענט. יענע זיינען געבליבן טרויער-
ריק און געקוקט אויף אונדז מיט קינאה, אונדז האָט מען באַלד אַוועק-
גענומען.

געלב מיט זיין זונדל זיינען צוריקגעקומען פון דער אַרבעט, ער האָט
געזען וואָס דאָ גייט אָן און געהערט, אַז מען האָט אויסגעלייענט זייערע
נעמען, איז אים פינצטער געוואָרן אין די אויגן. ער איז צוגעפאַלן צום
בלאָקעלטסטן מיט געבעט, ער זאָל אים העלפן. אָבער ער האָט אים גע-
ענטפערט: „פאַרפאַלן! דו מוזט שוין דאָ בלייבן! איך קאָן דיר גאַרנישט
העלפן.“ אָבער געלב האָט איינגעלייגט וועלטן. ער איז אַליין צוגעגאַנגען
אין ביוראָ פון „אַרבעטסאַמט“ און זיך דאַרטן אַריינגעקראָגן און מיט
גרויסע שוועריקייטן האָט ער געפועלט, אַז מען זאָל אים און זיין זון אַריי-
נעמען אין דעם טראַנספּאָרט. מיר וואָלט דאָס זיכער זיך נישט איינגעגעבן.
מען האָט אונדז געפירט אין באַד און געגעבן אַ טוש. יעדערן
האַט מען געגעבן: אַן אונטערהעמד, אונטערהויזן, פּריש אויסגעוואָשן און
פאַשאַקן. מען האָט אונדז ווידער געמאַכט אויף דער פּלייצע אַ רויטן און
אַ געלן צייכן: „יודען פּערברעכער“ און „פּאַליטישער פּערברעכער“ און
אונדז צוריקגעפירט צום בלאַק 4, אָבער מען האָט אונדז אינעווייניק נישט
אַריינגעלאָזט.

ווען ס'איז טונקל געוואָרן, זיינען אָנגעקומען עס-עס. מען האָט אונדז
אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ ריי און מען האָט אַרויסגעמאַרשירט פון
„צע-לאַגער. געהייסן האָט עס, אַז מען גייט צו דער באַן, אָבער מען האָט
אונדז געברענגט אין אַ צווייטן לאַגער און מיר זיינען געשטאַנען אויף אַ
ליידיקן פּלאַץ, ביז עס איז פינצטער געוואָרן. דערנאָך האָט מען אונדז
געפירט אויף אַ וועג צווישן צוויי לאַגערן, וואָס זיינען געווען אַרומגע-
צוימט מיט עלעקטרישע דראַטן. אַזוי ווי עס איז געווען פינצטער, האָב
איך גאַרנישט געזען. מען האָט דערקענט, אַז דאָ איז אַ פּרויען-לאַגער,
ווייל פּרויען האָבן אויסגעשריגן די נעמען פון זייערע מענער און ברידער.
זיי האָבן געמיינט: אפשר מאַרשירן זיי דאָ. איינער האָט דערקענט דאָס
קול פון זיין ווייב. האָט ער זיך געפרייט: זי לעבט. מיר זיינען געגאַנגען
צווישן דראַטן איבער אַ שעה. דערנאָך זיינען מיר געבליבן שטיין אויף
אַ פּלאַץ, וואו עס האָבן געלויכטן אַ סך שטאַרקע פּראַזשעקטאָרן, וואָס
האַבן געשטאַכן די אויגן.

נאָך אַפּשטיין אַ צוויי שעה, האָט מען אונדז אויסגעטיילט צו אַ
פּערטל ברויט מיט הונדערט גראַם „פאַשטעט“, כמו לעבערווארשט. אַלע

האָבן דאָס באלד איינגעשלונגען. מען האָט אונדז באַפּוילן אַנדער-
זעצן זיך אויף דער ערד. אַצינד האָבן נאָך מער פּראָזשעקטאָרן אונדז
באַלויכטן. נאָכן אַפּוויצן איבער אַ שעה צייט, האָט מען אונדז געפירט צו
די וואַגאַנען.

מען האָט אונדז אַריינגעציילט צו אַכציק מאָן אין אַ פּראַכטוואַגאַן.
עס איז געווען אזאָ ענגשאַפט, אַז ס'איז נישט געווען וואו צו זיצן. די טירן
זיינען געווען צוגעמאַכט. מען האָט נישט געקענט אַטעמען. מ'האָט זיך
געבאָדן אין שווייס. דאָס איז געווען אַ צוג מיט עטלעכע טויזנט יידן,
וואָס זיינען געשיקט געוואָרן פון אוישוויץ אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד.
די היץ אין די וואַגאַנען האָט געברענגט און קיין וואַסער האָט מען אונדז
נישט געגעבן. דאָך האָט די פּאַראַטערטקייט גובר געווען און מיר זיינען
איינגעשלאָפן, איינגעפרעסט איינער אין אַנדערן.

ווען מיר זיינען אויפגעקומען, איז שוין געווען טאָג. מיר זיינען שוין
געווען אין דייטשלאַנד. די וואַגאַנען פון אונדזער טראַנספּאָרט זיינען אַפּ-
געטשעפעט געוואָרן אין ברוינשווייג. דאָ האָט מען אונדז אַראַפּגעלאָזט.
די אַנדערע טראַנספּאָרטן זיינען געפאָרן קיין האַמבורג, האַנאווער און אין
אַנדערע ערטער.

אין אַנדערע קאָצעטן

עס האָבן אונדז אַפּגעוואַרט עס-עס-לייט מיטן אַבערשאַרפּירער.
עס זיינען אַנגעקומען עטלעכע לאַסטאוויטאַס. מען האָט אונדז אַנגעלאָדן און
געפירט אין אַ קאָנצענטראַציע-לאַגער אַרום ברוינשווייג. עס איז אויס-
געקומען דורכצופאָרן אַ גרויסן טייל פון דער שטאָט. אַלע גאַסן זיינען
געווען צעבאַמבאַרדירט. עס זיינען אומעטום געלעגן אויסגעלייגט אין
אַרדענונג בערג מיט פענצטערס, טירן און ברעטער פון צעשמעטערטע
היזער. די גאַנצע שטאָט איז אַ גרינער גאַרטן מיט וועגן פאַר פּוסגייערס
און שמאַלע וועגן צו פאָרן מיט וועלאַסיפעדן. אומעטום זעט מען איינ-
גענג צו אונטערערדישע וואוינונגען. קיינער וואוינט נישט דאָ אין אַ
הויז, נאָר אין גריבער. מען קאָכט נישט. מען אַרבעט אין די פאַב-

ריקן פון „ביסינג נאג“, וואו עס זיינען דא אלגעמיינע קיכן, וואו אלע ווערן געשפייזט. די פאבריקן שטעלן צו מיליטערישע לאסטאוטאס. צו דער דאזיקער פירמע זיינען מיר געווארן צוגעשטעלט פון דער געשטאפא. וואס האט גענומען באצאלט פאר אונדזער ארבעט.

מען האט אונדז גערענגט אין א נארוואס אויפגעבויען קאנצ-לאגער. מיר האבן נאך דא געטראפן עטלעכע ארבעטערס, וואס האבן געענדיקט א באראק. דאס זיינען געווען געפאנגענע איטאליענער. איבער גאנץ דייטשלאנד זיינען שוין דעמאלט נישט געווען קיין דייטשע ארבע-טערס, אויסער זקנים. אלע דייטשן זיינען מאביליזירט און איבער גאנץ דייטשלאנד ארבעטן שקלאפן, געפאנגענע אין גאנץ אייראפע, און קאצעטן-שקלאפן, אן באצאלט פאר זייער ארבעט.

מען האט אונדז געגעבן וואסער צו טרינקען און מיר האבן זיך אָנגעפאיעט ווי פערד און נישט געקענט שטילן דעם דארשט פון דער פייבלעכער היץ אין די וואגאנען.

דא, אין דעם לאגער, זיינען מיר געווען צוויי טעג און צוויי נעכט. מיר זיינען געשלאפן אויף „פריטשעס“. מען האט אונדז נישט געשלאגן. די פירמע „ביסינג-נאג“ האט אונדז אריינגעשיקט די זעליביקע שפייז פון דער זעליביקער קיך, וואס פאר אירע אלע ארבעטערס. די פירמע האט זיך גענייטיקט אין אונדזערע הענט. די געשטאפא האט אונדז איר נאך אויסגעבארגט.

דער לאגער-עלטסטער דא איז א דייטש, א גלה, וואס די נאציס האבן אים פארשיקט אין קאצעט. ער האט געטראגן קאצעטקליידער. אין די צוויי טעג האט ער אונדז נישט צו פיל געפייניקט. באלד דעם ערשטן טאג האט ער געגעבן א באפעל: „אלע זאלן זיין אפראזירט ביז פיר נאך מיטאג. ווער עס וועט נישט אויספירן דעם באפעל, וועט באשטראפט ווערן!“

מיר האבן אים געפרעגט: „ווי אזוי קענען מיר זיך אפראזירן, אן מיר האבן נישט מיט וואס?“
האט ער געענטפערט: „דאס גייט מיך נישט אן! באפעל — איז באפעל!“

די האר פון קאפ האט מען אונדז טאקע אפגעשוירן און די האר פון לייב אפגעראזירט באלד דעם ערשטן טאג אין אוישוויץ, אבער נישט דאס פנים, זיינען מיר שוין געווען באוואקסן, זינט מען האט אונדז ארויסגעפירט פון לאדזשער געטא. מיר האבן צופעליק געפונען אין מיסט

עטלעכע ראזיר-מעסערלעך, און א פריזירער, פין, האָט אונדז אַלעמען אָפּגעראַזירט.

צו מאַרגנס אין דער פּרי, נאָכן פּרישטיק, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ שטיקל שוואַרץ ברויט מיט אַ לעפעלע מאַרמעלאַדע און שוואַר-צער ביטערער קאַווע, זיינען אַנגעקומען עטלעכע גרויסע לידיקע לאַסט-אויטאָס מיט עטלעכע עס-עס. מען האָט אונדז אויפגעלאָדן און מיר זיי-נען געפאַרן. מיר האָבן נישט געוואוסט וואוהין מען פירט אונדז. מיר זיינען אַרויסגעפאַרן פון ברוינשווייג און זיך געשלעפט אַ לענגערע צייט דורך פּוסטע פּעלדער. עס איז אונדז באַפאַלן אַ מורא. מיין געוועזענער קעראָוויק אין דער פּאַבריק אין לאַדזשער געטאָ, וואָס האָט זיך דאַרטן געלעבט ווי אַ מלך און וואָס האָט מיך געשטעלט אויף דער ליסטע צו שיקן אין גאַזקאַמער אַריין, איז דאָ אַצינד געזעסן איינגעפרעסט אין ענגשאַפט, נישט ווייט פון מיר. ער האָט געזאָגט מיט שרעק: „אפשר פירן זיי אונדז אַצינד אין אַ וויסטעניש אומצוברענגען?“ מיר האָבן מיט אים מסכים געווען.

נאָך איבער צוויי שעה שרעק האָבן מיר דערזען אַ יישוב. מיר זיינען אַריינגעקומען אין אַ דאָרף מיטן נאָמען וועשעלה. דאַרטן איז געווען אַ גרויסע פּאַבריק, אַן אַפטיילונג פון ביסינג-נאַג. דאָ האָט מען אויסגע-אַרבעט רעדער פאַר מיליטערישע לאַסטאויטאָס. פאַר דער וועלט האָט עס געהייסן אַ „וועבעריי-פּאַבריק“.

מיר זיינען אַראָפּ פון די אויטאָס אין הויף פון פּאַבריק. דאָ האָט שוין אויף אונדז געוואַרט דער אַבערשאַפּירער, אַ חייהשער נאַצי, מיט נאָך עס-עס-מענער. ער האָט אונדז אָפּגעציילט און געפרעגט: „ווער איז אַ פּוילישער ייד?“ האָבן אַרום 90 פּראָצענט אויפגעהויבן די הענט. „ווער איז אַן אונגאַרישער ייד?“ האָט אַ קליינע צאָל אויפגעהויבן די הענט. האָט ער געפרעגט: „ווער איז אַ דייטשישער יודע?“ האָבן נאָר פיר אויפגעהויבן די הענט. אַ טאַטע מיט צוויי זין און אַ דאָקטער. ער האָט זיי געפרעגט: „פון וועלכע שטעט אין דייטשלאַנד?“ דער פּאַטער האָט געזאָגט: איך בין געבוירן אין פּוילן און מיינע קינדער אין דייטש-לאַנד. מיר האָבן געלעבט אין האַמבורג. דער דאָקטער האָט געזאָגט: „איך בין קיין אַסטי-יודע. איך בין אַ בערלינער“.

דער אַבערשאַפּירער האָט די דייטשע און אונגאַרישע יידן גע-וואַלט מאַכן פאַר די פּירערס איבער די פּוילישע יידן. אַזוי האָבן די דייטשן אומעטום געטאָן: זיי האָבן געוואוסט, אַז די יידן פון איין לאַנד

האָבן נישט ליב די יידן פון אַ צווייט לאַנד, אַז זיי האָסן זיך ממש; די דייטשישע און אונגאַרישע יידן זיינען געווען פולשטענדיק אַסימילירט און די פּוילישע זיינען געווען פּאַלקסטימלעכע יידן. די פּאַליטיק פון די נאַציס איז געווען צו שאַפן אַזעלכע באַדינגונגען, אַז יידן זאָלן זיך אַרומ-רייסן און איין ייד זאָל שלאָגן דעם צווייטן. אַזוי, למשל, איז געווען אין מיין בלאַק נומער 12 אין אוישוויץ, וואו זיי האָבן אַריינגעלאָזט טויזנט צוויי הונדערט יידן פון לאַדזשער געטאָ. זיי האָבן פריער איינגעשטעלט אַן אַדמיניסטראַציע פון בלוזי אַסימילירטע אונגאַרישע יידן, וואָס האָבן געהאַטט פּוילישע יידן. זיי האָבן אויף אונדז געקוקט מיט ביטול און אונדז געפייניקט. האָט ער דאָס זעלביקע געוואָלט דאָ איינפירן, אָבער ער האָט נישט געהאַט די פּאַסיקע מענטשן.

דער אַבערשאַרפּירער האָט אויסגעטיילט די נעמען לויט די פּאַכן, וואָס זיינען מיטגעשיקט געוואָרן פון אוישוויץ. די וואָס זיינען נישט גע-וועזן קיין מעטאַל-אַרבעטערס אָדער מעכאַניקערס האָט ער אויסגע-לייענט די לעצטע און ער האָט געזאָגט: „איר וועט זיין טראַנספּאָרט-אַרבעטערס“, ד"ה, טרעגערס. מיך האָט ער אויסגעלייענט פון די לעצטע. אַזוי ווי מיין נאָמען בריקס שרייבט זיך אין פּויליש מיט אַן איפּסעלאָן, האָט ער בשום אופן נישט געקענט איבערלייענען מיין נאָמען, און האָט עטלעכע מאל איבערגעזען: „ברוקי! ברוקי!“ מיין אינטואַיציע האָט מיך נישט געלאָזט זיך אַפּרופּן. האָט ער פאַרשטאַנען, אַז אויף ברוקיס אָרט איז דאָ געקומען אַן אַנדערער, האָט ער געלייענט די ווייטערדיקע נעמען. איך בין געבליבן שטיין צווישן די לעצטע צוועלף, צווישן אונדז עטלעכע יינגלעך. האָט ער געזאָגט: „איר וועט אַרבעטן אין דער קיך און זויבער מאַכן דעם בלאַק“. מיין אינטואַיציע האָט מיך נישט אָפּגענאַרט: די טראַנספּאָרט-אַרבעטערס האָבן צוועלף שעה אין טאָג. ביי שוידערלעכן הונגער, געמוזט הייבן די שווערסטע משא, אַראָפּלאָדן און אַרויפלאָדן אויף די לאַסטאוויטאָס. זיי זיינען פאַרפייניקט געוואָרן צום טויט. איך בין געווען זייער שוואַך און געהאַט אַ מאַגן-געשוויר, וואָלט איך שנעל אומגע-קומען.

זעקס פאַר נאַכט האָט מען אונדז אַלעמען אַריינגעפירט אין פּאַבריק, אויסער די, וואָס זיינען באַשטימט געוואָרן צו אַרבעטן אין קיך און ריין מאַכן דעם בלאַק. איך האָב עפעס מורא געהאַט צו בלייבן אין לאַגער, כאַטש איך בין צוגעטיילט געוואָרן צו אַרבעטן אין קיך. איך האָב גאַר-נישט געגלייבט, אַז מיר קען באַשערט זיין אַזאַ גליק: נישט צו הונגען;

איך האָב דאָך כסדר געהונגערט די אַלע יאָרן, פון ערשטן טאָג אָן, זינט
עס איז אויסגעבראָכן די מילחמה — בין איך מיטגעגאַנגען אין פאַבריק
אַריין.

אויפגענומען האָט אונדז דער הויפטמייסטער פון דער פאַבריק:
אַן עלטערער, הויכער, שלאַנקער דייטש מיט אַ לענגלעך פנים און בלויע
אויגן. מען האָט אים גערופן מייסטער וועשער. ער האָט נישט געשריגן,
נאָר גערעדט שטיל און רואיק. זיין פנים האָט געזאָגט, אָן ער איז אַ
גוטער מענטש. ער האָט גענומען פון אונדז גרופעס פון צען, יעדערן
געפרעגט וואָס פאַר אַ פאַכמאַן ער איז און צוגעפירט צו די פרייז-
מאַשינען, בויער-מאַשינען און טאַקער-מאַשינען, אַוועקגעשטעלט לעבן
דעם אַרבעטער, וואָס האָט באַדינט די מאַשין, און געזאָגט: „לערן אים
אויס אַרבעטן אויף דער מאַשין“.

די אַרבעטערס ביי די מאַשינען זיינען געווען געפאַנגענע פון אַלע
לענדער אין איראָפּע, וואָס די דייטשן האָבן אַקופירט. דאָס זיינען געווען
קוואַליפֿיצירטע באַלמעלאַכעס. זיי האָבן פאַרנומען די פּלעצער פון די
דייטשן, וואָס זיינען מאַביליזירט געוואָרן. אַצינד האָבן מיר, יידן, גע-
דאַרפט פאַרנעמען זייערע פּלעצער און זיי האָבן באַדאַרפט פאַרנעמען די
פּלעצער פון די מאַביליזירטע דייטשן אין אַנדערע פאַבריקן. די דייטשן
האָבן אונדז טאַקע געגעבן צוויי וואַכן צייט זיך אויסצולערנען די אַרבעט,
אַבער מיר — כאַטש אויסגעפייניקטע פון לעבן אין געטאָ און דערנאָך
אוישוויץ — האָבן באַלד געכאַפט די תורה. די דייטשע מייסטערס האָבן
געשטוינט פון אונדזערע פעאיקייטן. דאָס זעלביקע די אַנדערע אַרבע-
טערס, מחמת „זיי האָט מען געלערנט וואַכן לאַנג“, האָבן זיי אונדז דער-
ציילט.

נאָך עטלעכע טעג האָט מען זיי אַרויסגענומען פון דער פאַבריק
און מיר יידן האָבן איבערגענומען די מאַשינען און אַרויסגעגעבן די
זעלביקע פּראָדוקציע. עטלעכע טעג שפּעטער האָט איין ייד אַרויסגע-
געבן מיט פּערציק פּראָצענט מער וויפּל ער האָט געמוזט — אַלע דייטשע
מייסטערס האָבן דאָס באַוואונדערט. דער קאַמענדאַנט פון די עס-עס האָט
אים פאַרגעשטעלט פאַר אונדז בעתן אַפעל און געהאַלטן וועגן אים אַ
רעדע, אונדז געהייסן זיך אַראָפּנעמען פון אים אַ ביישפּיל און אים באַ-
לוינט מיט נאָך אַ זופּ.

איך האָב מיך נישט געאַיילט צוצוגיין צום מייסטער וועשער, ווייל
כהאַב פאַרשטאַנען, אָן מען אַרבעט ביי אַ מאַשין, מוז מען אַרויסגעבן

א נאַרמע און איך בין דאָך שוואַך און קראַנק. עס שטייט אַ לאַנגע ריי מאַשינען און יעדע מאַשין נעמט איבער דאָס שטיקל פון דער מאַשין, וואָס שטייט ביי איר רעכטער זייט, און טאַמער האָט איין מאַשין נישט אויסגענדיקט דאָס שטיקל אין צייט, בלייבן אַן אַרבעט אַלע ווייטערדיקע מאַשינען. האָב איך אַזוי אויסגעמאַרקירט, אַז ער זאָל מיך נעמען דעם לעצטן, ווען ער האָט שוין אַלע געהאַט צוגעטיילט צו אַן אַרבעט, איז ער צו מיר צוגעקומען, מיך אָנגעקוקט מיט אַ מילדן בליק און געזאָגט: „איך האָב שוין נישט קיין מאַשין פאַר אייך, וועט איר פירן שפענער.“ דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל אין דער מילחמה-צייט, וואָס אַ דייטש האָט צו מיר גערעדט מענטשלעך. ער האָט מיך איבערגעגעבן צו אַן אַלטן דייטש. דער האָט מיך צוגעפירט צו עטלעכע מעטאַלענע פיר-עקיקע וועגעלעך אויף פיר רעדלעך, מיך געהייסן נעמען איינס פון זיי. איך האָב עס אָנגענומען ביים דישל, האָט ער מיך געהייסן אוועקנעמען די מעטאַלענע „וויכקעס“ פון אַרום די מאַשינען, וואָס פאַלן אַראָפּ פון אונטערן מעסער ביים אויסשניצן די טיילן פאַר די רעדער צו די לאַסט-אויטאָס. ער האָט מיך געהייסן אַנלאָדן אַ פול וועגעלע מיט דער ווידלע (גאַפּל), וואָס איז געווען אין וועגעלע, איך האָב אַזוי געטאַן. ער איז גע-גאַנגען און איך הינטער אים מיטן וועגעלע. ער האָט מיך צוגעפירט צו אַן אָרט, וואו אַפּצולייגן די שפענער.

מיר האָבן היינט באַקומען צו עסן פון דער פירמע „ביסינג נאַג“ דאָס זעלביקע, וואָס אַלע אַרבעטערס פון דער פאַבריק, ווייל די פירמע האָט זיך אין אונדז גענייטיקט. מיטיק האָבן מיר באַקומען אַ געדיכטע זופּ, גע-קאַכט מיט קאַנסערווירט פלייש. איך בין שוין געווען אָפּגעוואוינט פון עסן, איבער הויפט פון אַ פליישיק מאַלצייט, האָט עס מיך געיאָגט, און אַרויספאַרן מיטן וועגעלע האָב איך נישט געטאַרט — צו וואָס זאָל איך מיך דאָ אַרומדרייען אַ גאַנצע נאַכט? בין איך אַרויסגעגאַנגען אויפן הויף און געזאָגט צום אַלטן עס-עס-מאַן, וואָס האָט דאָ געהאַלטן וואָך מיט אַ ביקס: „הערן פאַסטן, איך האָב דורכפאַל. ביטע ערלאָבען זי מיך צו גיין שלאַפען.“ האָט ער מיך דערלויבט.

געשלאָפן זיינען מיר אין לאַגער עטלעכע טריט פון פאַבריק — אין אַ הויכן גרויסן זאָל, צו צוויי אויף אַ שמאַלער פריטשע. די פריטשעס זיינען געווען דריי-שטאַקיקע, איך בין געשלאָפן אויפן דריטן שטאַק, צוזאַמען מיט יחיאל פוקס. ער איז דערצויגן געוואָרן אין לאַדזשער „השומר הצעיר“ און האָט פלייסיק גערעדט העברעאיש מיט דער ספרדי-

שער הברה. ער איז געווען פון מיטעלן וואוקס, פעסט געבויט, מיט אן אייזערנעם קאפ; האט געהאט א סך געלייענט און אלץ געדענקט, ליב געהאט א סך צו רעדן און וועגן אלעמען אין דער וועלט: נישט נאר פון פאליטיק, ליטעראטור און קונסט, נאר אפילו וועגן אלערליי אויטאמאט-בילן. שטענדיק איז ער געווען דער ראש המדברים. אין לאדזשער געסא האט יחיאל פוקס מיטן כוח פון זיין פארטיי געארבעט אין א פאלקס-קיד.

דאס האט פוקס מיר דערציילט, ווען ער האט געזען, אז איך קען אפילו נישט אויפעסן די איינע זופ, וואס מען טיילט צו. שטענדיק האב איך אים געגעבן דאס פערטל טייל זופ, וואס כ'האב איבערגעלאזט. ער האט געזאגט: "אז דו ביסט אזא קליינער עסער, טארסטו נישט ארבעטן אין א קיד". איין-און-אינציק מאל האט ער מיר געגעבן א האלב עפעלע, וואס ער האט באקומען פון אן אויסלענדישן ארבעטער. איינער, יאקובאוויטש, האט מיר געהאלטן אין איין זאגן: "פאר וואס גיסטו אוועק די זופ? איך וועל עס ביי דיר קויפן פאר ברויט". איך האב נישט פאר-שטאנען צו האנדלען מיטן ביסל עסן. אבער שפעטער, ווען איך האב צוליב מיין געשוויר אין מאגן נישט געקענט עסן ס'שטיקל ברויט, ווייל עס האט מיך געאיבלט, האט מיר יאקובאוויטש געברענגט א ציבעלע. פאר דעם האב איך אים געגעבן ס'ביסל זופ. די ציבעלע איז פאר מיר געווען די אמתע רפואה. עס האט אפגעשטעלט דאס איבלען און מיט דער ציבעלע האב איך געקענט אויפעסן ס'שטיקל ברויט. פון דעמאלט אן האב איך יאקובאוויטשן פארקויפט די זופ פאר ציבעלעס. ער פלעגט איינשטעלן זיין לעבן און זיך אריינגעבענען אין דערבייאיקן גארטן און אויסרייסן ציבעלעס.

אין דער פרי האבן מיר אין פאבריק, פונקט ווי די דייטשן, אבער אפגעזונדערט, באקומען: צו עטלעכע שטיקלעך טונקל ברויט, גוט אג-געשמירט מיט מארמעלאדע און שווארצער אומגעצוקערטער "קאווע" פון געברענגטן גערשטן; אויף מיטיק האבן מיר באקומען אויך דאס זעל-ביקע וואס די דייטשן: א פולן ליטער קרעפטיקע זופ, געקאכט מיט קאג-סערווירט פלייש; און פאר נאכט: ווידער צו עטלעכע שטיקלעך ברויט מיט מארמעלאדע מיט שווארצער אומגעצוקערטער "קאווע". מיר זיינען צו דעם צוגעפאלן ווי אויסגעהונגערטע ווילדע חיות. מיר האבן נאך גוט געשפירט דעם טעם פון שרעקלעכן הונגער אין לאדזשער געסא און אין אוישוויץ.

די דייטשן האָבן טאַקע אויף אונדז געקוקט ווי אויף ווילדע חיות: צו דער משונהדיקער קליידונג האָט מען אונדז אויך אין מיטן קאַפּ, פון שטערן ביז דעם נאַקן, אויסגעשוירן אַ וועג מיט אַ מאַשינדל. פון ביידע זייטן זיינען די האַר געוואַקסן, האָבן זיי דאָס אַנגערופן „לויזע שטראַסע“. דאָס האָט אונדז געמאַכט אויסזען ווי משוגעס. זיי האָבן אויך געמיינט, אַז מיר זיינען פאַרברעכערס, ווייל מיר האָבן געטראָגן קאַצעט־מונדירן און מיר זיינען דאָך געברענגט געוואָרן פון אוישוויץ. האָבן מיר זיי דערציילט, אַז מיר האָבן פאַר דער מילחמה געלעבט אַ נאַרמאַל לעבן און אַז מיר האָבן פיר־אויף־האַלב יאָר געהונגערט אין לאַדזשער געטאָ. געמוזט אַרבעטן און אַרויסגעבן פראַדוקציע. צום סוף האָט מען אונדז געזאַגט, אַז מיר פאַרן אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד און מען האָט אונדז פאַרשיקט קיין אוישוויץ.

פאַר די יידן האָט מען אויסגעבויט אַ ספעציעלע קיך. דער אַבער־שאַרפירער — אַן עס־עס־מאַן מיט אַ הויכן ראַנג — איז געקומען צום אויסטיילן מיטאַגן. דאָס איז געווען אַ שלעכטער סימן. ער איז געווען אַ חיהשער אַנטיסעמיט: ער האָט געהאַלטן אין איין זידלען די יידן. נאָך דעם אויסטיילן די זוף, פלעגט בלייבן אַ פערטל קעסל זוף, האָט דער בלאַקעלטסטער, הערמאַן, וואָס האָט געטראָגן אויף זיין קאַצעט־אַנצוג אַ גרינעם דריי־עקיגן צייכן — אַ סימן, אַז ער איז אַ קרימינעלער פאַר־ברעכער — אויסגעשריגן: „יונגע! ווער עס האָט שוין אויפגעגעסן, זאָל זיך שטעלן אין דער ריי נאָך 'נאַכשלאַג' (צוגאַבזוף)“. עס האָט זיך באַלד געשאַפן אַ לאַנגע ריי מיט שיסל־אויף־לעפל אין די הענט. דאָס איז געווען אויפן פאַבריקהויף. הערמאַן האָט אויסגעטיילט צו ביסלעך זוף אַן ערך צען מענטשן. דער אַבערשאַרפירער איז צוגעגאַנגען צו דער ריי. פון שרעק האָבן אַלע זיך באַמיט צו שטיין אין אַרדענונג. דער דייטש האָט זיך אויף זיי צעשריגן היסטעריש: „פאַרפלוכטע זאָר־יודען! צוויי מאָל זיילט איר פרעסן?! איר שטינקעקע! שייסע! וועק פון היער! פערשווינדט!“ צו מאַרגנס האָבן מיר שוין גישט באַקומען צו עסן פון דער פירמע ביסינג נאַג, ביי וועמען מיר האָבן געשקלאַפּט, נאָר פון דער קיך, וואָס איז ספעציעל געשאַפן געוואָרן פאַר אונדז יידן. מען האָט שוין מער גישט אויסגעטיילט אויפן הויף, נאָר אין בלאַק, וואו עס זיינען געשטאַנען דריי־שטאַקיקע פריטשעס, אויף וועלכע מיר זיינען געשלאָפן; די פאַרציעס ברויט זיינען געווען קלענער און געמיינער און די זוף איז פון טאַג־צו־טאַג געוואָרן פאַסנער און שיטערער.

די ווילדע חיה

ער דייטשער אויפזעער הערמאן האָט ביים אויסטיילן די זוף יעדערן אָנגעקוקט מיט בייזע בליקן: איינעם האָט ער געגעבן דאָס געדיכטע פון באַדעם פון קעסל, איינעם — האַלב שיטער, איינעם — בלוז וואָסער. אינעווייניק אין בלאַק האָט זיך צעשפילט זיין סאָדיום. ער האָט ביי יעדער מאָל אויסטיילן די זוף אַזוי מאַגעוורירט, אַז עס זאָל אים בלייבן אַ האַלבער קעסל זוף און ער האָט אַ ביל געטאַן: „יונגען, יונגען, נאַכשלאַג!“ הונגעריק זיינען דאָך אַלע געווען: האָט זיך שנעל אויסגעשטעלט אַ ריי, מיט שיסל און לעפל אין די הענט. ביי הערמאָנען האָט יעדער געמוזט אַנלענען דאָס שיסל אויפן זויס פון קעסל און אַזוי האָט ער אַריינגעגאַסן די זוף. עטלעכע האָט ער אַריינגעגאַסן צו ביסלעך זוף, דערנאָך האָט ער מיט דעם אייזערנעם „טשערפאַק“ (שעפלעפל) געשפאַלטן קעפּ, שרייענדיק היסטעריש: „פאַרפּלונכטע יודען! שייס־זעקע!“

הערמאָן און די עס־עס, וואָס האָבן אונדז געהיט, האָבן געהאַט די אויפזיכט איבער דער קיך. דער פעלדפעבל, אַ הויכער, ברייטפלייציקער, אויסגעפרעסענער דייטש, אַ חיהשער יידן־פיינד, האָט געהאַלטן דעם שליסל פון מאַגאַזין, וואו עס איז געלעגן די שפייז פאַר אונדז; די עס־עס האָבן דאָ געהאַט אַן אייגענע קיך, האָבן זיי צוגעגנבעט אונדזער שפייז פאַר זייער קיך און האָבן אויך אַהיימגעשיקט שפייזפעקלעך צו זייערע קרובים. זיי האָבן אויך געגנבעט פון אונדזער צוגעטיילטן שטיקל ברויט. אַזוי האָבן מיר וואָס אַ מאָל שטאַרקער געהונגערט און מיר האָבן אָבער געמוזט אַרויסגעבן די פּראָדוקציע פון די רעדער צו די מיליטערישע לאַסטאויטאַס, וואָס זיינען אַצינד געשיקט געוואָרן אויפן „אַסט־פּראָנט. הערמאָן, וואָס האָט געהאַט די אומבאַגרענעצטע מאַכט איבער אונדז, יידישע שקלאַפּן, האָט געפרעסן ווי אַ ווילדע חיה אויף אונדזער חשבון און זיך אויסגעפאַשעט אַזוי ווי אַ בער. ער איז אויך געווען הונגעריק סעק־סועל. קיין פרויען זיינען דאָ נישט געווען. עטלעכע טאַטעס איז געלונגען מיטצוראַטעווען מיט זיך זייערע יונגע יינגלעך (דאָס איז געווען אַן אויס־רעכענונג פון די דייטשן), די קינדער האָבן דאָ געשקלאַפט ביי די מאַשינען, געלב, ווי דערציילט פריער, האָט דאָ מיטגעראַטעוועט זיין צוועלף־יאָריקן זון, פינעק. ער איז געווען שייך. הערמאָן האָט געהאַט אַן אַפּגעזונדערט שטיבעלע אין אַ ווינקל פון זאָל, וואו מיר זיינען געשלאָפּן; אין מיטן דער נאַכט פלעגט מען הערן, ווי הערמאָן רופט שרייענדיק:

„פינעק! פינעק!“ און פינעק האָט געמוזט צו אים קומען, אויב נישט וואָלט ער אים דערהרגעט. הערמאַן האָט שוין געזען, אַז פינעק זאָל נישט הונגען.

דער הונגער האָט אונדז געפייניקט אַלץ שטאַרקער, ווייל מען האָט דאָך אַפילו אונדז נישט געגעבן דעם הונגער־צוטייל, וואָס די געשטאַפּאַ האָט פאַר אונדז אַריינגעשיקט. מיר האָבן אַרויסגעגעבן די אָנגעוויזענע פּראָדוקציע, האָבן טייל דייטשע מייסטערס רחמנות געהאַט אויף זייערע אַרבעטערס און האָבן פאַר זיי געברענגט צוקערריבן פון די פעלדער און אונדז געגעבן, אַז קיינער זאָל נישט זען. דער עטלעכער־זיבעציק יאָר־קער דייטש, מיין אויפזעער, איז געווען אַ גרויסער אַנטיסעמיט, אַז ער האָט באַמערקט אַ ייד עסן אַ פּיצל צוקערריב, האָט ער פאַרשריבן זיין נומער. דער נומער איז געווען אויפגעשריבן אויף אַ ווייס פּאַסיקל מיט שוואַרצער טינט, אָנגענייט אויף דער לינקער ברוסט פון פּאַשאַק. מיר האָבן געהערט צום קאַנצענטראַציע־לאַגער נויגאַמע, נישט ווייט פון האַמ־בורג. פון דאָרטן האָט מען צוגעשיקט אַ בלעכענעם נומער פאַר יעדן, וואָס מען האָט שטענדיק געמוזט טראָגן אויף דער ברוסט, אָנגעהאַנגען אויף אַ שטריקל איבערן האַלדז. מיין נומער איז געווען 50763. דעם פאַרשריבענעם נומער פלעגט דער אַלטער דייטש איבערגעבן דעם מער־דער הערמאַן.

אויף דער נאַכט, נאָכן אַפּאַרבעטן צוועלף שעה, זיינען מיר, פון טאָג־שיכט, אַריינגעקומען אין בלאַק. מיר האָבן זיך אויסגעשטעלט צו פינף רייען אויפן אַפעל. דער עס־עס־קאַמענדאַנט האָט אונדז אַפּגעציילט און איז אַוועקגעגאַנגען.

אויסגעמאַטערטע און הונגעריקע, האָבן מיר מיט אומגעדולד געוואַרט, מען זאָל אונדז צוטיילן ס'שטיקל ברויט צו דערכאַפן ס'האַרץ און מען זאָל זיך קענען אַנידערלייגן, אָבער הערמאַן בילט אויס: „נומער 50641 זאל אַהערקומען צו מיר, כדי אַלע זאָלן אים זען!“

דער ייד איז אַרויס פון דער ריי און איז צו אים צוגעגאַנגען. ער איז געווען פון העכערן וואַקס. זיינע טריט מיט די טרעפּעס האָבן גע־קלאַפּט אויף דעם שטיינערנעם דיל. ער האָט געאַרבעט אויף אַ טאַקער־מאַשין און אַרויסגעגעבן די פּולע פּראָדוקציע. קיינער פון אונדז האָט נישט געוואוסט, וואָס הערמאַן וויל פון אים. הערמאַנס אויסגעפאַשעט פנים האָט איראַניש געשמייכלט. קוקנדיק דעם ייד אין די אויגן, האָט ער געפרעגט: „דו האַסט היינט געגעסן צוקערריבן?!“ פון גרויס שרעק

האָט דער ייד נישט געקענט ענטפערן. הערמאָן האָט געשריגן מיט רציחה: „דו שטינקזאַק! ווען מען גיט דיר אַ צוקערריב, טאַרסט דו עס נישט נעמען! בלייב דאָ!“ ער איז אַרײַנגעלאָפֿן אין זײַן צימער און באַלד צוריקגעקומען צו לויפֿן מיט אַ מעטאַלענער עלעקטרישער רער און מיט איר געשלאָגן מיט אַלע זײַנע כוחות איבערן קאַפּ, פלייצעס, הענט, פיס, בויך, ברוסט. ביי די ערשטע קלעפּ האָט דער קרבן געשוויגן, אָבער דערנאָך האָבן זיך פון די יסורים פון אים אַרױסגעריסן יאַמערלעכע געוואָלדן. ער איז אַנידערגעפאַלן אויף דער שטיינערנער פּאַדלאָגע. האָט זיך הערמאָן אַראָפּגעבויגן און אין אים אַרײַנגעהאַקט מיט דער רער מיט אויסרעכענונג אויף יעדן שטיקל פון קערפער. דער ייד האָט זיך געוואָרפֿן אויף אַלע זײַטן. הערמאָן האָט אים געשלאָגן אויפֿן אײדלסטן אָרט: אין געשלעכט־אַרגאַן. עס האָט זיך פון יידן אַרױסגעריסן אַ יאַמער־לעכער קוויטש און ער האָט זיך איבערגעדרייט און געריטשעט זיך איבער דער גאַנצער לענג פון דער פּאַדלאָגע. הערמאָן איז אים נאָכגעלאָפֿן, שלאָגנדיק מיטן גאַנצן כוח נאָר אויף אײן אָרט פון קערפער — ס'איז געווען אַזאָ ספּאַרט בײַ אים. דער קרבן האָט געשריגן און צוריק גערי־טשעט זיך אויף דער פּאַדלאָגע; הערמאָן האָט אים אַלץ נישט אָפּגעלאָזט. די רער האָט זיך צעבראַכן אויף דער העלפט, האָט ער אים אַצינד געשלאָגן מיט דער האַלבער רער, ביז ער אַליין איז מיד געוואָרן און נישט געקענט כאָפֿן דעם אַטעם, האָט ער אים אָפּגעלאָזט. דער ייד איז דאַרטן געבליבן ליגן און יאַמערלעך געקרעכצט.

הערמאָן האָט זיך אַנידערגעשטעלט אין מיטן זאַל, אין אַ רעטאַרישער פּאַזע, און האָט געהאַלטן אַ רעדע: „יונגען, יונגען! שטינקזעקע! דאָס זעלביקע וועל איך טאָן צו יעדער אײנעם פון אײך, וואָס וועט נישט זײַן ערלעך! איר באַקומט גענוג צו פרעסן! איר דאַרפט נישט קײן צוקער־ריבן! איר האָט דאָ אַ סאַנאַטאָריע!“

ער איז אַרײַן אין זײַן שטוב, אַרױסגעברענגט אַ שיסל קאַלטע זופ און זי צוגעטראָגן צום צעהרגעטן ייד: „נעם, עס“. דער ייד האָט אויס־געשריען: „איך וויל נישט! איך וויל נישט עסן!“ הערמאָן איז צוריק אַרײַן אין זײַן שטוב.

דער קרבן האָט צו מאַרגנס אין דער פרי געמוזט זײַן בײַ דער מאַשין און אַרױסגעבן די אַנגעוויזענע פּראָדוקציע.

דער ייד האָט זיך צו די וואַונדן צוגעלייגט קאַמפרעסן מיט זײַן אײגענער השתנה. דאָס איז געווען די אײנציקע מעדיצין, וואָס ער האָט

דא געקענט האָבן. די רויטע וואונדן זיינען שפעטער געוואָרן בלוי און דערנאָך שוואַרץ.

הערמאָן האָט איינגעשטעלט אַ מינהג יעדער אַוונט נאָכן אַפעל אויסצורופן אַ נומער און אים באַשטראַפן מיט קלעפּ אָדער מיט שמיץ.

די ערשטע וואָכן

די ערשטע עטלעכע וואָכן פלעגן די יידישע נאָכטשיכט־ארבע־טערס באַקומען אין מיטן נאָכט אַ זופּ צוזאַמען מיט די דייטשע מייסטערס, וואָס די פירמע „ביסינג נאָג“ האָט אַריינגעשיקט, כדי מיר זאָלן קאָנען אַרויסגעבן די פּראָדוקציע. דער פּריער דערמאָנטער יחיאל פּוקס האָט געאַרבעט מיט מיר צוזאַמען נאָכטשיכט, פלעגט ער זיך אַריינשאַרן אין צימער, וואו עס פלעגן זיצן די מייסטערס אין צייט, ווען זיי האָבן אַנ־געשטעלט דעם ראַדיאָ צו הערן די נייעס. דערפאַר האָט אים געדראָט טויטשטראַף, אָבער זיין נייגעריקייט האָט באַזיגט די מורא. איין מאָל האָט אים אַן אַלטער זעלנער, וואָס מיר האָבן אים אַ נאָמען געגעבן „אברהם אבינו“, געטראַפן ביי דעם „פאַרברעך“, האָט ער אים געזאָגט: „איך מאַך מיך נישט וויסנדיק, אָבער טו דאָס נישט מער. ווען אַן אַנדערער וועט זיך כאַפן ביי דעם, ביסטו קאַפּוט“.

פּוקסעס מייסטער פלעגט אים אויך אונטעררוקן אַן אויסגעלייענטע צייטונג. פּוקס האָט זי פאַרשטעקט אונטערן העמד און ער האָט שוין געפונען אַ געלעגנהייט זי צו לייענען. ער האָט אונדז איבערגעגעבן די לעצטע נייעס, מיט זיינע אייגענע ביטחונדיקע קאָמענטאַרן. מיט דעם האָט ער מיר, און די עטלעכע, וועמען ער האָט דערציילט, ממש אַריינגע־זעצט אַ נייע גשמיה.

אַזוי ווי מיר איז אויסגעקומען צו פאַרן מיטן וועגעלע איבער דער גאַנצער פאַבריק און אין יעדער אַפטייל זיינען אויף ביידע זייטן געשטאַנען יידן, וואָס האָבן געאַרבעט ביי די מאַשינען, האָבן איך מיך ביי יעדן אַפגע־שטעלט אויף אַ וויילע און אים איבערגעגעבן גוטע נייעס. אויף זייערע פּנימער האָט מאָמענטאַל אויפגעשיינט אַ שמייכל פון ביטחון. אַזוי ווי

איך האָב געזען, אַז דאָס האַלט זיי אויף ביים לעבן, האָב איך אַליין אויס-
געטראַכט גוטע נייעס און עס איבערגעגעבן מיינע ברידער־שקלאַפּן.
פון צייט צו צייט איז אויך אין מיינע הענט אַריינגעפאַלן אַ צייטונג,
אַ לאַקאַלע אויסגאַבע. יעדע שטאַט און יעדער שטעטל האָט געהאַט אַן
אייגענע צייטונג: מיט די זעלביקע נייעס און מיט דער זעלביקער נאַצישער
פּראָפּאַגאַנדע. אָנהייב מלחמה האָבן די דייטשן געזאָגט: „ביז די בלעטער
וועלן פאַלן — וועט דער קריג זיין געענדיקט“. דאָס האָט געהייסן: די
מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן האַרבסט און וועט זיך ענדיקן נאָך פאַר סוף־
האַרבסט; די „יעקעס“ האָבן דאָס געגלייבט. אָבער אַזוי ווי די מלחמה
האַט זיך געשלעפט לענגער, האָבן זיי אין אַלע צייטונגען געדרוקט אַ היס-
טאָרישן „ראַמאַן“ מיטן נאָמען „דער הונדערטאַריקער קריג“, וואָס האָט
דערציילט, אַז דייטשלאַנד האָט אַ מאַל געפירט קריג הונדערט יאָר און
דאָך האָט זי געזיגט; און אַ גרויסער טייל „יעקעס“ האָט אַצינד אָנגע-
הויבן גלייבן, אַז די מלחמה וועט זיך נאָך פאַרציען לאַנגע יאָרן און זיי
וועלן זיגן. מיין פאַראַרבעטער, וואָס פלעגט מיר יעדער טאָג זאָגן: „דער
קריג איז באַלד פערטיק“ און איז געוואָרן גוט צו מיר, האָט שוין אַצינד
מיר יעדער טאָג געזאָגט: „דער קריג קען לאַנג דויערן“, און ער האָט
ווידער מיך געפייניקט.

ווען איך בין פאַרטיק געוואָרן מיט דער אַרבעט אין מיין טייל
פאַבריק, האָב איך מיך גענומען רייניקן אַ צווייטן טייל, כדי דייטשן,
איבער הויפט מיין פאַראַרבעטער, זאָלן מיך נישט זען ליידיק גיין, אָבער
דאָס איז ביי אים אויך געווען אַן עבירה. ער איז צוגעקומען צו מיר און
מיך געפרעגט: „פאַר וואָס אַרבעטסטו דאָ?“ האָב איך אים געענטפערט:
„איך האָב שוין דאָרט פאַרטיק געמאַכט און דאָ זיינען אָנגעלייגט פיל שפּע-
נער, מאַך איך דאָ זויבער“. ער האָט מיר גאַרנישט געענטפערט. ער האָט
נאָר פאַרשריבן מיין נומער און איבערגעגעבן דעם בלאַקאָוע.

אין אַוונט, נאָך דעם אַפעל, האָט דער בלאַקאָוע אויסגערופן: „נומער
50763 זאָל אַרויסטרעטן!“ דאָס האָט ער געמיינט מיך. האָב איך מיך
אָנגערופן: „איך!“ און כּ״בין אַרויס איין טריט פון דער ריי. איך האָב
געפילט, אַז ס׳איז אַ רחמנות אויף מיר ביי די עטלעכע הונדערט יידן,
ווייל אַלע האָבן מיך געקענט ווי אַ דיכטער, ווי אַ רעציטאַטאָר און זינגער
פון יידישע לידער, בעת מען ליגט אין דער פינצטער אין קעלער, בעת
אַן אַנפלי פון באַמבאַרדירערס און ווי אַ שליח פון גוטע נייעס. זיי האָבן
שוין „געזען“, ווי מען לייגט מיך איבער אַ באַנק און מען גיט מיר פערציק

שמיץ. די דאָזיקע וואָזשנע מלאכה טוען די דריי ברידער פון קאַליש, וואָס זיינען אַרײַנגעשיקט געוואָרן אין לאַדזשער געטאָ. איך אַליין וועל מוזן ציילן די שמיץ. טאַמער וועל איך מיך טועה זײן, וועל איך מוזן אָנהייבן פון ס'ניי.

די דריי ברידער האָבן אַליין זיך געמאַלדן, מען זאָל זיי מאַכן פאַר אויפזעערס איבער אונדז. ווען מען האָט אונדז געברענגט מיט דער באַן פון אוישוויץ, האָט אין מיין וואַגאָן דער עס-עס-מאַן אויסגעקליבן אַ ייד, וואָס האָט אויסגעזען קרעפטיק, אָז ער זאָל זײן דער אויפזעער איבער אונדז יידן אין דעם וואַגאָן. ער האָט זיך נישט געטאַרט אָפּזאָגן, אָבער ער האָט נישט געקענט זיך איזדעקעווען איבער אונדז, האָט דער עס-עס-מאַן אַ פּרעג געטאַן אויפן הויכן קול: „ווער וויל פּרייוויליק ווערן דער אויפ-זעער!“ האָבן זיך די דריי ברידער צוגעשטעלט. איינער האָט געזאָגט: „מיר וועלן דאָס גוט מאַכן!“ דער עס-עס-מאַן האָט זיי געמאַכט פאַר אָנפירערס. ווען הערמאַן האָט אַצינד אויסגערופן: „וואו איז די פּראָמינענץ?“ האָבן זיי זיך צוגעשטעלט. און זיי האָבן געקוקט צו דער שמייסבאַנק, גרייט זי אַנידערצושטעלן אין מיטן בלאַק, און איך האָב געטראַכט: מיין שוואַכער גוף וועט די שמיץ נישט איבערהאַלטן! איז דאָס מיין סוף? פּלוצעם האָט הערמאַן אַ געשריי געגעבן: „וואָס האָסטו געטאַן?“ איך האָב געוואוסט, אָז כ'בין קיין שום עבירה נישט באַגאַנגען, האָב איך אים געזאָגט אויף אַ רואיקן אופן, מיט אַן איבערצייגנדיקן טאָן: „איך האָב מער געאַרבעט ווי כ'האָב געדאַרפט; ווען כ'האָב פאַרטיק געמאַכט די אַרבעט אין מיין טייל, האָב איך דערנאָך ריין געמאַכט אַ צווייטן טייל — איז דאָס אַ זינד?“ הערמאַן האָט אַ מאַך געטאַן מיט דער האַנט: „גיין צוריק אויף דיין פּלאַץ!“ אַלע האָבן אָפּגעאַטעמט מיט פּרייד.

* * *

די נאַכטשיכט האָט אַ סך ערגער געהאַט, ווי די טאַגשיכט. די ערשטע טעג פּלעגט אונדז הערמאַן אויפּוועקן איין שעה, איידער מען האָט גע-דאַרפט אַרײַנגיין אין פּאַבריק איבערצונעמען די מאַשינען פון דער טאַגשיכט. מען האָט זיך אָפּגעוואָשן, מען האָט באַקומען אַ געדיכטערע זופּ, אויפגעגעסן, געשטאַנען אויפן אָפּעל, דער עס-עס-קאַמענדאַנט האָט אונדז איבערגעציילט און מען האָט אַרײַנגעמאַרשירט פּינקטלעך זעקס צו דער אַרבעט און געאַרבעט ביז זעקס אין דער פּריי.

נישט שטענדיק איז עס אָבער צוגעגאַנגען אַזוי גלאַטיק, איין מאָל האָט הערמאַן אויפגעוועקט די נאַכטשיכט צוויי ביי טאַג און ער האָט אויס-

געבילט: „יונגען, יונגען, איר באַקומט שוין די זופ! אויפשטיין און איינציען!“ האָבן מיר זיך שנעל אָנגעטאָן מיט פרייד, כאָטש שפּעטער וועלן מיר מוזן גיין צו דער אַרבעט הונגעריקע, שטיין ביי די מאַשינען אַ גאַנצע נאַכט. הערמאַן האָט אונדז אויסגעשטעלט אין אַ ריי. איך בין געשטאַנען דער זעקסטער און „זיינע מענטשן“ האָט ער אַוועקגעשטעלט די לעצטע. צווישן זיי איז אויך געווען געלב מיט זיין יינגל פּינעק. מיר איז דאָס געווען קשה, שטענדיק שטעלט ער די „פּראָמינענץ“ — ווי ער האָט זיי גערופן — די ערשטע אין דער ריי און אַצינד גאַר די לעצטע?

מיר, אויסגעהונגערטע, האָבן געלעכצט, אַז מען זאָל שוין באַקומען אין די הענט אַריין די שיסל מיטן לעפל און צוגיין צום אויסטיילער ביים קעסל זופ. דאָ האָט הערמאַן אַ פּראָל אויף געגעבן די טיר און אַ ביל געגעבן: „יונגען, יונגען, מאַרשירט אַריין! יעדער זאָל נעמען לויט דער ריי די זופ!“

ווען מיר זיינען אַריינגעקומען, האָבן מיר געזען לאַנגע רייען שמאַלע בענק, אויף וועלכע עס זיינען געשטאַנען שיסלען זופ אויף אַזאַ אופן: אין דער ערשטער ריי זיינען געווען האַלבע שיסלען מיט בלוזי וואַסער פון דער זופ; אין דער צווייטער ריי — דריי פּערטל שיסלען בלוזי וואַסער פון דער זופ; די דריטע ריי — צו האַלבע שיסלען זופ, פון וועלכער עס האָט אַרויסגעקוקט איין קאַרטאַפּל; די פּערטע ריי — האַלבע שיסלען זופ, פון וועלכער עס האָבן אַרויסגעקוקט צוויי קאַרטאַפּל, וואָס אַ וויי-טערדיקע ריי איז געווען אַ געדיכטערע זופ. די לעצטע ריי איז נישט געווען קיין זופ, נאָר אַ שטאַלנט — דאָס געדיכטע פון באַדעם פון קעסל. אַזוי ווי מיר האָבן דאָס געזען, זיינען מיר זוי אויסגעהונגערטע ווילדע חיות געלאָפּן צווישן די רייען צו כאַפּן די פּולע שיסלען. מיט דעם האָבן מיר געבראַכן די דיסציפּלין און פאַר דעם האָט אונדז געדראַט, אַז מען זאָל אונדז דערשלאָגן צום טויט. ביי די הויך-אָנגעפּילטע שיסלען זיינען באַלד אויסגעוואַקסן „קאַפּאַס“ מיט שטעקנס אין די הענט. זיינען מיר צוריקגעלאָפּן נאָך שטאַרקער צעווילדעוועט. קיינער האָט נישט גענומען קיין שיסל. הערמאַן איז געשטאַנען ביי דער טיר און געשמייכלט פון נחת. די „פּראָמינענץ“ איז געשטאַנען הינטער אים. זיי מיט די „קאַפּאַס“ האָבן שפּעטער אויפגעפּרעסן די אַלע זופן.

מיר זיינען צוריקגעגאַנגען אויף די פּריטשעס, אַבער פון אויפּרעגונג האָבן מיר נישט געקענט שלאָפּן. שפּעטער זיינען מיר געגאַנגען מיט אַ ניכטערן מאָגן אַרבעטן אַ גאַנצע נאַכט און אַרויסגעגעבן די פּראָדוקציע.

אין עטלעכע טעג ארום האָט זיך מיר איינגעגעבן ווידער אַריינצופאַלן
אין דער טאַגשיכט.

ווי נאָר ס'איז צוגעפאַלן די נאַכט און מיר האָבן פאַרענדיקט די
אַרבעט, האָבן מיר זיך געאיילט צום אַפעל צו באַקומען ס'שטיקל ברויט
און זיך קענען אַנידערלייגן אויף דער האַרטער פּריטשע אויסצורוען. האָט
פּלוצלונג דאָס „קינד“ (אַזוי האָבן מיר גערופן די אַלאַרם-סירענע) יאַמער-
לעך זיך צעוויינט. די אַליאירטע זיינען אַנגעפּלויגן באַמבאַרדירן. באַלד איז
די גאַנצע עלעקטרישע ליכט אויסגעלאָשן געוואָרן און מען האָט אונדז
אַראָפּגעיאָגט אין קעלער אַריין, אונטער דער פּאַבריק איבער די מאַשינען.
איך און יחיאל פּוקס האָבן זיך שטענדיק געהאַלטן צוזאַמען. אין קעלער
איז חושך ואפּלה, מען קאָן ממש אַנטאַפּן די פּינצטערניש. איינער זעט
נישט דעם צווייטן, אַלע זיצן מיר אויף דער ערד. פּוקס טאַפּט אָן מײן
אַרעם. מיר הערן איבער אונדז דורכפליען אָן עסקאַדרע עראָפּלאַנען און
די ערד ציטערט אונטער אונדז. „איך האָב מורא, בריקסל, — זאָגט צו
מיר פּוקס — אַז די דייטשן ווילן, מיר זאָלן דאָ געהרגעט ווערן אונטער
די מאַשינען.“ איך ענטפּער אים נישט, כדי נישט צו שיטן זאָלן אויף
די וואונדן.

עראָפּלאַנען רוישן נאָך שטאַרקער איבער אונדז. דאָס איז שוין
אַ צווייטע עסקאַדרע. ווען עס ווערט שטיל, שלאָגט ווער פּאַר: „זאָל ווער
זינגען אַ יידיש ליד.“ און אַ צווייטער זאָגט: „מיר האָבן דאָ אַ חזן, רובין,
זאָל ער זינגען.“ חזן רובין לאָזט זיך נישט בעטן, ער זינגט דאָס באַר-
וואוסטע פּאַלקסליד „וויאַ-וויאַ, פּערדעלעך“. זיין לירישער טענאַר און די
האַרציקע טענער דרינגען אריין אין אונדזערע הערצער. עס דערמאַנט דעם
נישט ווייטן אַמאַל, ווי מען האָט אין דער היים זיך פּאַרווילט מיט זינגען.
נישט ביי איינעם פּאַלט אַ טרער.

דערנאָך בעט מען מיך: „בריקסל, זינג אַ יידיש ליד.“ איך לאָז מיך
אויך נישט בעטן; זאָלן מיר אַלע אַ ביסל זיך פּאַרגעסן אין די צרות
און איך זינג: „אויפן פּריפעטשיק ברענט אַ פייערל“. אַצינד פּאַרשטיי
איך און די צוהערערס בעסער די ווערטער:

ווען איר, קינדערלעך, וועט עלטער ווערן,

וועט איר אַליין פּאַרשטיין:

וויפל אין די אותיות ליגן טרערן

און וויפל געוויין.

דערנאָך רעציטיר איך „געטאָ פּאַבריק 76“. אַלע ווערן פּאַרכאַפּט

פון שילדערן דעם ריטמישן גאנג פון די מאַשינען און די פאַרסטע לופט אין דער פּאַבריק, דעם שרעקלעכן הונגער און די שווערע אַרבעט און די צוויי קלאַסן: קעראָוויקעס, קאַמיסאַרן, מיט די אַרבעטערס, וואָס ווערן פון זיי אויסגעניצט פאַר זייערע אייגענע אינטערעסן.

ערגעץ דאָ אין קעלער זיצט יעזשי פּערסט, מיין געוועזענער קעראָווי-ניק, פון „געטאָ פּאַבריק 76“, וואָס האָט מיך געשטעלט אויף דער ליסטע אַרויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ פּאַרגאַזט צו ווערן, צוליב דער דאָזיקער פּאַנעמע, ווען איך האָב זי פּאַרגעלייענט אין לאַדזשער געטאָ אויפן „באַנקעט“ לכבוד דעם דריי-יאָריקן יוביליאָם פון דער פּאַבריק. יעדער וואָרט האָט אים אַצינד געביסן ווי שלאַנגען. עס האָט אים זוי געטאַן, וואָס עס איז אים נישט געלונגען מיך אומצוברענגען און אויך מיין ווערק, וואָס שטעלט אים און די אַנדערע געטאָ-קאַמיסאַרן צו שאַנד און צו שפּאַט.

ווען די באַמבאַרדע האָט זיך איינגעשטילט, האָבן מיר זיך אַראַפּגע-רעדט פון האַרץ. איינער האָט געזאָגט מיט צאַרן: אַ בייזע, שוואַרצע, כאַלערע זאָל זיי נעמען! די פּאַרציעס ברויט ווערן פון טאַג צו טאַג קלענער און קלענער!

האַב איך מיך אַנגערופן: „די קליינע יאַטן, וואָס אַרבעטן אין דער קיך (מיט גראַסמאַנען, דעם יונגן בונדיסט, בראַש), האָבן געמאַכט יד אַחת מיטן בלאַקאָוע. פאַר ברויט קריגן זיי פּאַפּיראַסן און אַנדערע גוטע זאַכן.“ דאָס האָט ווער פון דער קיך פּאַרמסרט פאַר דעם בלאַקאָוע הערמאַן. נאָר אַנשטאַט בריקס, האָט ער געזאָגט פּוקס. צו מאַרגנס איז הערמאַן אַנגעפאַלן אויף פּוקסן, האָט אים דאָס פּאַרגעוואָרפן און אים שרעקלעך געשלאָגן. פּוקס האָט נישט דערציילט, אַז איך האָב דאָס געזאָגט און נישט ער. ער האָט נישט פּאַרראַטן די דערציאָונג, וואָס ער האָט באַקומען אין השומר הצעיר. איך האָב נישט געהאַט דעם מוט צו זאָגן הערמאַנען, אַז איך האָב דאָס געזאָגט, ווייל איך בין אַ קראַנקער און אַ שוואַכער, קוים וואָס איך לעב און כּוועל זיינע קלעפּ זיכער נישט איבערהאַלטן.

פּוקס האָט געהאַנדלט העלדיש. איך וועל אייביק אין מיין האַרץ טראַגן אַ דאַנק, צוזאַמען מיט אַ שולדגעפיל צו יחיאל פּוקסן.

מען נעמט צו אונדזערע וועש

ווען אונדזער טראנספארט איז ארויסגעפארן פון אושוויץ, האָט יעדער איינער באַקומען ריינע אונטערוועש: אַ העמד און אונטערהויזן. איך האָב די גאַנצע צייט מיך ריין געהאַלטן. די אונטערוועש איז געבליבן ווייס. מיר האָבן געמעגט טראָגן נאָר דאָס העמד, אונטערהויזן און דעם „פּאַשאַק“. ווען עס איז שוין געווען שטאַרק קאַלט אין יאַנואַר, אין אַ זונטיק, ווען מען האָט נישט געאַרבעט, האָבן די דייטשן פּאַראַרדנט: יעדער פון אונדז זאָל געבן זיין וועש אויסצופאַרעווען — ס'זאָלן נישט זיין קיין לייז. זיי האָבן אין קאַרידאָר אויפגעשטעלט אַ פּראָוויזאָרישע „פּאַראַווקע“, צוויי קעסלען מיט הייס וואַסער. פיר „ביתרניקעס“, דריי ברידער און זייערע אַ קוזין, וואָס זיינען געקומען פון קאַליש קיין לאַדזש, זיינען דאָ געווען אַנפירערס. דער יינגסטער ברודער האָט געאַרבעט אין דער קיך. זיי האָבן זיך כסדר באַרימט: „מיר זיינען ביתרניקעס“, ווייסן מיר ווי אַזוי אַנצופירן. זיי האָבן אונדז געצוואונגען אויסצוטאָן די וועש. איך האָב מיך באַמיט אַרויסצודרייען, אָבער ס'איז מיר נישט געלונגען. די „ביתרניקעס“ האָבן מיך באַצוואונגען, זיי האָבן ממש פון מיר אַראָפּגע-ריסן די וועש. ווען איך האָב זיי געוויזן, ווי ריין מיין וועש איז, האָט איינער פון זיי מיר געזאָגט: „איר ווייסט דאָך, אַז אייך זעלן מיר נישט באַעוולען. איר וועט צוריקבאַקומען די זעלביקע זאַכן און נאָך היינט.“ איך האָב זיי געגלייבט, אָבער איך האָב דעם זעלביקן טאַג עס נישט צוריקגעקראָגן. איך בין געשלאָפן אין „פּאַשאַק“. עס האָט מיך שטאַרק פּאַרדראָסן אויף די „ביתרניקעס“ און כ'האָב מיך דערמאַנט, אַז די יידישע פּאַליציי אין לאַדזשער געטאָ איז אויך בעיקר רעקרוטירט געוואָרן פון די „ביתרניקעס“. זיי האָבן דאָך געהאַט אַ ביסל מיליטערישע דערציאונג.

צו מאַרגנס פאַר טאַג, שטייענדיק אויפן אָפּעל (ס'איז נאָך געווען פינצטער), האָט די קעלט געשניטן מיין לייב. ס'איז דאָך געווען חודש יאַנואַר. ווען כ'בין צוריקגעקומען אין פּאַבריק פון דרויסן נאָכן אויס-ליידיקן אַ וועגעלע שפענער, האָב איך געוויינט אויפן קול, אַזוי ווי אַ קינד, פון די יסורים פון קעלט; האָט דאָס מיין מייסטער, אַ דייטש, אַ גרויסער רשע, געזען. האָט ער מיך געפרעגט מיט מיטגעפיל: „פאַר וואָס וויינסטו, יונגע זי? האָב איך אים געענטפערט: „עס איז מיר זייער קאַלט. איך טראָג נישט מער ווי דעם „פּאַשאַק“ — האָב איך אויפגעהויבן די בלוזע און געוויזן — זיי האָבן מיר צוגענומען דאָס העמד און די אונטערהויזן

אויסגעוואָשן און נישט צוריקגעגעבן. אָן אַ העמד אויפן לייב איז קאַלט. מיין גוף איז אָפּגעשוואַכט. איך הונגער שוין איבער פינף יאָר". האָט ער מיר געענטפערט מיט מיטגעפיל: „פאַרליר נישט דעם מוט, יונגע, דער קריג קומט באַלד צו ענדע". איך האָב מיר נישט געקענט פאַרשטעלן פון דעם דאָזיקן אַנטיסעמיט צו הערן אַזעלכע טרייסטווערטער. אַ מענטש איז דאָך נישט קיין פשוטע חיה.

עטלעכע טעג שפעטער האָבן די ברידער „ביתרניקעס" אונדז געגעבן די וועש: קיינער האָט נישט צוריקבאַקומען זיין וועש. מיר האָבן זיי געגעבן אַ שמוציק העמדל, וואָס איז קוים אויף מיר אַרויפגעגאַנגען און אַ פאַר שמוציקע אונטערהויזן, וואָס זיינען געווען באַלייגט מיט לייז און אַזוי ברייט און לאַנג, אַז עטלעכע אַזוינע ווי איך האָבן געקענט אַריין אין זיי. עס האָט מיך אַנגעכאַפט צו ברעכן און ס'האַט מיך געמילגט דאָס אַנצוטאָן, אָבער זער ווילן צום לעבן איז שטאַרק. קעלט ברענגט דעם שוואַכן גוף שרעקלעכע יסורים, האָב איך דאָס אַנגעטאַן.

פון דעמאָלט אָן האָבן די לייז מיך געביסן און געזויגן מיין בלוט טאַג און נאַכט. פון דעמאָלט אָן האָט יעדער איינער פאַרן גיין שלאָפן געלויזט זיין אונטערוועש ביים עלעקטרישן לאַמפּ, צווישן די פּריטשעס, וואָס האָט זיך געפונען אויפן צווייטן שטאַק. מען איז צוגעגאַנגען צום לאַמפּ לויט דער ריי. דאָס אַרט ביים לאַמפּ האָט מען אַ נאַמען געגעבן „לויזע-אַליי". אָבער די לייז האָבן זיך געמערט, מיך געביסן און געטרונקען מיין בלוט. די לייז זיינען שוין געקראַכן איבערן האַלדז און איבער די פאַשאַקן. די דייטשע מייסטערס האָבן מורא געהאַט דערנענטערן זיך צו אונדז.

אַ ל י ה

ווען דער אָפעל איז פאַרגעקומען אויפן הויף און די דייטשע מיס-טערס זיינען געווען דערביי, האָט דער בלאַקאָוע הערמאַן שוידערלעך גע- שלאָגן די יידן. ער האָט פון דעם געהאַט פאַרגעניגן און גלייכצייטיק געוואַלט באַווייזן ווי געטריי ער פירט אויס זיין פונקציע. דער גרעסטער טייל מייסטערס איז פון דעם נישט געווען צופרידן, אָבער זיי האָבן זיך נישט

געטארט אריינמישן. זיי זיינען געווען צופרידן פון אונדזער ארבעט, ווייל ביי די אלע שוידערלעכע באדינגונגען האָבן מיר אַרויסגעגעבן די גע-
העריקע פּראָדוקציע.

דער צוועלף-יאָריקער מאַקסל, אַ בלאַנד, קיילעכדיק יינגעלע, האָט דאָ
געאַרבעט ביי אַ טאַקער-מאַשין און אַרויסגעגעבן די פּולע פּראָדוקציע.
מען האָט אים פאַרשיקט פון לאַדזשער געטאָ קיין אוישוויץ. מיט אונדזער
טראַנספּאָרט האָט מען אים מיטגעשיקט מיט אַן אויסרעכענונג: דאָס
יינגעלע איז דאָ געווען אַ קיילעכדיקער יתום און האָט נישט געהאַט קיין
שום קרוב. מאַקסל איז אַצינד געוואָרן די „געליבטע“ פון דעם מערדער
הערמאַן. הערמאַן האָט אים געגעבן טאַפּלטע זופּן, טאַפּלטע פּאַרציעס
ברויט. מאַקסל פּלעגט זיך צוקוקן, ווי הערמאַן שלאָגט און פּייניקט אונדו.

איין מאָל, ווען מיר זיינען געשטאַנען אין אַ זונטיק אויף אַפעל, האָט
הערמאַן אַ ביל געטאָן, פּריילעך און וואוילעריש: „מאַקסל, קום-מאַל הער!“
מאַקסל איז צו אים צוגעלאָפּן מיט פּרייד, אַזוי ווי אַ געטריי הינטל,
ווען דער באַלעבאַס רופט אים. הערמאַן האָט אים איבערגעגעבן זיין שטעקן
און געזאָגט: „מאַקס, אַצינד ביסט דו דער פּירער איבער די אלע שטיגק-
זעקע — ווייזט ער אויף אונדו מיט דער האַנט — מאַך מיט זיי וואָס
דו ווילסט!“

מאַקסל האָט נאָכגעטאָן הערמאַנען: ער האָט זיך אַנידערגעשטעלט
מיט אַ פּאַזע פון אַ פּירער און געפאַכעט מיטן שטעקן, און אַזוי ווי הערמאַן
האָט ער אַ באַפעל געגעבן: „אויסגלייכן, שטיגקזעקע!“ מיר האָבן געמוזט
אויספירן זיין באַפעל. זיינען מיר געבליבן שטיין גלייך ווי אַ סטרונע.
הערמאַן האָט אָנגעקוואַלן פון זיין תּלמיד, געלאַכט מיט גרויס פאַרגעניגן.
מאַקסל איז צוגעגאַנגען צו אַ ייד און ווידער נאָכגעטאָן הערמאַנען און זיך
געמאַכט וואַזנע מיט דעם זעלבן אַנשטעל פון זיין רבין. ער האָט אים
דערלאַנגט דעם שטעקן: „נעם!“ יענער האָט גענומען. מאַקסל האָט אָנגעוויזן
זיין נאָענטסטן שכן און באַפוילן: „שלאָג אים!“ דער ייד איז צעטומלט
געוואָרן און הערמאַן האָט געקייכט פון געלעכטער. דער ייד האָט אים
נישט געפּלאָגט, געקוקט אויף מאַקסלען און אויף הערמאַנען אַ פאַרלוי-
רענער. ער האָט אָבער געוואוסט, אַז ער מוז אויספירן דעם באַפעל, האָט
ער געמאַכט זיך כלומרשט שלאָגן זיין שכן: ער האָט אים קוים אָנגערירט
מיטן שטעקן. האָט מאַקסל ווידער נאָכגעטאָן הערמאַנען און אַ געשריי
געטאָן: „שטיגקזאָק! אַזוי אַ נאָך שלאָגט מען?! דאָס איז געשלאָגן?!“ —
ער האָט פון אים אַרויסגעכאַפט דעם שטעקן און אים געשלאָגן שרייענדיק

אַן אויפגעקאַכטער: „איך וועל דיר וויינין, ווי אזוי מען דאַרף שלאָגן!“ ער האָט אים געשלאָגן איבערן גאַנצן קערפער. הערמאַן האָט געלאַכט אויפן הויכן קול פון גרויס הנאה. דערנאָך איז מאַקסל דורכגעגאַנגען די ריי און געשלאָגן די יידן.

איין מאָל אין דער פרי, ווען דער גלאַק האָט אונדז אויפגעוועקט און מיר זיינען אויפגעשטאַנען, האָט מען געטראָפן אַ געהאַנגענעם ייד אויף אַ שטריק צווישן די פריטשעס. באַלד נאָך דעם אַפעל, וואָס איז פאַרגעקומען אין זאַל, וואו מיר זיינען געשלאָפן, האָט הערמאַן אַ זאָג גע-טאָן: „יונגען, יונגען, טוט מיט אייער קאַמעראַד דאָס וואָס איר דאַרפט טאָן, איידער איר גייט צו דער אַרבעט“. באַלד האָבן עטלעכע יידן, וואָס האָבן געהערט צו דער חברה קדישא, וואָס איז שנעל געשאַפן געוואָרן, אַנידערגעשטעלט אַ טיש אין טרעפנהויז און אויף אים אַרויפגעלייגט דעם מת און אים צוגעדעקט מיט אַ שטיק פלאַנדערע. וויפל עס האָבן געקאַנט זיינען געשטאַנען אין קאָרידאָר. די רעשט איז געשטאַנען אין זאַל.

הערמאַן איז געשטאַנען אויף די טרעפן, אַרויפצוגיין אויפן צווייטן שטאָק, אַנגעלענט אָן פאַרענטש. איך בין געשטאַנען נאָענט צו אים און פון אים מיינע אויגן נישט אַראַפגענומען. כ׳האַב געוואַלט זען, ווי אזוי דאָס ווירקט אויף אים.

דער חזן רובין, אַ נידעריקער, אַ געלער, האָט זיך אַנידערגעשטעלט צוקאַפנס פון מת און מיט זיין לירישן טענאַר און מיט אַ צעבראַכן האַרץ אויסגעזונגען דעם אַלטן טראַדיציאָנעלן ניגון: „אל מלא רחמים שוכן במרומים...“ דאָ, אין גרויסן און הויכן טרעפנהויז, האָט עס געקלונגען אזוי ווי אין אַ שול. וואָס לענגער, אַלץ האָבן מער פון אונדז געוויינט.

אַצינד האָב איך מיט טרערן אין די אויגן ספּעציעל זיך גוט איינגע-קוקט אין דעם מערדער הערמאַן. דאָס ליטורגישע געזאַנג האָט אים דער-מאַנט אין אַ קירך אויף דער פריי, אין די אַמאָליקע גוטע צייטן. ער האָט געוויינט. ווען דער חזן האָט געענדיקט און אַלע זיינען געגאַנגען צו דער אַרבעט, האָב איך אזוי אויסגעמאַרקירט, כ׳זאַל זיין לעבן הערמאַנען. אונ-דזערע ביידנס פאַרטערטע אויגן האָבן זיך צוזאַמענגעטראַפן. מיט טרערן אין האַלדז האָט ער צו מיר געזאָגט: „יונגע, איך האָב עס שוין פול!“ ווייזנדיק מיט דער האַנט איבער זיין האַלדז. דאָס האָט מיך איבערציגט, אַז רירנדיקע, הייליקע, מענטשלעכע מעשים קאַנען אַפילו ביי אַזאַ מער-דער דערוועקן רחמנות — דאָס העכסטע הומאַניסטישע געפיל. ניין, דער מין מענטש איז דאָך נישט קיין פשוטע חיה.

נייע דייטשן — נייע צרות

פלוצלונג האָט מען הערמאָנען פון דאָנען צוגענומען און אויף זיין אָרט איז צו אונדז אַריינגעשיקט געוואָרן אַ דייטש מיט דעם נאָמען ווילי. אויך אַ פאַרברעכער מיט אַ „גרינעם ווינקל“. ער איז נישט געווען אַזאַ אויסגעפאַשעטער בער און נישט אַזאַ ווילדער טיגער ווי הערמאַן. מיט ווילן זיינען אויך מיטגעשיקט געוואָרן צוויי אויפגעערס איבער אונדז — דייטשן, קרימינעלע פאַרברעכערס, אויך מיט „גרינע ווינקלען“. דער על-טערער, אַ הויכער, האָט געהייסן פריץ און דער יונגער האָט געהייסן זיגמונד — אַן אויסגעשולטער מערדער. מיט זיי צוזאַמען זיינען אויך אַריינגעשיקט געוואָרן צוויי רוסן און איין פאַליאַק, וואָס האָט געהייסן קאַראַל און ער האָט זיך גוט איינגעלעבט מיט די יידן.

ביים אַרויספאַרן מיטן וועגעלע האָב איך מיך אָנגעטראַפֿן מיט פריץ און זיגמונט. האָט זיגמונט מיר געגראַדזשעט מיטן פינגער: „דו, שוויינ-הונט, איך האָב דיך אויפן אויג!“ עס איז מיר אַדורך אַ קעלט איבער די ביינער.

און איך האָב לאַנג נישט געדאַרפט וואַרטן אויף זיגמונטס רציחה. די זעלביקע נאַכט זיינען פאַרגעקומען צוויי אַלאַרמס און מען האָט געמוזט לויפן אין קעלער אַריין. איך בין שוין געווען טויט-מיד. די פיס האָבן מיך שוין נישט געטראָגן, און ווען ס'איז געוואָרן דער דריטער אַלאַרם, האָב איך באַשלאָסן: איך וועל אַצינד נישט לויפן אין קעלער אַריין. וואָס וועט זיין, זאָל זיין. וועט פאַלן אַ באַמבע — זאָל פאַלן. ס'איז אַלץ איינס: דאָ, צי אין קעלער אונטער דער פאַבריק איבער די מאַשינען.

ווען כ'בין אַראָפֿגעלאָפֿן פון צווייטן שטאַק, אַ שיכורער פון נישט שלאָפֿן, בין איך אַרונטער אונטער די טרעפּ. די עלעקטרע איז דאָך געווען אויסגעלאָשן און ס'איז געווען פינצטער-חושך. בין איך זיכער געווען, אַז קיינער האָט דאָס נישט געזען. אָבער באַלד האָט מיך זיגמונט געכאַפֿט, מיך אַפּערגעפירט, מיך אָנגעכאַפֿט ביי ביידע אַקסלען און זיין קגיי אַרייַן געפּרעסט דאָרטן, וואו עס ליגן מיינע נירן און מיין אייבערשטן טייל קערפּער האָט ער געגעבן אַ שנעלן בייג צו זיך, כדי מיך דורכצוברעכן. פון גרויס ווייטיק האָט זיך ביי מיר אַרויסגעריסן אַ גסיסה-קרעכץ. זיגמונט איז געווען זיכער, אַז כ'בין שוין טויט, האָט ער מיך געלאָזט ליגן און איז אַוועק.

אין דער פרי, ווען די מענטשן האָבן מיך געזען, האָבן זיי זיך גע-

וואונדערט. איינער האט געזאגט: „דו לעבסט, מיר זיינען זיכער געווען, אז זיגמונט האט דיך דערהרגעט. מען האט געהערט דיין מאוימדיקן אויס-געשריי און מען האט געפילט, אזוי ווי דו הויכסט אויס דיין נשמה.“

איך האב באשלאסן, אז איך מוז רעדן מיט דעם דייטש: ער איז דאך אויך א קאצעטלער, אויך א קרבן, און ער האט שוין דאס צווייטע מאל מיך געוואלט דערמארדן, און סוף-כל-סוף וועט ער מיך דערהרגענען. אט ערשט אנומלט האט ער מיך אָנגעכאַפּט ביים קאָפּ און מיט אַ גענויער אויסרעכענונג האט ער מיין גאַמבע אַ זעץ געגעבן אין אַ קאַנט פון אַן אייזערנער טיר, כדי זי צעשפאלטן. עס האט זיך געמאַכט אַ טיפּער, ברייטער שניט אין מיין גאַמבע און עס האט געבלוטטיקט.

איך האָב אַ צייט נישט געוואוסט אין וואָס פאַר אַ געפאַר איך בין, ווייל כ'האָב קיין מאל נישט געקענט זען מיין פנים. אין מאל, ווען כ'בין אַרויסגעפאַרן פון דער פאַבריק מיט אַ וועגעלע שפענער, איז געשען אַ נס: כ'בין פאַרקראַכן אַ ביסעלע ווייטער און געזען אויף דער ערד אַ צעבראַכן שטיקל שפיגל פון לאַנגע, שמאַלע, קרומע שטיקלעך, אזוי ווי מען מאלט זונשטראַלן; כ'האָב גענומען דאָס ברייטסטע שטיקל שפיגל, איך האָב נאָר געקענט זען מיין פנים שטיקלעכווייז, ווען כ'האָב אָפּגע-שפיגלט מיין גאַמבע, איז מיר נישט גוט געוואָרן — זי איז צעשפאַלטן און פאַרלייגט מיט מאַטעריע. טראַכט איך: איך קאָן נאָך פון דעם קריגן אַן אַנצינדונג אין גאַנצן קערפער און „גיין אַ גאַנג“.

איך האָב איינגעוויקלט דאָס קרומע פאַסיקל שפיגל אין פאַפיר און כ'בין אַריינגעאַנגען אין לאַגער צום דאַקטער. דער דאַקטער איז געווען אַ דייטשישער ייד, וואָס איז אַריינגעשיקט געוואָרן אין לאַדזשער געטאָ מיט אַ טראַנספּאָרט יידן פון בערלין. אין געטאָ פלעגט ער נאַכטראַגן דעם קאַסטן מכשירים און מעדיצינען דעם דאַקטער פון דער גיכער הילף. אזוי ווי מיר זיינען געווען פּוילישע יידן און ער אַ דייטשער ייד, איז ער דאָ דורך די דייטשן עולה לגדולה געוואָרן, די דייטשן האָבן אים געגעבן אַ ציווילן, טייערן גראַנאַטענעם אַנצוג, ווייסע אייבערהעמדער, גוטע וועש און גוטע שיך. ער האט שטענדיק אויסגעזען יום-טובדיק. ער האט געהאַט פאַר זיך אַליין אַ שטוב מיט אַ ריין בעט. לעבן דער שטוב איז געשטאַנען אַ שענקל מיט אַ ביסל מעדיקאַמענטן. אַנשטאַט העלפן די קראַנקע, האָט ער זיי פון זיך געטריבן. ער האט באַקומען טאַפּלע פאַרציעס ברויט און זופ. ער איז נישט געשטאַנען אין דער ריי. מען האט אים אַלצ-דינג אַריינגעגעבן. צו דער אַרבעט האָט ער נישט געדאַרפט גיין, איז ער

געזעסן און זיך געפאשעט. מיט דעם האָבן די דייטשן דערגרייכט זייער ציל: קינאה און שינאה פון איין ייד צום צווייטן.

דער דאָזיקער דאָקטער איז דאָ אַהערגעקומען אַן אינגעדאָרטער, אַ דערשלאָגענער און אין אַ קורצער צייט איז ער געוואָרן קיילעכדיק ווי אַ פעסל און חוצפהדיק. ער האָט אויף אונדז געקוקט, ווי אויף מיסט. ווען איך בין צו אים אַריינגעקומען, איז ער געלעגן אויסגעצויגן אויפן בעט און גערוט. ער האָט זיך אויף מיר צעשריגן מיט גרויס כעס: „פאַר וואָס ביסטו געקומען אין מיטן דער אַרבעט?! פאַרפּלוכטער!“

„זעהען זי, הער דאָקטער — האָב איך געזאָגט מיט געבעט און הכנעה און געוויזן מיין גאַמבע — דאָס איז שוין זייער געפערלעך. העלפן זי מיר, הער דאָקטער.“

„אַנטלויף! ווען דער בלאַקעלטסטער טרעפט דיך דאָ, וועט ער דיך שלאָגן צום טויט! קום מיטיקצייט! פאַרפּלוכטער!“

אַזוי ווי איך האָב מיך צו אים אַריינגעגנבעט קיינער זאָל נישט זען, אַזוי האָב איך מיך פון אים צוריק אַרויסגעגנבעט קיינער זאָל מיך, חלילה, נישט באַמערקן.

מיטיקצייט האָב איך שנעל אויפגעגעסן די זופ און כ׳בין אַריין צום דאָקטער. איך בין שוין דאָ נישט געווען דער אַינציקער. מיסטע זיי-נען דאָ געווען די, וואָס האָבן געאַרבעט ביי די שניצמאַשינען, ווייל זיי האָבן געהאַט צעקאַלעטשעטע פינגערס. איך בין צו צום דאָקטער:

„נו, הער דאָקטער, פאַריאָדנירן זי מיך — האָב איך אים אונטער-געשטעלט די גאַמבע — עס איז געפערלעך מיט דעם צו וואַרטן.“

„איך האָב נישט קיין יאָדינע.“

„זאָל זיין אַלקאַהאָל.“

„יא, אַלקאַהאָל האָב איך.“

ער האָט גענומען אַ שטיקל פאַפּירענע וואַטע, נאָס געמאַכט מיט אַלקאַהאָל און אַן געפיל שנעל געגעבן אַ לייג אויף דער גאַמבע. איך האָב גענומען דאָס שטיקל שפּיגעלע, אַנגעשטעלט אַזוי, כ׳זאָל גוט זען די וואונד און גערייניקט מיט דער וואַטע און אַלקאַהאָל אַזוי לאַנג, ביז כ׳האַב שוין נישט געזען קיין מאַטעריע. דערנאָך האָב איך געגנבעט אַ שטיק וואַטע, אַינגענעצט אין אַלקאַהאָל. דאָס האָט דער דאָקטער באַמערקט און געקוקט מיט כעס. אָבער ביז ער איז צו מיר צוגעקומען האָב איך אַוועקגעשטעלט די פּלאַש און בין אַנטלאָפן. איך האָב דאָס צוגעלייגט צו דער וואונד און עס האָט אַ ביסל שפּעטער געברענט, האָב איך פאַר-

שטאַנען, אויב איך פיל שוין ווייטיקן וועט גוט זיין, וועט זיך אויס-
היילן.

נאך דעם ווי זיגמונט האָט מיך געוואָלט איבערברעכן, האָב איך געזען,
אַז אַט דער אויסגעשולטער מערדער וויל מיך טייטן, איך האָב געטראַכט:
דער ערגסטער מענטש האָט דאָך אויך אַ שטיקל געוויסן, מוז איך פּרואוון
רעדן צו זיין געוויסן, אפשר וועל איך אים ווייכער מאַכן. צוויי טעג
נאָך דער פּאַסירונג האָב איך זיגמונטן געטראַפּן אַליין. בין איך צו אים
צוגעגאַנגען און אויף אַ גוטמוטיקן אופן אים געפרעגט: „זיגמונט, זאָג
מיר, פאַר וואָס שלאָגסטו מיך? דו מיינסט, אַז דער קריג וועט אייביק
דויערן?...“

„נאָך דעם קריג קאַנסטו מיך הענגען!“, איז ער אַריינגעפאַלן אין
די רייד.

ניין, זיגמונט. נאָך דעם קריג וועל איך דיר קיין שלעכטס נישט
טאָן. איך האָב מיטלייד מיט דיר, ווייל דו ביסט פאַרפירט; איך בין
טאַקע אַ ייד און דו ביסט אַ דייטש, אָבער דו ביסט די זעלבע שייסע, וואָס
איך, דער זעלבער קרבן — אַ קאַצעטניק. איך האָב נישט די פרייהייט
און דו האָסט נישט די פרייהייט; איך בין אַן אַרבעטער און דו ביסט
אַן אַרבעטער; פאַר וואָס זאָלסט דו זיין די בייטש אין די הענט פון די,
וואָס האָבן דיר געשיקט אַהער? פאַר וואָס זאָלסטו מיך שלאָגן?“
זיגמונט האָט אַראָפּגעלאָזט די אויגן, ער איז געבליבן שטום פאַרטראַכט
פון מיינע רייד.

פון דעמאָלט אַן איז ער געוואָרן אַן אַנדערער. ער האָט זיך געשעמט
מיר צו קוקן אין די אויגן אַריין. ער האָט שוין מער אויף מיר קיין
האַנט נישט געהויבן און אויך אויף קיינעם נישט. ער האָט אַלץ פאַר-
קוקט. איך האָב מיך געפרייט, וואָס ס'איז מיר געלונגען אים צו עפענען
די אויגן. ניין, דער מענטש איז דאָך נישט קיין פשוטע חיה.

היינט אין דער פרי איז דער אַפעל פאַרגעקומען אין זאָל, וואו מיר
זיינען געשלאָפּן. ווען דער עס-עס-קאַמענדאַנט האָט אונדז געציילט, האָט
ער אַזוי געזאָגט: „איר האָט דאָ אַ סאַנאַטאָריע. מיר עס-עס, וואָס זיי-
נען דאָ, זיינען אַלטע לייט. מיר באַהאַנדלען אייך גוט. מען האָט צו אונדז
אַריינגעשיקט אַ יונגן עס-עס-מאַן, ער זאָל מיך היטן. די יונגע זיינען
שלעכט. היט אייך פאַר אים. פירט אייך אויף גוט. איר זאָלט נישט מאַכן
שלעכט פאַר מיר און שלעכט פאַר אייך.“

דער בלאַקן-עלטסטער ווילי האָט צוגעגעבן: „איר האָט פאַרשטאַ-
נען?“ האָבן מיר אַלע אין איינעם געענטפערט: „יאָואַל!“
האָט ווילי אַ באַפעל געגעבן: „אַפמאַרשירן צו דער אַרבעט!“
שפעטער, ווען כ'בין אַרויסגעפאַרן אויפן הויף מיט דעם ערשטן
וועגעלע שפענער, האָב איך געזען אַ יונגן, בלאַנדן עס-עס-מאַן מיט אַ
ביקס, וואָס איז דאָ געשטאַנען אויף שמירה. ער האָט אויף מיר געקוקט,
האָב איך פאַר אים אַראַפגעצויגן ס'היטל און געזאָגט: „גוט מאַרגן.“
ער האָט נאָך אַלץ געקוקט אויף מיר און נישט געענטפערט. האָב איך
אויסגעליידיקט ס'וועגעלע און דערמיט צוריק אַריין אין דער פאַבריק.
אַ האַלבע שעה שפעטער, בין איך ווידער אַרויסגעפאַרן מיט אַ ווע-
געלע שפענער. דער עס-עס-מאַן האָט אויף מיר געקוקט. איך האָב אויס-
געלאָדן און בין צוריקגעפאַרן. אין מיטן וועג איז ער צו מיר צוגעקומען,
מיך אַפגעשטעלט און מיך געשלאָגן מיט דעם פריקלאַד פון דער
ביקס, פּרעגנדיק מיט כעס: פאַר וואָס האָסטו נישט אַראַפגענומען
פאַר מיר דאָס היטל? און מיך ווידער געשלאָגן. איך בין גיך אַריינגעלאָפן
מיטן וועגעלע אין פאַבריק. באַלד ביי דער טיר איז פונקט געשטאַנען
מיין מייסטער. ער האָט מיך אָנגעקוקט און געפרעגט: „וואָס איז געשען?
האָב איך אין גאַנצן געציטערט און עס האָט זיך פון מיר אַרויסגעריסן:
„דער יונגער עס-עס-מאַן האָט מיך געשלאָגן!“ ער איז באַלד אַרויס
צום עס-עס-מאַן. וואָס ער האָט מיט אים גערעדט, ווייס איך נישט. ער
האָט דאָס דערציילט דעם בלאַקן-עלטסטן ווילי. דער איז אַרויס צום עס-עס-
מאַן און אים געזאָגט: „שלאָגן די קאַצעטלערס בין איך דאָ. דאָס איז
מיין אַרבעט — נישט דיינע. אויב ער פאַרוינדיקט זיך, זאָלסטו מיר
דערציילן, וועל איך אים שלאָגן.“

איך האָב שוין מורא געהאַט איינער אַליין אַרויסצופאַרן מיט די
שפענער, צו זיין מיט דעם עס-עס-מאַן אויג אויף אויג. כ'האָב געהאַט
אַ געפיל, אַז ער וויל מיך דערשיסן, פון דעמאָלט אָן בין איך שוין קיין
מאָל אַליין נישט אַרויסגעגאַנגען פון פאַבריק.

* * *

אויף וויינאַכט האָבן די דייטשן אינסטאַלירט „צענטראַלע דאַמף-
באַהייצונג“ אין אונדזער קאַצעט. דער קאַמענדאַנט האָט אונדז געזאָגט
נאָך דעם אַפעל: „פון וויינאַכט אָן וועט איר סטאַביל האָבן צענטראַלע
באַהייצונג. איר וועט שוין מער נישט פּרירן, נאָר גוט שלאָפן. מיר האָבן
זיך געפרייט. וויינאַכט און צו מאַרגנס ביי טאָג און ביי נאַכט האָבן זיי

געגעבן אזוי פיל היץ, אז מען האָט געקענט דערשטיקט ווערן. מ'האָט אַזש נישט געקענט אַטעמען און מען האָט נישט געקענט שלאָפן. פון דער וואַרעמקייט האָבן די לייז אויפגעלעבט, שטאַרקער געריסן און געטרונקען אונדזער בלוט. צו מאַרגנס פאַר טאָג, ווען ס'איז נאָך געווען פינצטער, האָבן מיר, דערהיטע און דערשוויצטע, אין די דינע פאַשאַקן, געמוזט אַרויסגיין אין דרויסן אויף אַפעל. ס'איז פונקט דעמאָלט געווען אַ שטאַר-קער פראָסט.

דאָס איז געווען אַן אויסרעכענונג: מיר זאָלן זיך פאַרקילן, קראַנק ווערן און שטאַרבן. אַ סך האָבן זיך צוגעקילט. יעדער אָוונט, ווען מען איז צוריקגעקומען פון דער אַרבעט דורכגעפּרוּיענע, האָט מען גע-טאַפט די וואַסערערן, צי עס קומט היץ, אָבער זיי זיינען קאַלט געווען דעם גאַנצן ווינטער. דער אָבערשאַפּירער האָט פּריער געברענגט אַ גרויסן ברייטן קאַסטן פאַר מתים, אים אַוועקגעשטעלט ביים איינגאַנג, וואו מיר זיינען געשלאָפן. מיט צוויי וואַכן שפּעטער איז ער געקומען. ס'ערשטע איז ער צוגעלאָפן צום קאַסטן, אויפגעמאַכט דעם צודעק און ווי אַן אָפּגעברייטער אַ געשריי געגעבן: „די זאָר-יודען קראַפּירען נישט! דאָנער-וועטער!“ פאַרקילט האָבן זיך אַ סך קאַצעטלערס, אָבער קיינער איז נישט געשטאַרבן.

ס'איז געווען קאַלט, אָבער די געהיימע נייעס פון די פראַנטן האָבן אונדז שטאַרק דערוואַרעמט. די נייעס האָט געבראַכט יחיאל פּוקס פון זיין דייטשן מייסטער: לאַדזש איז פאַרנומען געוואָרן פון דער רויטער אַרמיי.

דער „אַסט“-פראַנט האָט אָנגעוואַרפן אַ שוידער אויף די דייטשן. יחיאל פּוקסעס מייסטער האָט געהאַט אַ יינגל פון פּופּצן יאָר, וואָס האָט דאָ געאַרבעט צוזאַמען מיט אים. ער האָט מורא געהאַט, אז מען וועט אים מאַביליזירן. האָט ער צו אים געזאָגט, בעת פּוקס איז געווען דערביי: „זון מיינער, אויב זיי וועלן דיך שיקן אויפן „אַסט“-פראַנט, זאָלסטו פון דיר אַראַפּוואַרפן דעם מיליטערישן מונדיר, אַנטאָן ציווילע קליידער און זאָלסט זיך באַהאַלטן אין אַ וואַלד, אויף אַ בוידעם, אין אַן אָפּטריט, ערגעץ אין אַ לאַך, ווייל ס'איז אַ שאַד דיין יונג לעבן, אז דו זאָלסט דעהרגעט ווערן פאַר גאַרנישט!“ דאָס האָט מיר פּוקס דערציילט און ער האָט צוגע-געבן: „אזוי שיקט היינט אַ דייטשער פּאַטער זיין זון אויפן פראַנט.“ איך בין באַלד מיטן וועגעלע געפאַרן פון מאַשין צו מאַשין און איבערגעגעבן די אַרבעטערס מיט האַפּערדיקן טאָן די גוטע נייעס.

עפיוואָדן און טיפן

צוויי בחורים — איינער אָן אַפטייקערס אַ זון פון לאַדזש, אַ געלער, אַ ברייטבייניקער און דער צווייטער אַ דאַרער, אויך פון לאַדזש — האָבן געמאַכט יד אחת: זיי האָבן זיך אַריינגעקראָגן דורך אַ קליין „לופטשיקל“ (פענצטערל), וואָס איז געווען גאַנץ הויך, אין שפיץ-מאַגאַזין און האָבן אַרויסגעגובעט צוויי ברייטלעך. מען האָט זיי געכאַפט. בעתן אַפעל האָט זיי דער קאַמענדאַנט געזידלט און געגעבן אַ גאַנצע לעקציע: „עס איז נישט שיין צו גנבענען. פאַר דעם פאַרברעכן קומט אייך אויפצוהענגען! אָבער איך שענק אייך דאָס לעבן! אויב איר וועט נאָך אַ מאָל באַגיין אַ פאַרברעכן, וועל איך איר געבן די פאַרדינטע שטראַף!“ די צוויי חברה-לייט האָבן נישט געקענט גובר זיין זייער גרויסן הונגער און האָבן ווידער געמאַכט די זעלביקע קונץ. ווי אַזוי זיי האָבן זיך אַריינגעקראָגן דורך דעם לופטשיקל איז פאַר יעדן געבליבן אַ רעטעניש. דער קאַמענדאַנט האָט נישט געוואָלט, אָן דאָס זאָל דערגיין צו דער העכערער מאַכט פון עס-עס, האָט ער זיי געגעבן אַזאַ שטראַף: זיי זיינען צוויי וואַכן אַרומגעגאַנגען אין פאַבריק ביי דער אַרבעט, באַ-האַנגען מיט טאַוולנע שילדן, פון פאַרנט און פון הינטן, מיט אַ גרויסער אויפשריפט: „איך בין אַ חיה“.

איין און איינציק מאָל האָט מען אין אַוונט, נאָך דעם אַפעל, באַקומען צו צוויי פאַפיראַסן. די וואָס האָבן גערויכערט האָבן פאַר איין פאַפיראַס אַוועקגעגעבן די גאַנצע פאַרציע ברויט אַדער די גאַנצע זופ — מיט איין וואַרט: דאָס לעבן. איינער פון די „ביתרניקעס“ האָט אויסגעטיילט די פאַפיראַסן. ווען ער האָט מיר דערלאַנגט צוויי פאַפיראַסן, האָב איך מיר דערפרייט: כּוועל מיר פאַר דעם פאַרשאַפן צוויי פאַרציעס ברויט. ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן, אָן ווען כּ׳האַב מיר אויסגעדרייט אַוועקצוגיין, זיינען געשטאַנען צוויי „ביתרניקעס“, און אַ ביסל ווייטער פון זיי דער בלאַקאַווע ווילי. איין „ביתרניק“ האָט מיר אויסגעשטרעקט די האַנט און געזאָגט: „גיב מיר די פאַפיראַסן“. האָב איך געענטפערט: „ניין! איך גיב נישט!“ ער האָט געגעבן אַ קוק צו ווילין און ווילי האָט אויף מיר געגעבן אַ בייזן קוק און איך בין שנעל אַוועק.

ערשט שפעטער האָב איך מיר באַזונען, אָן ווילי וועט פאַר דעם אין מיר נקמה נעמען, בין איך צוגעגאַנגען צו דער קיך און כּ׳האַב פאַרקויפט ביידע פאַפיראַסן פאַר איין פאַרציע ברויט. די פאַפיראַסן זיינען געגאַנגען פאַר ווילין, איך האָב באלד, קיינער זאָל נישט זען,

אויפגעגעסן די גאנצע פארציע ברויט, כדי מ'זאל זי מיר ביי נאכט נישט צוגעגעבן. איך בין טאקע די נאכט בעסער געשלאפן. ווילי האט אין מיר נישט נקמה גענומען, וויל מען האט אים געזאגט, אז כ'האב אליין געבראכט די פאפיראסן.

* * *

ראזענבערג א פישעהנדלער פון לאדזשער שאכערמארק, האט דא געארבעט אין דער "טראנספארט-קאמאנדע" ווי א טרעגער. די גרופע האט זייער שווער געארבעט. א גאנצן טאג האבן זיי געשלעפט שווערע משאות, אייזערנע טיילן אראפגעלאדן און ארויפגעלאדן אויף די הויכע גרויסע לאסטאויטאס. ביי דעם שרעקלעכן הונגער זיינען זיי געפאלן פון די פיס, אבער זיי האבן געמוזט אויספירן די אָנגעוויזענע ארבעט.

בעתן אַוונט-אַפעל איז דער קאַמענדאַנט אַריינגעקומען מיט אַ ציי-ווילן, עלטערן דייטש. דער קאַמענדאַנט האָט אים געהייסן דורכקוקן די פינף רייען, וואָס זיינען געשטאַנען צוזאַמען. ער האָט עס געטאָן. ער האָט יעדערן אָנגעקוקט און מיטן פינגער אָנגעוויזן אויף ראָזענבערג. דער קאַמענדאַנט האָט אים אַרויסגענומען פֿון דער ריי. די מעשה איז אַזוי געווען: ווען ראָזענבערג האָט אַרויפגעלאָדן רעדער, אין דרויסן, ביי דער פּאַבריק אויפן אויטאָ, האָט ער געזען קעגן איבער אַ בעקעריי. ווען ער האָט פּאַרענדיקט די אַרבעט, איז ער אַרויפגעגאַנגען אין בעקע-ריי און געבעטן, אז מען זאל רהמנות האָבן אויף אים און שענקען אַ שטיקל ברויט. דער דייטש האָט אים געגעבן אַ שטיקל ברויט. ראָזענבערג האָט עס איינגעשלונגען אויפן אָרט און ער האָט זיך צוריק אַריינגעגעבט אין פּאַבריק. שפעטער האָט אים דער דייטש געמסרט און ער האָט אים דאָ דערקענט. דער קאַמענדאַנט האָט געהאַלטן אַ גאַנצע רעדע: „עס איז נישט שייך צו שנאָרן! איבער הויפט ווען איר האָט דאָ איבער גענוג צו פרעסן! איר האָט דאָ אַ סאַנאַטאָריע! אַ פּיינע דער-צואונגס-היים!“ — און ער האָט ראָזענבערגן אַרעסטירט.

די עס-עס האָבן ראָזענבערגן געשלאָגן. דערנאָך האָבן זיי אים אַריינגעוואָרפן אין קעלער, אונטער זייער וואוינונג. ער איז דאָרטן אָפגעלעגן דריי מעת-לעת, אָן עסן און אָן טרינקען. שפעטער האָבן זיי אים אַרויסגענומען און צוריק איינגעשפּאַנט אין דער שווערער אַרבעט. ער איז קראַנק געוואָרן, נישט געוואוסט, וואָס עס טוט זיך מיט אים. אַ שטיקל צייט האָט ער געדינט ווי אַ מסור און איז גאַנץ גיך געשטאַרבן.

* * *

דער צווייטער קרבן פון דער „טראנספארט קאמאנדע“ איז געווען בילסקי. בילסקי איז געווען א הויך-אינטעליגענטער מענטש. אין לאַדזשער געטא איז ער געווען דער דירעקטאר פון „ארבעטסאָמט“. אזוי ווי ער האָט אָנגעגעבן, אָז ער איז אַ בוכהאַלטער, האָט דער אַבערשאַרפֿירער אים געמאַכט פֿאַר אַ טרעגער. בילסקי האָט געהאַלטן פֿון „אַרגאַניזירן“: פֿאַרשאַפֿן זיך עפעס צו עסן אויף אַלע וועגן. מען האָט אים אַהערגעשיקט פֿון אוישוויץ מיטן צווייטן טראַנספֿאַרט, האָט ער נישט געטראָגן קיין „פֿאַשאַק“, נאָר ציווילע קליידער. ער האָט אויך געהאַט אַ מאַנטל, האָט ער אויפגעשיטן די פֿאַטשעווקע (אונטערשלאַק) אין דער מיט, כדי צו קענען באַהאַלטן עפעס אין מאַנטל.

ווען בילסקי האָט אַרויפגעלאָדן דעם טראַנספֿאַרט, אין דרויסן לעבן דער פֿאַבריק, איז אונטערגעקומען אַ לאַסט-אויטאָמאָביל מיט „טראַק“ (לאַקשן פֿון צוקערריבן, נאָכן אַרויסגעצויגענעם צוקער, צו פֿאַשען בהמות און חזירים). ס'איז שוין געווען שטאַרק טונקל, האָט אים דער שאַפֿער דערלויבט צו נעמען פֿון דעם „טראַק“. האָט בילסקי אָנגעפֿאַקט ביידע פֿאַלעס פֿון מאַנטל.

ווען בילסקי איז צוריקגעקומען אויפן הויף פֿון פֿאַבריק, האָט דער „עלף פינגערדיקער“ (אַן עס-עס-מאַן, וואָס האָט געהאַט עלף פינגערס) באַמערקט, אָז ער האָט „געשוואַלענע“ פֿאַלעס, האָט ער אים געכאַפט ביי דעם „פֿאַרברעד“. כדי דער שאַפֿער זאָל נישט באַשטראַפֿט ווערן, האָט בילסקי געזאָגט, אָז ער האָט דאָס געגנבעט. מען האָט ביי אים צוגע-נומען די „מציאה“ און ער האָט באַקומען פּופֿציק שמיץ אויפן נאַקעטן געזעס. געשמיסן האָט אַ „ביתרניק“ און בילסקי האָט אַליין געמוזט ציילן די שמיץ. ווען ער וואָלט געמאַכט אַ טעות, וואָלט מען אָנגעהויבן אויף ס'ניי. ער איז פֿון דעם קראַנק געוואָרן און קירצלעך געשטאַרבן.

* * *

נאָך אַ געוועזענער בכבודיקער ייד, שטשאַראַנסקי, אַ געוועזענער לאַדזשער טעקסטיל-פֿאַבריקאַנט, האָט זיך נישט געקענט באַהערשן פֿון הונגער: אַן עס-עס-מאַן האָט געלאָזט שטיין אין קאַרידאָר, ביי דער טיר, אַ ביסעלע איבערגעשטאַנענע זופּ. איז שטשאַראַנסקי דורכגעגאַנגען, אַרויס-געכאַפט אַ שטיקל קאַרטאָפֿל און אַריינגעכאַפט אין מויל. באַלד איז אויס-געוואַקסן דער עס-עס-מאַן, ער האָט אים געזידלט און געשלאָגן. דערנאָך האָט ער אַריינגעשיט אַ פֿולע פּויסט מיט שוואַרצן זאַלץ אין דעם ביסעלע

זופ און מיט דעם רעוואָלוער אים געצוואונגען דאָס אויפצועסן. דער ייד
איז שוין געווען קראַנק אויף די לונגען. צו מאַרגנס איז ער געשטאַרבן.

* * *

די מעסערס פון די שניצמאַשינען זיינען געווען פון „גוס“ און בלוז
ביים עק פון שאַרף איז געווען שטאַל; איז ביים שניצן די אייזערנע טיילן,
האַבן זיך די שאַרפן אָפגעבראַכן, האָט מען זיי געמוזט אַוועקגעבן צו
פאַרריכטן. און אויב איין מאַשין איז געבליבן שטיין, האָבן שוין די
ווייטערדיקע מאַשינען נישט געהאַט וואָס צו טאָן; און אַז מען האָט צו-
ריקגעברענגט די פאַראַכטענע מעסערס, האָבן זיך די שאַרפן ווידער
אָפגעבראַכן. די דייטשן האָבן שוין נישט געהאַט קיין שטאַל און אויך
נישט קיין אייזן. די שפענער, וואָס איך האָב אַרויסגעפירט, זיינען אַצינד
איבער נאַכט ברוין געוואָרן פון זשאַווער.

האַבן די יידן געזען, אַז אַצינד איז דאָ אַ געלעגנהייט צו סאַבאַטאַ-
זשירן, האָבן טייל אַזוי געמאַכט, אַז יעדער טאָג זאָלן וואָס שנעלער צע-
בראַכן ווערן עטלעכע שניצמעסערס און גאַנצע אָפטיילונגען האָבן גע-
מוזט בלייבן שטיין אויף לאַנגע שעהן. די דייטשע מייסטערס האָט דאָס
צו פיל נישט געאַרט. זיי זיינען צופרידן געווען, ווייל זיי האָבן שוין
געזען דייטשלאַנדס מפלה און האָבן געוואַלט, אַז די מילחמה זאָל זיך וואָס
גיכער ענדיקן.

נישט אַלע דייטשע אַרבעטערס זיינען געווען נאַציס. די געשטאַפּאַ
און די עס־עס האָבן זיך נישט אַריינגעמישט אין דער אַרבעט. ס'איז
נישט געווען קיין פאַרדאַכט, אַז אין דעם שטעקט אויך סאַבאַטאַזש פון
די דייטשע שקלאַפן. ווען יא, ווער ווייסט וויפיל קעפּ עס וואַלטן געפאַלן.

* * *

מאַשין ביי מאַשין האָבן געאַרבעט אַ פאַטער און אַ זון. ווען כ'בין
לעבן זיי דורכגעאַנגען מיט מיין וועגעלע, האָט דער פאַטער מיך אָפ-
געשטעלט און מיך געבעטן: „חבר בריקס, רעדט מיט אים — האָט ער
מיר אָנגעוויזן אויפן זון — ער איז נעבעך אַראַפּ פון זינען“. איך בין
צוגעגאַנגען און געפרעגט: „וואָס מאַכט איר?“ האָט ער אויף מיר אָנגע-
שטעלט זיינע טרויעריקע אויגן און געענטפערט: „כ'האָב עס שוין צו
פיל. כ'קאָן שוין מער נישט קעמפן. כ'וויל מער נישט לעבן“. איך קוק
אויף דעם צוואַנציק־יאַריקן בחור, כ'גלייב נישט מיינע אייגענע אויערן
און זאָג אים: „דו האָסט געשפילט אַ וויכטיקע ראַלע אין דער קאַמוניס-
טישער גרופע אין לאַדזשער געטאָ, אַרגאַניזירט און דערמוטיקט די יוגנט

— און אצינד, ווען די רויטע ארמיי איז שוין נאָענט, פאַרלירסטו דעם
ביטחון? וואָס פאַר אַ ייד ביסטו?"

— די באַפרייאַונג ליגט אויף דער נאַז און דער חלף אויפן האַלדז. זיי
וועלן אונדז נישט לאָזן דערלעבן די פרייהייט. מיר שטעקן אין האַלדז
פון אַ טיגער. און כ'בין שוין צו שוואַך; סיי פיזיש און סיי גייסטיק
פון אַזוי פיל יאָרן זיך פייניקן — גיט ער אַ מאַך מיט דער האַנט אַ רע-
זיגנירטער.

דער פּאָטער, וואָס דער זון איז געווען זיין טרייסט און האַפענונג,
איז געוואָרן זייער טרויעריק. עס האָט מיך אַנגענומען אויף ביידן אַ
גרויס רחמנות. כ'האָב באַשלאָסן, אַז איינס קאָן דאָ העלפן: מען מוז זען,
אַז ער זאָל צוריקגעפינען דעם ביטחון. בין איך צו אים אַרויס מיט אַ
טענה: „וואָס ביסטו משוגע?! אַצינד נאָך דעם אַפּפייניקן זיך אַזוי פיל
יאָרן אין געטאָ און דו ביסט אַרויס אַ לעבעדיקער פון אַוישוויץ, און
ס'איז שוין סוף מילחמה, אַ ליאָדע טאָג וועלן מיר באַפרייט ווערן, פאַר-
לירסטו דעם גלויבן אין לעבן?! דו ווייסט דאָך וואָס פאַר אַ גרויל דער
„אַסט"-פּראָנט וואַרפט אַן אויף די „יעקעס"! מוט פאַרלוירן, איז אַלץ
פאַרלוירן! זיי נישט פאַרצווייפלט. מיר ביידע צוזאַמען וועלן באַגריסן
אונדזערע באַפרייערס! דער מערב־פּראָנט איז שוין אויך נאָענט! די גאַנצע
וועלט קעמפט אַצינד פאַר אונדז!" האָב איך אים אַ וואַילערישן קלאַפּ
געגעבן איבער דער פלייצע ביטחונדיק — און כ'בין אַוועק מיטן וועגעלע.
דער בחור איז שפעטער געוואָרן אַן אַנדערער. פאַרלאָרן זיין מרה־שחורה
און געקעמפט מיט אַלע כוחות פאַר איבערלעבן, ווי מיר אַלע.

* * *

אַ פּראַסטאָק, וויגדער, וואָס האָט געאַרבעט אין דער טראַנספּאָרט-
קאָמאַנדע, איז ממש פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ ווילדער חיה. ער
איז געווען געזונט און שטאַרק און האָט געגולט דאָס שטיקל ברויט פון
צווייטן. ווען כ'בין געווען אין דרויסן מיטן וועגעלע שפענער, איז צו
מיר צוגעקומען אַ יונגע אוקראַאינקע, אַ שכנטע פון דער פּאַבריק, און,
איינשטעלנדיק איר לעבן, האָט זי מיר געגעבן אַ גלעזערנעם סלאַי מיט
קאַרטאָפּל־זופּ. ווי נאָר איך האָב עס גענומען אין מיין האַנט אַריין, איז
וויגדער צוגעלאָפּן און עס פון מיר אַרויסגעריסן. האָט זי געזאָגט: „אויב
אַזוי, וועל איך אייך שוין מער נישט העלפן" — און איז אַוועק. די איינ-
ציקע זאך, וואָס איך האָב געקענט טאָן קעגן אַט דעם ריז, איז געווען
שטעלן אים אַ פּראָגע: „ווי קאַנסטו אַזוי טאָן? זי האָט דאָך איינגעשטעלט

איר לעבן פאר מיר און די זופ האָט זי דאָך מיר געגעבן?" האָט ער מיר געענטפערט: „אויב איך וועל נישט טאָן אַזוי, וועל איך נישט אי-בערלעבן די מילחמה“.

* * *

געווען זיינען דאָ צוויי יונגע ברידער מיט דעם נאָמען פּוקס. ביידע האָבן געאַרבעט ביי מאַשינען און זיינען געקומען פון לאַדזשער געטאָ. דער יונגער האָט געמוזט הייבן שווערע אייזערנע טיילן פון רעדער צו בויערן לעכער, איז ער קראַנק געוואָרן און נישט געקענט גיין אַרבעטן, איז ער איז געבליבן ליגן אויף דער פּריטשע, וואָס איז געווען בשכּנות, וואו איך בין געשלאָפן. דער קראַנקער איז געשלאָפן איבער דער פּריטשע פון וויגדערן. ער האָט נישט געוואוסט, וואָס עס טוט זיך מיט אים. האָט וויגדער געזען, אָז פון קראַנקס שטרויזאַק רינט אַראָפּ אויף זיין געלעגער, האָט ער גענומען אַ האַלצערנעם שוך און האָט דעם קראַנקן מיטן גאַנצן כּוח געגעבן עטלעכע זעץ איבערן קאַפּ: „דו הורגנון! דו וועסט באַפּישן מיין געלעגער?!“ דער קראַנקער איז באלד געפאלן אַ טויטער. עס האָט מיך פאַרקלעמט ביים האַרצן און איך האָב מיך צעוויינט.

וויגדער איז געווען הויך, ברייטבייניק און קרעפטיק, בלויז גשמיות. ער האָט פאַרמאָגט אַלע מעלות איבערצולעבן די מילחמה אונטער די נאַציס. דערצו האָט ער נאָך געהאַט די „מעלה“, וואָס אַלע וועגן זיינען געווען פאַר אים כשר, סיי אין געטאָ, סיי אין קאַצעט. האָט ער טאַקע איבערגעלעבט. נאָך דער מילחמה איז ער אַוועק קיין לאַדזש און פאַר-קויפט הייזער פון די אויסגעהרגעטע יידן.

צוריק אין ברוינשווייגער לאַגער

דעם 21סטן מערץ, 1945, האָט מען אונדז אויפגעוועקט פאַר טאָג אַזוי ווי יעדער טאָג: מיר האָבן געהאַט דעם אַפעל, באַקומען דאָס שטיקל ברויט מיט דער כלומרשטער קאַווע. דער בלאַקאָווע ווילי האָט אונדז געהייסן בלייבן אין בלאַק, וויל די פאַבריק איז געשלאָסן. מיר האָבן באַקומען די מיטאַגוזפּ און אין אַוונט דאָס שטיקל ברויט מיט אַ ביסל

מארמעלארדע און מען האָט אונדז געהייסן גיין שלאָפן. צו מאַרגנס אין דער פרי, נאָכן אָפעל און נאָכן שטיקל ברויט מיט קאווע, זיינען אָנגעקומען עטלעכע גרויסע לאַסטאויטאָס פון אונדזער פירמע „ביסינג נאָג“ און מען האָט אונדז צוריק צוגעשטעלט צו דער יעס-עס אין קאָנצענטראַציע-לאַגער פון ברוינשווייג. דאָ איז געווען אַן אַנדערער טראַנספּאָרט לאַדזשער יידן פון אוישוויץ, וואָס דער פריער-דערמאָנטער הערמאַן, זייער בלאַק-עלטסטער, האָט אַ העלפט פאַרפייניקט צום טויט.

אַ טאָג שפעטער האָט הערמאַן געמאָלדן: „ווער עס וויל, זאָל צוגיין צום מאַגאַזין, וועט ער קריגן מערן און צוקערריבן“. צום מערסטן זיינען געגאַנגען יינגלעך. הערמאַן איז פלוצעם געוואָרן אַזוי גוט, ווייל מען האָט ממילא געהאַלטן ביים ליקוידירן דעם לאַגער. ער האָט זיך אָבער אַוועק-געשטעלט אין מיטן וועג מיט אַ שטעקן און די צוריקגייענדיקע מיט אַ מערל אָדער צוקערריב האָט ער געשלאָגן און געהרגעט. אַזוי איז דאָס צוגעגאַנגען עטלעכע שעה, ביז מען האָט זיך אויסגעשטעלט אין דער ריי ביים אויסטילן די זופּ.

ביי דער ריי איז געשטאַנען דער לאַגער-עלטסטער, אַ דייטשער גלח, אָנגעטאָן אין אַ ריינעם קאַצעטן-אַנצוג פון בלויע און ווייסע פאַסן מיט אַ רויטן און גרינעם ווינקל ביים נומער אויף אַ ווייס שטיקל לייזונט (רויט — פאַליטישער פאַרברעכער און גריין — קרימינעלער פאַרברעכער) און ער האָט גענוי אָבסערווירט יעדער איינעם פון אויבן ביז אונטן אַראָפּ. ביי איינעם האָט ער דערזען, ווי אונטערן אַרעם פון מאַנטל איז ווי אָנגעשוואַלן, האָט ער אים אַרויסגענומען פון דער ריי און געפרעגט: „וואָס האָסטו דאָ באַהאַלטן?“ דער ייד, אַ צום-טויט דערשראָקענער, האָט אויפגעקנעפלט דעם מאַנטל (ער האָט נישט געהאַט קיין קאַצעט-מונדיר) און האָט אַרויס-גענומען אַ ספר. דער גלח האָט זיך צעשמייכלט גיפטיק: „איך האָב פאַרשטאַנען, וואָס פאַר אַ קאָנטראַבאַנדע דו פאַרשטעקסט“.

דאָס איז געווען איינער אַ ר' צבי פון אונגאַרן, אַ תלמיד-חכם, אַ שוואַגער פון די דריי ברידער אַרטאָדאָקסישע רבנים מיזליש אין בודאַ-פעשט.

ר' צבי און איך זיינען געשלאָפן אויף איין פריטשע, ווען ער האָט נאָר געהאַט אַ געלעגנהייט, האָט ער אַריינגעקוקט אין ספר. די פריטשע איז געווען אין אַ ווינקל ביי צוויי ווענט, אַזוי אַז קיינער האָט דאָס נישט געזען אויסער מיר. דעם ספר האָט ער אַרויסגעשמוגלט פון אוישוויץ.

עס האָט אים געדראָט אַ שווערע שטראַף. נאָר אַזוי ווי דאָס איז

געשען אין מיטן ליקווידירן דעם לאַגער, האָט דער גלח אים נאָך געשראַקן און צוגענומען דעם ספר. עס קען זיין, אַז ער האָט געזען, אַז ר' צבי איז אַזוי שוואַך, אַז ער וועט סיי-ווי-סיי נישט איבערלעבן — און ער האָט טאַקע נישט איבערגעלעבט: דעם נאַענטסטן אָונט איז ער געשטאַרבן. באַלד נאָך דעם אויסטיילן די זוף האָט מען יעדער איינעם צוגע-טיילט אַ פּערטל קילאָ צוקער און מען האָט ליקווידירט דעם מאַגאַזין. נאָכן אויסטיילן דעם צוקער איז אַנגעקומען דער אַבערשאַרפּירער, אַן אמתער נאַצי-כוליאָגן. ער האָט באַפוילן זיך אויסצושטעלן צו פינף אין אַ ריי. ער האָט געזאַגט, אַז מיר האָבן צו גיין אין גאַנצן איין האַלבע שעה און באַפוילן צו מאַרשירן.

ווען מיר זיינען אַנגעקומען אין טייל ברוינשווייג, וואו עס זיינען נאָך געשטאַנען הייזער און מענטשן האָבן זיך צוגעקוקט, האָט דער אַבער-שאַרפּירער, וואָס איז געגאַנגען נאָ שפיץ, באַפוילן: „זינגען!“ הערמאַן מיט די אַנדערע דייטשן, די פאַרברעכערס, האָבן אַנגעהויבן זינגען און מיר האָבן מיטגעזונגען דאָס מאַרשליד, וואָס מען האָט אונדז אויסגעלערנט וועגן אונדזער קאַנצענטראַציע-לאַגער נויגאַמע, בכדי די צוקוקערס זאָלן מיינען, אַז אונדז איז גוט און וואויל.

אַרום און אַרום זיינען געווען לאַגערן, גרעסערע און קלענערע. דאָס האָט מען געזען פון די אַרומגעצוימטע שטחים מיט שטעכלדראַט. עס זיינען אונדז אַ קעגן געקומען געפאַנגענע אַמעריקאַנער זעלבערס, וואָס מען האָט געפירט אין אַ פאַרקערטער ריכטונג. איינער פון זיי האָט שטיל געזאַגט: „שלום“. אַ צווייטער האָט געזאַגט: „שמע ישראל“. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז צווישן די געפאַנגענע זעלבערס זיינען דאָ יידן.

ס'איז געוואָרן פינצטערלעך. מיר זיינען אַנגעקומען אין אַן אַרט, וואו עס האָבן זיך געצויגן ברייטע פעלדער פון ביידע זייטן. ווילי איז אויס-געוואַקסן לעבן אונדז און געזאַגט: „יונגען, באַהאַלט אייך אין רינשטאַק!“ „וואוהין גייען מיר?“ האָט מען אים געפרעגט. האָט ער געענטפערט: „אין הימל אַריין!“

מיר גייען שוין עטלעכע שעה. מיר פאַלן שוין פון די פיס. דער אַבער-שאַרפּירער האַלט אין איין אָפּגאַרן אונדז: שוין נאָך צען מינוט גאַנג, נישט מער. עסקאַדרעס אַליאירטע עראַפּלאַנען זיינען עטלעכע מאל אַריבער-געפליגן איבער אונדזערע קעפּ, אַבער זיי האָבן נישט געוואַרפן קיין באַמבעס.

אין לאגער וואָטענשטאַט

אין מיטן נאכט זיינען מיר אָנגעקומען אין לאַגער וואָטענשטאַט. אין גייעם לאַגער האָט מען אונדז אַריינגעליאַגט אין אַן אַרומגעצוימטן פּלאַץ, באַפּוילן זיך אויסצוטאָן אין גאַנצן נאַקעט און דאָס אָנטועכץ ליצון ליגן. דערנאָך האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין אַ באַראַק. ביי דער טיר איז געשטאַנען אַ דייטש און אונדז געציילט און ער האָט אַ סך פון אונדז געשלאָגן מיט אַ שטעקן.

צו מאַרגנס אין דער פּרי האָב איך דערוואַרט מיין אָנטועכץ, אָבער איך האָב עס נישט באַקומען. איך האָב מיך איינגעהילט אין דער גרויער קאַלדרע, וואָס יעדער פון אונדז האָט געקראַגן פאַרן שלאָפן, און כּיבין אַרויס פון באַראַק, ווי אַנדערע האָבן עס געטאַן. דאָ האָט מען מיך געכאַפט צו טראָגן טויטע.

ס'איז דאָ געווען אַ הפּקר־וועלט. עס איז שוין אַפּילו נישט פאַרגע־קומען קיין אַפּעל, ד"ה, מען האָט שוין אונדז אַפּילו נישט אָפּגעציילט. איך האָב געזען, אַז טייל מענטשן פון אונדזער טראַנספּאָרט גייען שוין אָנגעטאַן אין מלבושים, האָב איך מיך אַרויסגעדרייט פון טראָגן די טויטע און כּיבין געלאָפן צום פּלאַץ, וואו מיר האָבן נעכטן ביי נאכט געמוזט איבערלאָזן דאָס אָנטועכץ. אויס מורא האָב איך גיך געכאַפט וואָס עס איז מיר געקומען אין די הענט אַריין און כּ'האָב מיך אָנגעטאַן.

קיין עסן האָבן מיר דאָ נישט באַקומען. דאָ איז געווען אַ שטיקל „קאַפּאַ“ אַ ציגיינער (כּווייס נישט, ווי אַזוי דעם ציגיינער האָט זיך איינ־געגעבן אַרויסצודרייען פון טויט. די ציגיינערס האָבן די נאַציס נישט גענומען אויף אַרבעט, נאָר זיי אַלע אומגעבראַכט), וואָס האָט אָנגעפירט מיט אַרבעטערס ביים גראַבן אַ גרוב. בין איך צוגעגאַנגען און אים געזאַגט: „איך וויל אַרבעטן, נאָר זאָלסט מיר געבן פאַר מיין אַרבעט אַ זופּ“. האָט ער מיר צוגעזאַגט. איך האָב געאַרבעט פליסיק. עס זיינען אַוועק אַ עטלעכע שעה, האָב איך אים געזאַגט: „גיב מיר די זופּ“. האָט ער זיך גע־מאַכט ווי געפּגרט. אַ פאַר שעה שפּעטער האָב איך ווידער דערמאַנט די זופּ, האָט ער זיך ווידער געמאַכט נישט וויסנדיק, דער הונגער האָט מיך געפייניקט. דער קאַפּ האָט מיר שרעקלעך ווי געטאַן, דער שפּאַדל איז מיר ממש פון די הענט געפאַלן. האָב איך ריזיקירט און בין נעלם געוואָרן פון דער אַרבעט און אַוועק צו מיין באַראַק.

לעבן מיר איז געלעגן אַ יונגער מענטש אויף אַ פּריטשע און גע־

גוססט. אונטער זיין פריטשע זיינען געשטאנען זיינע האַלצענע שיד מיט לעדערנע באַליעוועס. איך בין כמעט באַרוועסט. ס'איז חודש מערץ און ס'איז נאָך קאַלט. דאָס פעלט מיר נאָך — אַ פאַרקילונג. האָב איך באַשלאָסן, איידער אַ צווייטער זאָל ירשענען די שיד, זאָל איך זיי צונעמען. כ'האָב מיך נישט אַוועקגערוקט פון אַרט. איך האָב געקוקט אויף זיין פנים און געהיט די שיד. ווי נאָר ער האָט אויסגעהויכט די נשמה, האָב איך מיט שאַנד פאַר מיר אַליין גענומען די שיד און כ'האָב זיי אַנגעטאָן.

אין וואַטענשטאָט זיינען געווען קאַצעטלערס פון גאַנץ אייראָפּע, אָבער געליטן פון אַנטיסעמיטיזם האָבן מיר נאָר פון די רוסן. אַפילו די פּאַליאַקן האָבן אונדז נישט געטשעפעט, שוין אָפּגערעדט פון די בעלגיער און האָר לענדער. דאָס זיינען אַלץ געווען יונגע רוסן, געבוירענע נאָך דער אַקטאָבער־רעוואַלוציע, דערפאַר האָב איך מיינע אייגענע אויגן נישט געגלייבט. איך האָב אַלץ געמיינט, אַז זיי קומען פון אוקראַינישן טייל, וואָס איז געווען אונטער דער הערשאַפט פון דער אַנטיסעמיטישער סאַנאַציע אין פּוילן. עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז זיי קומען כמעט אַלע פון אַרום מאַסקווע. ווער פון זיי עס האָט געזען אַ ייד, האָט ער געשריען: „זשיד, יעבו טוואַיאַ מאַטש!“

די רוסן האָבן באַקומען די זעלביקע פאַרציע ברויט וואָס מיר יידן. ווי נאָר מיר האָבן באַקומען דאָס שטיקל ברויט, האָבן זיי עס אַרויס־געריסן פון אונדזערע הענט. ווען עס איז פאַרגעקומען אַן אַלאָרם, און באַמבעס זיינען געפאַלן, און די באַראַקן האָבן געציטערט — זיינען די רוסן אַרונטער אונטער די טישן און בענק און האָבן זיך געצלמט. איך האָב מיך געוואונדערט: אַט דאָס איז די מאַרקסיסטיש־לעניניסטישע דערציאונג? זיי האָבן דאָך געזאָגט: „רעליגיע איז אַפיוס פאַרן פּאַלק“?

אין דעם קאַנצענטראַציע־לאַגער וואַטענשטאָט זיינען געווען טויזנטער שקלאַפן פון גאַנץ אייראָפּע. זיי האָבן געאַרבעט אין דער גיגאַנטישער אַמוניציע־פאַבריק פון די „הערמאַן גערינגס ווערקע“ אויף אַ שטח פון אַ פאַר צענדליק קילאָמעטערס. מען האָט אַהערגענומען עטלעכע צענדליק פון אונדזער טראַנספּאָרט. איינער האָט דערציילט: „די פאַבריק ווערט כמעט נישט באַמבאַרדירט. די אַליאירטע עראַפּלאַנען קומען צו פליען און וואַרפן אַ מאַל אַראָפּ אויף דער פאַבריק אַ קליינטשיק באַמבעלע, וואָס רייסט אַפּ אַ שטיקל דאָך.“ האָט מיין חבר פּוקס געזאָגט: „מסתמא געהערן „הערמאַן גערינגס ווערקע“ צו איינעם פון די אַלי־אירטע. געשעפט איז געשעפט.“

איין אינדערפרי האָט אונדז הערמאָן געמאָלדן: „יונגען, איר פּאַרט
אוועק. מיר גייען באַלד צו דער באַן. דער לאַגער ווערט ליקווידירט.“
און דער מערדער האָט צוגעגעבן, אַראַטאַריש: „יונגען, יונגען, מוט
פאַרלוירן, אַלץ פאַרלוירן. יעדע מינוט קענען מיר באַפרייט ווערן!“

אַ שעה שפּעטער האָט מען אַלע אָפטיילונגען פון דעם לאַגער וואַטענ-
שטאַט אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ ריי, אַבער די יידן באַזונדער. מיר
האַבן אַלע בראש פון משוגענעם הערמאָן מאַרשירט צו דער באַן. מיר
זיינען געגאַנגען דורך פּוסטע פעלדער אָן ערך דריי-פיר קילאָמעטערס,
בין מען איז צוגעקומען צו דער באַן און געבליבן שטיין. באַלד האָט
הערמאָן אויף אַ פריילעכן אופן געמאָלדן: יונגען, צוריק אין לאַגער!
און ער האָט אָנגעהויבן זינגען דאָס קאַצעטן-ליד פון לאַגער נויגאַמע:

„אין נויגאַמע, נישט ווייט פון האַמבורג,

צוויי הונדערט טויזנט יונגע מענער.“

ווען מען איז צוריקגעקומען אין לאַגער, האָט הערמאָן געזאָגט:
יונגען, יונגען, איך גלייב, אָ דער קריג איז שוין געענדיקט.
מיר יידן האַבן קאַמענטירט: אָ די באַן גייט שוין נישט, איז טאַקע
אַ סימן, אָ ס'איז שוין אויס מילחמה.

מען האָט אויסגעטיילט די זופּ. דאָס מאַל האָט מען געגעסן מיט אָן
אַנדער געפיל, מיט האַפענונג, אָ אַטאַט און מיר ווערן אויסגעלייזט פון
די צרות.

מען האָט נאָך נישט באַוווּזן אַוועקצושטעלן די ליידיקע שיסלען,
האָט הערמאָן אַ שריי געגעבן: „יונגען, יונגען, איינטרעטן! צו פינף אין
אַ ריי!“ מיר האַבן אויסגעפירט זיין באַפעל און ער האָט אַ ריטשע
געטאַן: „אַפּמאַרשירן! לינקס, צוויי, דריי, פיר! לינקס, צוויי, דריי, פיר!“
ער איז געגאַנגען אין שפּיץ.

פאַר אונדז און הינטער אונדז האַבן מאַרשירט: רוסן, פּאָליאַקן,
האַלענדער, בעלגיער און פראַנצויזן. ווען מען איז צוגעקומען צום צוג,
האָט יעדער ייד מורא געהאַט צו זיין מיט די רוסן צוזאַמען אין אַ וואַגאָן.
איך האָב מיך צוריקגעהאַלטן פון אַריינגיין אין צוג. כ'האַב מיך געשאַרט
אויף צוריק, ווען כ'האַב געזען, אָ אַלע רוסן זיינען שוין אין די וואַגאַנען,
בין איך אַריין אין אַ וואַגאָן, אַבער כ'בין באַלד צוריק אַראַפּ, ווייל אויף
דער פּאָדלאַגע איז געווען אָנגעשאַטן צעמענט מיט קאַלץ, וואָס פון דעם
האָט מען געקענט דערשטיקט ווערן.

צוויי איז געווען אין אַלע וואַגאַנען. קיין עס-עס-לייט זיינען דאָ

גישט געווען. האָט מען אויפגעהויבן פון דער ערד קורצע ברעטער און גיך-גיך אַרויסגעשאַרט דורך דער טיר פון וואָגאַן דעם צעמענט און קאַלך. אָבער וויפל האָט מען געקענט אויסרייניקן? ס'איז נאָך געבליבן גענוג אויף די ברעטער און אין די שפּאַלטן צווישן די ברעטער, אַז עס זאָל אינדז פאַרשאַטן צום געזונט.

מיר זיינען געפאַרן אַ גאַנצע נאַכט. צו מאַרגנס זיינען מיר גע- בליבן שטיין. מען האָט אויסגעקוקט אויף עסן, אָבער קיינער האָט נישט געבראַכט. מיר זיינען ווידער געפאַרן און ווידער איז דער צוג שטיין געבליבן. יעדער מאָל האָט מען אַרויסגעטראָגן געשטאַרבענע פון די וואָגאַנען. מען האָט אונדז נישט געגעבן נישט קיין ברויט און נישט וואַסער. דעם פינפטן טאָג איז מען געבליבן שטיין הינטער וויטענבערג. דאָ זיינען געווען אַ סך רעלסן מיט אַ סך פּראַכטצוגן. מען האָט דערלויבט אַרויסצוגיין פון די וואָגאַנען. זיינען אַ סך אַרויס זיך פאַרשאַפן עפעס עסן. די מענטשן האָבן דערזען אַן אָפענעם וואָגאַן מיט קאַרטאַפּל, זיינען זיי אים באַפּאַלן ווי די פליגן. צווישן זיי איז אויך געווען דער פּאַליאַק קאַראַל פון עלזאַס לאַטערינגען. האָט דער יונגער עס-עס-מאַן, וואָס האָט נאָך פון פריער געהאַט אַ האַרץ אויף אים און געוואָלט נקמה נעמען, דאָס מאָל אויסגענוצט די געלעגנהייט און אים דערשאַסן.

דעם זעקסטן טאָג האָבן די עס-עס אויסגעקליבן אַן אַנפירער אין וואָגאַן, אַריינגעגעבן גאַנצע מיליטערישע ברייטלעך פאַר פיר מאָן אַ ברויט. דער אַנפירער האָט צעפערטלט די איינקלאַדיקע ברייטלעך און אויסגעטיילט. אין וואָגאַן איז שוין אַצינד געווען גרוימער, ווייל אַ סך זיינען אויסגעשטאַרבן, אָבער מען האָט שוין אויפגעהערט אַרויסצונעמען די טויטע. מיינע שכנים אין וואָגאַן האָבן זיך געטיילט מיטן אַנטוועקן פון אַ דערביי-לינגדיקן מת. איינער האָט פון אים אַראַפּגעצויגן די שקאַרפעטקעס, אַ צווייטער האָט גענומען זיין מאַנטל, איך האָב געוואַרט אויף זיין פאַרציע ברויט. דער טויטער איז געווען אַן אַכצן-יאָריקער בחור פון לאַדזש.

נאָך זיבן מעת-לעת שלעפּן זיך הין און צוריק, איז דער צוג גע- בליבן שטיין אין אַ וואַלד און מען האָט אונדז אַרויסגענומען פון די וואַ- גאַנען. די טויטע זיינען געבליבן אין די וואָגאַנען. מיר זיינען געגאַנגען אַרום צוויי קילאָמעטערס און מיר זיינען אַריינגעקומען אין לאַגער ראַ- ווענסבריק.

דאָ זיינען געווען אַ סך באַראַקן און אַרום איין באַראַק זיינען געלעגן

הונדערטער טויטע און גוססדיקע קאצעטלערס. צו די האָט מען אַנידער-
געלייגט די פאַרחלשטע פון הונגער פון אונדזער טראַנספּאָרט. ווען מען
וואַלט זיי געגעבן אַ ביסל וואַסער מיט אַ שטיקל ברויט, וואַלטן זיי
אויפגעלעבט. צווישן די זיינען געווען וולאָדעק, פּיין און בילסקי, דער
דירעקטאָר פון אַרבעטסאַמט אין לאָדזשער געטאָ.

ראַווענסבריק איז געווען אַ גרויסער קאָנצענטראַציע-לאַגער פאַר
פרויען מיט אַ סך אָפטיילונגען.

פון איין אָפטייל האָבן זיי אַרויסגעפירט די פרויען-קאצעטלערינס
און אונדז אַריינגעפירט אַהין.

פאַר נאַכט האָט זיך צו אונדז אין באַראַק אַריינגעשאַרט פון פרויען-
לאַגער אַ יונגע יידישע פרוי פון לאָדזשער געטאָ, ווי אַזוי זי האָט דאָס
געמאַכט, ווייס איך נישט. עס האָט שוין נישט געהערשט קיין פולע דיס-
ציפלין אין דעם לאַגער. זי האָט געהערט, אַז דאָ זיינען געקומען יידן,
וואָס זיינען געווען אין לאָדזשער געטאָ, האָט זי גערעכנט, אפשר געפינט
זיך דאָ איר מאַן. איך האָב געקענט זי, איר מאַן און איך זיינע עלטערן.
האַב איך איר געזאָגט: „איער מאַן איז בכלל נישט געשיקט געוואָרן
פון אוישוויץ מיט אונדזער טראַנספּאָרט.“ זי האָט דערציילט, אַז איר
טראַנספּאָרט פון אוישוויץ איז געשיקט געוואָרן אין אַן אַמוניציע-פאַבריק
הינטער האַנאווער, די פאַבריק איז אָפגעשטעלט געוואָרן, האָט מען זיי
אַריינגעשיקט קיין ראַווענסבריק, יעדער האָט זי געפרעגט: אפשר איז דאָ
מיט איר זיינס אַ קרובה, אַ ווייב, אַ שוועסטער, אַ מאַמע. איך האָב זי
געפרעגט: איז אפשר דאָ מיט איך רעגינאַ זאַיאַנץ? האָט זי געענטפערט:
ניין.

רעגינע איז געווען די פרוי פון מיין חבר, דעם קונסטמאַלער דוד
זאַיאַנץ, וואָס האָט געצייכנט די הילע פון מיין ערשט ביכל לידער „יונג-
גריין-מאַי“. ער איז אָנהייב מלחמה אַוועק קיין רוסלאַנד. זי איז נישט
מיטגעפאַרן, ווייל זי האָט געזאָגט: „איך וויל נישט מיטפאַרן, ווייל כ'גלייב
נישט סטאַלינען מיט דעם „רויטן היטל“.

רעגינע איז געווען אַ וואונדערלעכע שיינהייט. זי האָט געשטאַמט
פון אַ חסידישער היים אין שטעטעלע פּיאַנטקע. ווען זי איז געלאָפן אין
געטאָ אַריין, האָט זי אַראַפגעטראָגן די קעלער עטלעכע צענדליק אייל-
בילדער און אַקוואַרעלן פון איר מאַן. זי איז מיט מיר צוזאַמען געפאַרן
אין איין וואַגאָן נאָך אוישוויץ. נישט ער און נישט זי זיינען געבליבן לעבן.

פון „שווייץ“ אין אַ טויטלאַגער

עס האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג: יידן וועט מען שיקן קיין שווייצאַריע. מען האָט געגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע יידן זאָלן זיך אויס-שטעלן צו פינף אין אַ ריי. האָט מען באַלד אויסגעפירט דעם באַפעל. אַ דייטש אַ „קאַפּאַ“ (קאַמעראַדן-פּאַליציי) האָט אונדו געוווּזן, ווי אין פּרויען-לאַגער שטייען ווייסע אויטאָס פון „רויטן קרייץ“, און ער האָט געזאָגט מיט קינאה: „די יידישע פּרויען וועלן פאַרן מיטן „רויטן קרייץ“ קיין שווייצאַריע.“

די יידן האָט מען נאָך עטלעכע מאָל איבערגעציילט און געגעבן אַ באַזונדערן באַראַק. שפעטער האָט מען אונדו אויסגעטיילט פעקלעך שפייז פון „רויטן קרייץ“. האָט מען זיך צוגעכאַפט צום עסן. אַ סך טויט-אויס-געהנגערטע פון אונדו האָבן זיך צוגעכאַפט צו די פאַרשיידענע קאַנ-סערוון-פּוּשקעס און שאַקאַלאַד. מען האָט פאַרגעסן, אַז דער מאַגן איז שוין אָפּגעוואוינט פון אַזעלכע שפייזן, האָבן טאַקע אַ סך באַקומען אַ געפערלעכן שילשול און אַ טייל זיינען אויך געשטאַרבן.

נאָך מיטאַג האָט מען די יידן געהייסן זיך אויסשטעלן אין דרויסן צו פינף אין אַ ריי. מען האָט אונדו געזאָגט: „איר פאַרט קיין שווייצאַ-ריע.“ מען האָט אונדו אויסגעטיילט צו פערטלעך ברויט פון פינף און צוואַנציק דעקאַ און מיר האָבן אָפּגעמאַרשירט צו דער באַן. אַצינד האָבן אונדו געפירט אַנדערע עס-עס-לייט, „בעסערע“ — אַ גאַנצער פּראַכטצוג נאָר פאַר יידן. עס איז נישט געווען אויסגעשאַטן קיין כלאַר אויף דער פּאַדלאַגע, איז דאָס טאַקע געווען אַ סימן פאַר אונדו, אַז מען פירט אונדו אין דער שווייץ און אַז מיר זיינען שוין פריי.

מיר זיינען געפאַרן אַן ערך אַ האַלבע שעה און עס האָט זיך צו אונדו דערטראָגן אַ געזאָנג פון „התקוה“. באַלד האָט מען אויפגערוקט דעם טויער פון דרויסן פון אונדזער וואַגאָן און עס איז אַריינגעקומען אַ ייד אין ציווילע קליידער מיט געלע לאַטעס אין פאַרעם פון אַ מגן-דוד, מיט אַ שוואַרצער אויפשריפט „יודעי“. ער האָט באַלד אָנגעהויבן אַ דרשה אין אַ פּרעכטיקן דייטש: ברידער, יידן! איר זענט שוין פריי! מען פירט אייך קיין שווייצאַריע, אויסצובייטן אויף פאַרוואונדעטע דייטשע סאָלאַטן. גישט נאָר איר ליידט, אויך די דייטשן ליידן. דאָ פאַרט מיט אייך אַ דייטשער זעלנער — ווייזט ער אָן אויף דעם עס-עס-מאַן, וואָס היט אונדו מיט אַן אָנגעלאַדענער ביקס — ער ליידט אויך, ער איז אויך ווייט פון זיין הויז, פון זיין פאַמיליע, ער איז אייערס אַ קאַמעראַד, איר האָט בא-

קומען פעקלעך און ער האָט גאַרנישט. טיילט זיך מיט אים חבריש: גיט אים ציגאַרעטן, שאַקאַלאַד און אַנדערע שפּיז. איר פּאַרט אין אַ לאַנד, וואו עס איז נישטאָ קיין מילחמה. דאָרטן וועט איר האָבן פון אַלעם גוטן. נאָר עטלעכע האָבן דעם עס-עס-מאַן געגעבן שאַקאַלאַד און פּאַפּיר-ראַסן. ער האָט דאָס גערן גענומען. די רעשט האָבן געטראַכט: וואָס, זיך טיילן מיט אונדזערע מערדערס?

און דער ייד האָט מיט פּרייד אויסגעשריגן: „איר זענט שוין פּריי!
זינגט די „התקוה“!“

אונדזערע הערצער זיינען געוואָרן אָנגעפילט מיט פּרייד און עס האָט זיך פון אונדז אַרויסגעריסן אַ געזאַנג פון ביטחון:
כל עוד בלבב פנימה
נפש יהודי הומיה...

דאָס זעלביקע יידל איז אַריין אין נאָענטסטן וואַגאָן. ער האָט דאָרטן מסתמא געהאַלטן די זעלביקע רעדע און באַלד האָט מען אויך פון דאָרטן געהערט זינגען די „התקוה“. מיר האָבן געהאַט אַלע סימנים, אַז מיר פּאַרן קיין שווייץ: מיר האָבן באַקומען פעקלעך, דער צוג איז מיט בלוין יידן און די עס-עס-לייט זיינען צו אונדז גוט און באַגייען זיך מיט אונדז גאַרנישט ווי מיט קאַצעטלערס. זיינען מיר דאָך, הייסט עס, פּריי. זיי פירן אונדז ביז שווייצאַריע און גיבן מסתמא אַכטונג, עס זאָל אונדז קיין שלעכטס נישט געשען. די נאַכט איז צוגעפאַלן און מיר זיינען אייב-געשלאָפן מיט גרויס האַפּענונג.

צו מאַרגנס פּרי איז דער צוג נאָך אַלץ געפּאַרן. איך האָב אַרויס-געקוקט דורכן אַפּענעם פּענצטערל, כּי האָב געזוכט די שווייצאַרישע אַלפּן. עפעס אַ באַרג האָב איך יאָ געזען. האָב איך געטראַכט: מסתמא זיינען מיר שוין נאָענט צו דער שווייצאַרישער גרענעץ.

מיטאַנצייט איז דער צוג געבליבן שטיין אין מיטן אַ פעלד. די טירן זיינען געווען אָפּן, זיינען מיר אַרויס פון די וואַגאָנען. ווער וועט דאָס אַצינד אַנטלויפן אין אַ מידבר, בעת מען פּאַרט קיין שווייצאַריע? מיר זיינען אַלע געווען דורשטיק פון עסן די קאַנסערוון פון די פעקלעך און קיין וואַסער איז נישט געווען. האָב איך מיך געלאָזט אין פעלד אַריין זוכן וואַסער. דער אינסטינקט האָט מיר אונטערגעוואָגט: דריי דין אויס. האָב איך אַזוי געטאָן און האָב דערנען: לעבן דער באַן צילט אויף מיר אַן עס-עס-מאַן מיט אַ ביקס. האָב איך גיך אויפּגעהויבן די הענט און אַזוי אַ נאָך בין איך צו אים צוגעגאַנגען. ער האָט מיך געפּרעגט: „זוכסטו

וואסער?" האָב איך אים געענטפערט: "יא". ער האָט אַראָפּגעלאָזט די ביקס. די עס־עס האָבן מסתמא געהאַט אַן אָנזאָג אונדז נישט צו שויסן. אָבער מיך האָט געוואונדערט: אויב מיר זיינען שוין פריי, פאַר וואָס האָט ער מיך געוואָלט שויסן, ווען כ'בין געגאַנגען זוכן אַ טרונק וואָסער? מיר זיינען צוריק אַריין אין די וואַגאַנען. דער צוג איז געפאַרן. פאַר נאַכט האָט זיך דער צוג אָפּגעשטעלט און אַנשטאַט שווייצאַריע, האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין טויטלאַגער וועבעלין, נישט ווייט פון לוד-וויגסלוסט.

אין וועבעלין זיינען נישט געווען קיין קרעמאַטאַריעס און נישט קיין גאַזקאַמערן, אָבער מען האָט דאָ געבראַכט קאַצעטלערס פון אַלע נאַצי־נאַליטעטן, ס'רוב פראַנצויזן און רוסן, אויסצושטאַרבן. עס זיינען דאָ גע-ווען באַראַקן אַן פריטשעס און אַן פאַדלאַגעס. מיר זיינען געלעגן אויף דער הוילער ערד, אויפן זאַמד, ס'זיינען נישט געווען נישט קיין טירן און נישט קיין פענצטערס, נאָר לעכער. מען האָט נישט באַקומען נישט קיין זופ און נישט קיין וואַרעם וואָסער, נאָר איין מאָל אַ טאַג אַ שטיקל ברויט. מתים זיינען געלעגן לעבן די באַראַקן אָנגעלייגטע אַזוי ווי לופעס האַלץ, הויך ביו איבערן דאַך.

ליגנדיק אויף דער הוילער ערד עטלעכע טעג, איז דעם ערשטן מאָי 1945, פאַר נאַכט, געקומען אַ באַפעל: „אויסשטעלן זיך אין דרויסן לעבן באַראַק! איר וועט גיין צו דער באַן, איר פאַרט אַזעק." איך האָב זיך קיים דערשלעפט צו דער ריי. פאַרן אָפּמאַרשירן האָבן זיי אונדז געגעבן שטיקלעך ברויט.

בעת מיר זיינען שוין געפאַרן, האָבן מיר דערזען אַן עראַפלאַן, דער זעלביקער איינמאַטאַריקער עראַפלאַן, וואָס האָט געקרייזט זייער הויך איבער אונדז, בעת מען האָט אונדז געציילט פאַרן גיין צו די וואַגאַנען. דאָס איז געווען אַן אַמעריקאַנער טיפּפליער, דער עראַפלאַן האָט זיך אַראָפּגעלאָזט נידעריק און אַריינגעוואָרפן אַ באַמבקע אין לאַקאַמאַטיוו. אַזוי האָט שוין דער צוג נישט געקענט זיך רירן פון אַרט.

אין דער פרי איז געקומען דער עס־עס־אַפיציר און געהייסן עפענען די וואַגאַנען. אונדז האָט ער באַפוילן צוריקגיין אין לאַגער אַריין.

ווען מיר זיינען שוין ווידער געלעגן אויף דער פייכטער פאַדלאַגע אין באַראַק, איז איינער פון די אונדזעריקע אַרויסגעקומען און פריידיק געמאַלדן: די עס־עס טוען זיך איבער אין ציווילע קליידער און זיי אַנט-לויפן.

מיר ווערן באַפרייט

עס הערן נישט אויף די ידיעות, און מיר זיינען באַפרייט, אָבער
איך גלייב נאָך אַלץ נישט. איך געדענק נאָך גאָר גוט, ווי די דייטשן
האַבן געזאָגט, און זיי פירן אונדז קיין שווייצאַריע, און מיר זיינען שוין פריי
— און האָבן אונדז דאָ אַהער אַריינגעפירט צו קראַפירן. אויב אַפילו דאָס
איז אמת, האָב איך שוין נישט קיין כוח אויפצונעמען די באַפרייאונג.
איך האָב געחלומט וועגן דעם מאַמענט אויפצונעמען די פרייהייט
מיט פרייד און נקמה צו נעמען פון מיינע פייניקערס. אָבער די עס־עס,
וואָס האָבן אונדז געפייניקט, האָט מען איבערגעוואָרפן אין אַנדערע ער־
טער און די עס־עס, וואָס האָבן די אַנדערע געפייניקט, האָט מען איבער־
געוואָרפן צו אונדז, און אין די לעצטע טעג האָבן זיי זיך געמאַכט פאַר
צדיקים און אַצינד זיינען זיי אין גאַנצן אַנטלאָפן אין ציווילע קליידער —
טאָ אין וועמען זאָל איך נקמה נעמען? און ווי זאָל איך נקמה נעמען, און
כ׳האַב אַפילו נישט קיין כוח אויפצונעמען די פרייהייט?

אַט רעדט צו אונדז מיט אַ געזונטער שטים און אויסגעפרעסענער, וואָס
האַט אונדז אויסגעטיילט די וופן: „חברים, די רויטע אַרמיי האָט אונדז
באַפרייט! מיר זיינען שוין פריי! חברים, וואָס עס איז געווען, מוז מען
פאַרגעסן! אַצינד הייבט זיך אָן אַ ניי לעבן!“

ווער עס האָט געהאַט כוח צו גיין האָט פאַרלאָזט דעם לאַגער.
אויף מאַרגן בין איך אַרויס פון לאַגער. אויפן וועג האָב איך געזען
ציווילע דייטשן אײלן צוריק אַהיים מיט זייער אינווענטאַר. טויזנטער
דייטשע זעלנערס ווערן געפירט פון אַמעריקאַנער זעלנערס. האָב איך
געטראַכט: אַך, ווען איך קאָן אַצינד און זיי נקמה נעמען! איך בין צו
צו איין זעלנער און מיר געהייסן געבן זיין מיליטערישע מענאַשקע.
האַט ער זיך אויף מיר צעשריגן מיט רוגזע און גרייט געווען זיך צו
וואַרפן אויף מיר. און אַמעריקאַנער זעלנער האָט דאָס צוגעזען, האָב איך
געמיינט, און ער וועט זיך פאַר מיר אַננעמען, אָבער ער האָט זיך נישט
אַנגערופן. בין איך אַוועק און געטראַכט: ניי, די דייטשן האָבן נישט
פאַרשפילט די מילחמה, מיר יידן, האָבן פאַרשפילט, מיר האָבן געליטן און
געבליבן די שולדיקע.

דעם צווייטן טאָג נאָך דער באַפרייאונג זיינען אַריינגעקומען די
ערשטע „שוואַלבען“ אונדז אַנזאָגן, און מיר זיינען שוין באַפרייט. דאָס זיי־
נען געקומען בעלגישע זעלנערס מיט און אַפּיציר אויף אַ לאַסטאויטאַ.

אלע זיינען מיר צוגעלאָפּן און זיי אַרומגערינגלט. דער אָפיציר האָט זיך אויפגעשטעלט אויפן אויטאָ און צו אונדז גערעדט אין דייטש: איר זענט שוין פרייע מענטשן. די אַליאירטע אַרמיי האָט אייך באַפרייט. מיר וויסן, אַז איר האָט אַ סך געליטן. מיר וועלן אייך אויסבאָדן, אויסקליידן, געבן צו עסן, די קראַנקע היילן אין שפיטאַלן. וויפל נאַציאָנאַליטעטן זענט איר דאָ? זאָל יעדער זינגען זיין נאַציאָנאַלן הימן!

די ערשטע האָבן געזונגען די פראַנצויזן — די „מאַרסיליעזע“. דער-נאָך: די בעלגיער, די האַלענדער, די פּאָליאַקן. צום סוף האָט דער אָפיציר געזאָגט: „די יידן זאלן זינגען זייער נאַציאָנאַלן הימען!“ און עס האָט זיך פון אונדז יידן אַרויסגעריסן די „התקוה“. איך האָב געזונגען און געוויינט מיט טרערן.

אין עטלעכע טעג אַרום האָבן מיר פּאַרלאָן דעם קאַנצענטראַציע-לאַגער וועבעלין. מיר זיינען געפאָרן דורך פעלדער און דערפער, ביז מיר זיינען אַריינגעקומען אין שטאָט לודוויגסלוסט. מען האָט אונדז אַראָפּגע-לאָזט לעבן אַ פינפּשטאַקיקער געביידע, וואו מען האָט אונדז איינגע-קוואַרטירט.

צווישן אונדז זיינען געווען אַ סך שוואַכע און קראַנקע. די דאָקטוירים, וואָס זיינען געבליבן לעבן פון קאַצעט, האָבן אונדז געהיילט. איין דאָק-טער איז געווען פון לאַדזשער געטאַ.

נאָכן אָפליגן דריי טעג אויף דער הוילער פּאַדלאַגע, האָבן געפּאָג-גענע דייטשע זעלנערס אַריינגעברענגט שטרוי און אויסגעשפּרייט אויף די פּאַדלאַגעס. איך האָב מיך עפּעס צעלאַכט: ווער דאַרף שטרוי? אויף דער בלויווער פּאַדלאַגע איז שלעכט? ס'איז דאָך אַ מחייה: ס'איז נישט האַרט, ס'איז נישט נאָס, ס'איז נישט אויפן הוילן זאַמד. עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען געברענגט בעטן, האָב איך ווידער געלאַכט: משוגע! ווער באַדאַרף בעטן? אויפן שטרוי איז שלעכט? ס'איז דאָך אַ מחייה. עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען אַרויסגענומען דאָס שטרוי פון די בעטן און אַריינגעלייגט מאַטראַצן מיט ליילעכער און קישעלעך און אָפילו אַ העמד. האָב איך זיך ווידער צעלאַכט: באַמת משוגע! ווער באַדאַרף די אלע נאַרישקייטן?

אויסער דיזענטעריע האָבן זיך אַריינגעכאַפט צווישן אונדז בויכ-טיפּוס און פּלעקטיפּוס. צווישן די טיפּוס-קראַנקע איז אויך געווען יוסף קאָוונער, באַוואוסטער לאַדזשער קונסטמאַלער, וואָס האָט געהאַט אַן אויסשטעלונג אין אַקטאָבער-נאָוועמבער 1940 אין לאַדזשער געטאַ, צוזאַ-

מען מיט דעם לאַדזשער קונסטמאַלער יצחק ברוינער. אין אַט דער אויס-
שטעלונג האָבן זיך שוין געפונען חורבן-בילדער פון יידן, וואָס ווערן
געטריבן אין געטאָ אַרײַן.

קאָוונער איז געווען זייער שעפּעריש אין לאַדזשער געטאָ. ער האָט
איבערגעלאָזט אין געטאָ אַריבער טויזנט אַקוואַרעלן, אַזוי האָט ער מיר
דערציילט. דער גאָלייטער איבערן נייעם רײך (לאַדזש האָט געהערט
צום נייעם רײך) האָט באַשטעלט בײַ קאָוונערן אַ בילד פון דער בריק,
וואָס האָט פאַרבונדן דעם גרעסערן טײל מיטן קלענערן טײל געטאָ אויף
דער זגײערזשער גאַס פון אַלטשטאָט און ייִדישער גאַס. דער גאָלייטער
האָט אים צוגעזאָגט: ער וועט הײסן אים געבן אַ ברויט פון צוויי קילאָ,
ווען ער וועט פאַרענדיקן דאָס בילד. איך האָב געזען דאָס בילד, ווען ער
האָט שוין אויף דעם געהאַט געאַרבעט אַ האַלב יאָר, און ס'איז נאָך אַלץ
נישט פאַרטיק געווען. דאָס איז געווען אויף אַ לײוונט פון אַרום צוויי
מעטער די לענג און איין מעטער די ברייט, אין אײלפאַרב מיט גרויע
און בלוײ-גרויע שאַטירונגען, געמאַלן נישט מיט אַ פענדזל, נאָר מיט אַ
שטאַלן שפאַכלעלע.

יצחק ברוינערן האָט מען אין אױשוויץ געשיקט אין גאַזקאַמער. בײַדנס
בילדער האָט מען אָפּגעפונען נאָך דער מילחמה אויפן אַרט פון לאַדזשער
געטאָ. זײערע קונסטשאַפונגען זאָלן האָבן אַרײַנגענומען געוואָרן אין מור-
זעאום פון ייִדישן היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע.
קאָוונערן האָט דער דאָקטער פון לאַדזשער געטאָ אַרויסגעריסן פון
טיפּוס. ער האָט זיך שפּעטער באַזעצט אין שוועדן.

מען האָט אויף אונדז אַלעמען געשפּריצט מיט „די.די.טי.“ און די
לייז זײנען אַוועקגעקומען. געשפּריצט האָט מיט אַ האַנטמאַשינדל אַ גע-
פּאַנגענער דײטשער זעלבער. האָט אים אײן קראַנקער געפרעגט: איז דאָס
אַ דײטשער אויסגעפּינס? האָב איך אים געענטפּערט: „נײן! דאָס איז
אַן אַמעריקאַנער אויסגעפּינס, די לײז איז אַ דײטשע המצאה!“

די אַמעריקאַנער האָבן געוואָלט וואָס גיכער פאַרמאַכן דעם שפּײ-
טאַל. זײ האָבן אָבער קײנעם נישט געצוואונגען מיט כוח דאָס צו טאָן.
אײן טאַג האָב איך זיך דעצידירט: אַוועקפאַרן. איך מיט נאָך עטלעכע
הונדערט קראַנקע אויף לאַנגע לאַסטאױטאָס זײנען דעם זעלביקן טאַג
אַנגעקומען אין אַ גרויסן לאַגער אין לינענבורג, וואָס איז געווען די
הײפּטשטאָט אין דער ענגלישער זאַנע.

אַזוי ווי איך בין געווען אַ פּוילישער בירגער, האָט מען מיך צו

מארגנס אריינגעפירט אין שפיטאל פאר די פאליאקן. ווי נאך איך האב אויפגעעפנט די טיר, האט א יונגער פאליאק מיך מיט בייזער „באגריסט: „דו לעבסט נאך?!“ ער האט דערקענט, אז איך בין א ייד. עס איז מיר געווארן נאך ביטערער אויפן הארצן. דאס האט נאך מיר געפעלט — צו זיין צווישן פאליאקן.

לעבן מיר איז געלעגן אן עטלעכע צוואנציק-יאריקער רוס, האב איך גערעכנט, אז ער מוז זיכער זיין א יידן-פריינד, ווייל ער האט מיר דערציילט: „איך בין געבוירן אין דער רעוואלוציע, כ'האב געהערט צו די „פיאנערן“, דערנאך צום „קאמסאמאל“, שפעטער בין איך געווען א מיט-גליד פון דער פארטיי. כ'בין געווען א דירעקטאר פון א פאבריק...“

— ווי אזוי קומסטו קיין דייטשלאנד? — האב איך אים געפרעגט.

— כ'בין געווען אין מיליטער, האט דער גערמאן מיך געפאנגען, אין זיין מאמען אריין! — האט ער געענטפערט.

— האבן די יידן העלדיש געקעמפט קעגן די נאציס? — האב איך אים געפרעגט.

— וואס? די יידן? א ייד נעמט א וואליזקע מיט דאלארן און ער בא-האלט זיך ערגעץ אין סיביר. די יידן ביי אונדז אין רוסלאנד פארנעמען די בעסטע פאסטנס: א ייד איז א דאקטער, אן אינזשינער, אדער א בוכ-האלטער, אדער א וויסנשאפטלער, אדער א דירעקטאר, אין זייער מאמען אריין!

עס איז מיר געווארן פינצטער אין די אויגן, הערנדיק אזעלכע רייד פון א רעוואלוציאנערן קאמוניסט.

טאג און נאכט האט מען דא גערעדט קעגן יידן. איין שגף, א פאליאק, אן אפגעשוואכטער פון הונגערן, האט דערציילט: „ביי אונדז אין שטעטל איז געווען א ייד מיט א לאנגער בארד, האט ער געהאנדלט מיט מילך. יעדער פארטאג און יעדער פארנאכט איז ער געגאנגען מיט צוויי גרויסע קאנען אין דארף אריין נאך מילך. ער האט געמוזט זען, ווי אזוי מען מעלקט אויס די קו. אויפן וועג האט ער זיך געמאדליעט (געדאוונט, געמיינט: געזאגט תהילים). איין פארנאכט האב איך מיט נאך עטלעכע כלאפצעס אפגעווארט דעם זשיד און מיר האבן אים געכאפט. מען האט אים צוגעפירט צום טייך און איך האב אים געזאגט: זשידושע, צלם דיך און זאג, אז דו האסט ליב דעם פאן יעזוס און אז ער איז דיין גאט, אויב

נישט וועלן מיר דין דאָ דערטרינקען. דער זשיד האָט נישט געפאלגט,
האַבן מיר אים אָנגעכאַפט און אים אַריינגעלאָזט אין טיפן טייך. מיר
האַבן אים אָנגעהאַלטן און איך האָב אים געזאָגט: זאָגסט צי נישט? אויב
נישט דערטרינקען מיר דין! און ער האָט נישט געזאָגט. וואָס אַ זשיד
איז!

* * *

איך בין נאָך אָפגעזעסן אין לינענבורג. עטלעכע וואָכן. איך האָב אויך
דאָ, שוין נאָך דער באַפרייאונג, געהאַט קאַלטס און וואַרעמס. אויסער דער
„שיינער“ געזעלשאַפט פון די פאַרשידענע אַנטיסעמיטישע לאַגערניקעס,
בין איך נאָך אַליץ געווען אָפגעשוואַכט פון הונגער און נישט געקומען צו
זיך פון די קראַנקייטן. אָבער סוף-סוף איז דאָך געקומען דער גליקלעכער
טאָג: נאָך פאַרשיידענע גילגולים דאָ און אין אַנדערע לאַגערן בין איך
אָנגעקומען קיין שוועדן, וואו עס האָט זיך אָנגעהויבן פאַר מיר אַ ניי לעבן
אין אַ פרייערער וועלט.

בִּינְרֵי אֶנְרֵפִיעַ

ביבליאגראפיע *

ווערק

1. אויף קידוש השם און אנדערע דערציילונגען

מיט א הקדמה פון ד"ר א. מוסקווי. ניו-יאָרק, ירחמיאל בריקס בוך-קאָמיטעט, מיט דער מיטהילף פון דוד אינגאטאָוו ליטעראַ-טור-פאָנד, 1952. 144 ז'.

צווייטער טייל: 1. א בריוו פון מאַני לייב. 2. א קאָז אין געטאָ. 3. בערעלע אין געטאָ.

צווייטע אויפלאַגע: ניו-יאָרק, 1953, מיט א וואָרט פון מחבר.

דריטע פאַרבעסערטע אויפלאַגע: ניו-יאָרק, 1954.

פערטע אויפלאַגע: ניו-יאָרק, 1956.

איבערזעצונגען:

על קידוש השם. ספורים. תרגום מאידית אלחנן אינדלמן. סבא מאת דב סרן. דיוקן המחבר מאת רפאל סויאר. ניו-יורק, תש"ז—1970. 176 ז'.

די דערציילונגען „ברכה בניטו" און „דין-תורה עם ריבנו של עולם" זיינען איבערגעזעצט פון עקיבא שטראוס.

The Sanctification of God's name, see No. 6.

2. געטאָ פאַבריק 76 („כעמישע אַפּפּאל פּערווערטונג")

פּאָעמע. ניו-יאָרק, ירחמיאל בריקס בוך-קאָמיטעט, מיט דער מיט-הילף פון „יוסף ווינעצקי-פּאָנד" ביים יידישן פּ.ע.ג.קלוב, תשכ"ז—1967. [8]56, 55 ז'.

יידיש און ענגליש. ענגליש טיטלבלאַט:

Ghetto Factory 76 (Chemical waste conver-

* די ביבליאגראפיע איז באַארבעט בלויז אויפן סמך פון די פאַרבלעבענע פאַרצייכע-נונגען פון מחבר, אויסער עטלעכע נייע פּאָזיציעס וועגן זיין טויט.

sion). Poem. Translated from Yiddish by Theodor Primack and Eugen Kullmann, with a foreword by Isaac Bashevis Singer.

מיט מעלאָדיעס צום מחברס דריי פּאָעמעס: צווייגן, נישט פּאַר־צווייפּלען, דו אַ נענופּאַר.

3. די וואָס זיינען נישט געבליבן

דערציילונגען. ניו־יאָרק־תּל־אביב, ירחמיאל בריקס בוך־קאָמיטעט, מיט דער מיטהילף פון יידישן פ.ע.ג.־קלוב, 1972. 133 זײ.

4. יונג גרין מאַי

(לידער). לאָדזש, 1939. 46 זײ.

5. די פּאַפּירענע קרוין

נאָוועלע. צווייטער טייל [פון] דער „קייסער“ אין געטאָ, מיט אַ הקדמה פון פּראָפ' נחמן בלומענטאַל; מיין קרעדאָ, עסיי. ניו־יאָרק־תּל־אביב, ירחמיאל בריקס בוך־קאָמיטעט, מיט דער מיט־הילף פון יידישן פ.ע.ג.־קלוב, 1969. 199 זײ.

6. אַ קאַץ אין געטאָ

זע נומ' 1.

איבערזעצונגען:

חתול בגטו

ספור. תרגם מאידית אלחנן אינדלמן. תדפיס מתוך „הדואר“. ניו־יורק, תשכ״ו—1966. 90 זײ.

בסוף: „לחנים לשירי־העם שבספור „חתול בגטו“.

A cat in the Ghetto. Four novelettes. Translated from the original Yiddish by Dr. Morris Engel, with an introduction by Sol Liptzin and preface by Irving Howe [with a letter by Eleanor Roosevelt]. New York, Bloch Publishing Company, 1959. 160 p.

Includes also: A cupboard in the Ghetto; Sanctification of God's name; Berele in the Ghetto.

At the end: Folk-melodies to the folksongs in "A cat in the Ghetto."

7. דער "קייסער" אין געטאָ

נאָוועלע. מיט אַ הקדמה פון ב. י. ביאַלאַסטאַצקי. ניו־יאָרק, ירחמיאל בריקס בוך־קאָמיטעט, מיט דער מיטהילף פון „יוסף ווינעצקי־פאָנד", 1961. 247 ז'.

צווייטע אויפלאגע: ניו־יאָרק, 1963.

פראגמענטן פון ווערק, איינצלנע דערציילונגען
און לידער

8. די אַנטלויפערס }
מעמורן פון געטאָס און קאצעטן. }
ניו־יאָרק, 1975. 272 ז'.

א. פון גסיסה צום לעבן

9. אויפן מאַרק אין לאַדזשער געטאָ

„לעבנס פראַגן", תל־אביב, אפריל 1958; „יום־טוב בלעטער", יאהאנעסבורג, אפריל 1966.

10. אזוי האָט עס זיך אָנגעהויבן

„זאמלונגען", נ"י, נומ' 48, 1971. ז' 15-23.

11. איך אַנטלויף [פון „אַנטלויפערס"]

„פאָלק און וועלט", נ"י, אפריל־מיי, 1971. ז' 6-11;
„יום־טוב בלעטער", יאהאנעסבורג, ראשהשנה־נומער תשל"ב.

12. אין אַ פאַרטייערניע

„לעבנס פראַגן", תל־אביב, אפריל־מיי, 1959.

13. אין געפאָנגען־לאַגער ביי די דייטשן [פון „אַנטלויפערס"]

„אויפן שוועל", נ"י־מעקסיקע, מאַרץ־אפריל, 1973.

14. אין די טעג פון פחד און קדושה
 „פאלק און וועלט“, נ"י, אפריל 1959, ז' 28-31;
 „קענעדער אַדלער“, מאַנטרעאַל, אַפריל 16, 1959;
 „דער מאַמענט“, מאַנטעווידעאַ, אַפריל 28, 1959;
 „דרום-אַפריקע“, יאָהאַנעסבורג, מאַרץ-אַפריל, 1969, ז' 8-10.
 „אונזער וועג“, פאַריו, סעפט' 1972.
15. אין טירצובט
 „היימיש“, תל-אביב, נומ' 40.
16. אין יתומים'הויז אין געטאָ
 „פאלק און וועלט“, נ"י, מיי 1963, ז' 5-9;
 „קענעדער אַדלער“, מאַנטרעאַל, ערב ראש השנה תשכ"ד.
17. אין לאַנער פּאָדגוזש [פון „אַנטלויפערס“]
 „אויפן שוועל“, נ"י-מעקסיקע, מאַרץ-יוני, 1971, ז' 15-17.
18. אין לאַדזשער געטאָ
 „דער אַמעריקאַנער“, נ"י, יאַנ' 9, 1959, ז' 12-13.
19. אין קאַשמאַר [פון „אַנטלויפערס“]
 „דער אַמעריקאַנער“, נ"י, יאַנ' 9, 1959, ז' 12-13.
20. אַן אַלטע דיכטערין אין געטאָ [וועגן מרים אולינאווער]
 „פאַרויס“, מעקסיקע, אפריל 1962, ז' 6-9.
21. דער אַלטער רבי
 „טאַג“, נ"י, אפריל 15, 16, 1951.
22. אַלטער שנור פון לאַדזשער געטאָ
 „אַלגעמיינער זשורנאַל“, נ"י, סעפט' 13, 1974.

23. אלייען [ליד]
 „אינדול“, לאָרוש, פעב' 1937.
24. אַנטלויפערס
 „זאַמלונגען“, נ"י, נומ' 52, 1972, זו' 46-57;
 „דרום-אפריקע“ יאָהאַנעסבורג, מערץ-אפריל, 1973, זו' 5-8;
 דאָרטן, מיי-יוני, 1973, זו' 18-20.
25. בערעלע אין געמאָ
 „קינדער זשורנאַל“, נ"י, נאָוו' 1946;
 „די יידישע צייטונג“, בוענאָס איירעס, מאַרץ 14, 21, 31, 1947;
 „אויפסניי“, פאַריז, אפריל 1947;
 „אונזער שטימע“, פאַריז, אפריל 5-10, 1967.
 „אַרגענטינער ביימעלעך“, בוענאָס איירעס, מיי 13, 1947;
26. ברויט
 „אונזער צייט“, נ"י, יוני 1959.
27. גוסטאַווס סוף
 „זאַמלונגען“, נ"י, האַרבסט 1969, זו' 116—121.
28. געמאָ- און קאַנצענטראַציע-לאַגער לידער
 [ווי לאַנג נאָך? ווער זאָל דיך טרייסטן? זיבן און צוואַנציק;
 אַ נאַצי געמאָ-טיפ; קאַצעטן; עס מאַרשירט די באַפרייונגס-אַרמיי;
 ווהין?]
 „יידישע קולטור“, נ"י, אפריל 1970, זו' 9-11.
29. געמאָ-פאַבריק (כעמישע אַפפאַל-פערדווערטונג)
 „אונזער צייט“, נ"י, אפריל-מיי, 1960, זו' 55-58;
 „יידישע קולטור“, נ"י, דעצ' 1966, זו' 43-48.
30. געפאַנגען ביי די דייטשן (אַ געפאַנגענער ביי די דייטשע
 באַנדימן) [פון „אַנטלויפערס“]
 „דער וועג“, מעקסיקע, מיי 26, 1970;

- פאלק און וועלט", נ"י, אויג'סעפט' 1971, ז' 31-34;
 „אונזער וועג", פאריז, אפריל 14, 1972.
31. דער געפאנגענער [ליד]
 „טאג", נ"י, סעפט' 19, 1951.
32. גערטנער אין געטא [מיט א לענגערער נאמיין פון רעדאקציע]
 „מארגן-פרייהייט", נ"י, אפריל 15, 1959.
 דו א גענופאר [ליד]
 „יודישע סולטור", נ"י, אפריל 1966, ז' 59.
33. Du a Nenufar. Muzyka: Wiliam Gunter.
 "Nasz Glos", dodatek do "Folks Sztime", War-
 szawa, Aug. 13, 1966.
34. די וואָס זיינען נישט געבליבן
 „יודישע סולטור", נ"י, נומערן 5—9, סעפט' נאָוו', 1971.
35. דריי געטא לידער
 „פארווערטס", נ"י, אפריל 1974.
36. דר-ארין פאר דעם „קיימער"
 „דער שפיגל", בוענאס איירעס, אָקט' 1954, ז' 8-9.
37. הושענא רבה אין אוישוויץ
 „דער אמעריקאנער", נ"י, סעפט' 30, 1953;
 דאָרטן, סעפט' 26, 1958.
38. די העלדישע מאמע פון אוישוויץ
 „פארווערטס", נ"י, אפריל 2, 1949.
39. וואוהין? [ליד]
 „זאמלונג פון קאצעט און געטא לידער", געזאמלט פון זאמי
 פערדער. בערגען-בעלזען, 1946.

40. ווער ? [ליד]
 „ניוועלט“, תל-אביב, דעצ' 21, 1945.
41. „זאָנדער“ פּאָליציי
 „דרום-אפריקע“, יאָהאָנעסבורג, מאַרץ-אַפּריל, 1969. ז' 11.
42. זכור—געדענק!
 „פאָרווערטס“, נ"י, אַפּריל 14, 1974.
43. חבר גוסטאָוו
 „אויפן שוועל“, נ"י-מעקסיקע, מיי-יוני, 1967, ז' 11-12.
44. חבר זיידע
 „אונזער צייט“, נ"י, אַפּריל-מיי, 1956, ז' 54-57.
45. חנוכה אין לאַדזשער געטאָ
 „טאָג מאַרגען-זשורנאַל“, נ"י, דעצ' 9, 1966;
 „נייע יידישע צייטונג“, מינכן, דעצ' 17, 1971;
 „אונזער וועג“, פאָריו, דעצ' 25, 1971;
 „יום-טוב בלעטער“, יאָהאָנעסבורג, חנוכה-נומער, תשל"ב.
46. אַ טראַגעדיע צוליב איין לאַקש
 „אילוסטרירטע ליטעראַרישע בלעטער“, בוענאָס איירעס, מערץ-אַפּריל, 1958.
47. ליטעראַטן אין געטאָ
 „אונזער וועג“, נ"י, מיי-יולי, 1963.
48. אַ ליטעראַרישער אַוונט אין יתומים-הויז אין געטאָ
 „סענעדער אַדלער“, מאַנטרעאַל, אַפּריל 29, 1962;
 „פּאָלק און וועלט“, נ"י, אַפּריל-מיי, 1962, ז' 24-28.

49. ליטעראַרישער אַוונט אין לאַדזשער געטאָ
 „אַפּריקאָנער יידישע צייטונג“, יאָהאַנעסבורג, ראַשיהשנה תשכ״ג,
 זו' 76-79.
50. דער לעצטער וועג
 „לעבנס פראַגן“, תל־אביב, מערץ־אַפּריל, 1970.
51. מיט מרדכי געבירטיג אין צייט פון מלחמה
 „נייע פרעסע“, פּאַריז, סעפט' 18, 1970.
52. מיטאַג פּוּרע
 „אידישער קעמפּער“, נ״י, מערץ 10, 1950.
53. מיין זיידעס עסצימער (א קאַפיטל פון „די וואָס זיינען נישט
 געבליבן)
 „יידישע קולטור“, נ״י, מערץ 3, 1972, זו' 52-58.
54. מען כאַפּט אויף אַרבעט
 „דאָ!“, מאָנטעווידעאָ, אָסט־נאַוו, 1961, זו' 17-18.
55. נישט פאַרצוויימלען [ליד]
 „ניוועלט“, תל־אביב, דעצ' 21, 1945;
 „ירישע קולטור“, נ״י, אַפּריל 1966, זו' 59;
 „קינדער זשורנאַל“, נ״י, יאָנ' 1968.
56. Niszt farcejflen. Muzyka: Wiliam Gunter.
 „Nasz Glos“, dodatek do „Folk-Sztime“, War-
 szawa, March, 9, 1968.
57. עלעקטרישע ליכט
 „די יידישע פּאַסט“, מעלבורן, אַפּריל 10, 1964.

58. פורים אין געטא
 „דער אמעריקאנער“, נ"י, מערץ 20, 1959;
 „דער טאג מאַרגען זשורנאַל“, נ"י, מערץ 13, 1968;
 „אונזער וועג“, פאריז, מערץ 12, 1971.
59. סאַר וואָס האָסטו אונדז געשיקט צום טויט?
 „פאָלק און וועלט“, נ"י, אפריל 1964, ז' 20-14;
 „קענעדער אָדלער“, מאַנטרעאַל, סעפט' 4, 1964, ז' 15-13.
60. סאַרצווייפלונג
 „זאַמלונגען“, נ"י, האַרבסט 1963, ז' 94-89.
61. פון גסיסה צו לעבן
 „יידישע קולטור“, נ"י, נומ' 4, 1973, ז' 50-45;
 דאָרטן, נומ' 5, ז' 55-49; דאָרטן, נומ' 10, ז' 55-51;
 דאָרטן, נומ' 3, 1974, ז' 24-21.
62. צווייגן [ליד]
 „ניוועלט“, תל-אביב, דעצ' 21, 1945;
 „יידישע קולטור“, נ"י, אפריל 1966, ז' 59.
63. Cwajgn. Muzika: Wiliam Gunter.
 “Nasz Glos”, dodatek do “Folks Sztime”, War-
 szawa, Aug. 27, 1966.
64. אַ קאַץ אין געטאָ
 „דער טאָג“, נ"י, אָקט' 23, 25-31, 1949;
 „נייע פרעסע“, פאריז, יוני 15 — אויג' 2, 1968.
65. קאַצעטן [ליד]
 „זאַמלונג פון קאַצעט-און געטאָ-לידער“, געזאַמלט פון זאַמי פּעדער,
 בערנען-בעלזען, 1946.

66. קידוש השם [אויף קידוש השם]
 „נייע יידישע צייטונג“, מינכן, אָקט' 16, 1953;
 „דאָ!“, מאָנטעווידעאָ, אַפּריל 1960.
67. דער „קייסער“ אין געטאָ [אונטער פאַרשיידענע „קעפּ“]
 „אונזער צייט“, נ"י, יולי-אויג', 1954, ז' 38-39;
 „דער אידישער זשורנאַל“, טאָראָנטאָ, יאָנ' 1, 1956;
 „אונזער וועג“, שיקאַגאָ, מערץ 1958;
 „יום-טוב בלעטער“, יאָהאַנעסבורג, ראש-השנה נומער תשי"ט;
 „פּאָלקס שטימע“, וואַרשע, נומ' 52, 1961;
 „פּריילאַנד“ פאַריו, אָקט'-נאָוו', 1961.
 „לעבנס-פּראָגנ“, תל-אביב, אַפּריל-מיי, 1965;
68. קינדער אין אוישוויץ
 „אַרענטנינער ביימעלעך“, בוענאָס-אייירעס, מערץ-אַפּריל, 1955.
69. אַ קינדערשפּיל אין געטאָ
 „קינדער זשורנאַל“, נ"י, אַפּריל 1968;
 „מיר זיינען דאָ“, [רעד'] יוסף קעידוש, מאָנטרעאַל [1973], ז' 98.
70. רבקהלעם קידוש השם (די העלדישע ריווקעלע אין אוישוויץ)
 „פּאַרווערטס“, נ"י, דעצ' 6, 1949;
 „דער אידישער זשורנאַל“, טאָראָנטאָ, סעפט' 30, 1953;
 „צוקונפט“, נ"י, נאָוו' 1972, ז' 366-365;
 „יום-טוב בלעטער“, יאָהאַנעסבורג, סעפט' 1974;
 „אונזער וועג“, פאַריו, סעפט' 30, 1974.
71. אַ שאַנק אין געטאָ
 „יום-טוב בלעטער“, יאָהאַנעסבורג, אַפּריל 1958.
72. שמחת תורה אין היטלערישן קאָנצענטראַציע-לאַגער
 „טאָג מאָרגען זשורנאַל“, נ"י, אָקט' 3, 6, 1969.

73. שמחת תורה אין מיין שמעטל
 „טאָג מאָרגען-זשורנאַל“, אָקט' 12, 1971.
74. „שפּערע“ (די „שפּערע“ אין לאָדזשער געטאָ)
 „זאַמלונגען“, נ"י, זומער 1963, זו' 80-87;
 „פּאָלס און וועלט“, נ"י, אַפּריל 1968, זו' 22-26;
 „קענעדער אָדלער“, מאָנטרעאַל, אַפּריל 26, 1968;
 „מאָרגן פּרייהייט“ (מיט אַרײַנפיר-וואָרט פון רעדאַקציע), נ"י,
 סעפט' 8, 12, 1972.

איבערזעצונגען

75. בני הלבבות, המתרגם: יהושע טן-פי.
 „מן המצר קראתי“, העורך: משה פרגר, ירושלים, תשט"ו, ע' ע.
76. דוֹיתורה עם רבונו של עולם, המתרגם: עקיבא שטרויס.
 „הדואר“, נ"י, כ"ט אלול, תשכ"ג.
77. התול בגיטו, המתרגם: אלחנן אינדלמן.
 „הדואר“, נ"י, כ"ט כסלו, תשכ"ה.
78. ילדי הגיטו
 „החינוך“, תל-אביב, תשרי תשכ"ב.
79. על קידוש השם, המתרגם: אלחנן אינדלמן
 „הדואר“, נ"י — י"א טבת, תשכ"ח; י"ח טבת; כ"ה טבת;
 ג' שבט; י' שבט; א' אדר; ח' אדר; ט"ו אדר; כ"ב אדר;
 ז' ניסן; כ"ה ניסן.
80. פורים בגטו הנצי, המתרגם: עקיבא שטרויס.
 „הדואר“, נ"י, י"ב אדר, תש"ך.

81. ראש השנה בימי החשמרה של גפן לודן, המתרגם: עקיבא שטרונים.

„הדואר“, נ”י, כ”ט אלול, תשכ”ג.

82. שידה בגיטו

„הדואר“, נ”י, כ’ה ניסן, תש”ל; „על המשמר“, תל-אביב, ט’ תשרי, תשל”א (תרגום שמשון מלצר).

83. **Angen,**

“Folkvilian”, Stockholm, Aug. 30—Sept. 5, 1946.

84. **Un armadio nel ghetto**

“Almanacco Letterario Bompiani” 1961, Milano, 1961, p. 108-111.

85. **Artists in the Ghetto**

“Reconstructionist”, N. Y., June 19, 1970, p. 21-27.

86. **Berele in the Ghetto**

“The Jewish Quarterly”, London, autumn 1955, p. 32-35; “Jewish Spectator”, N. Y., February 1955, p. 15-18; “The Jewish Standard”, Toronto-Montreal, 1956.

87. **Bjorn i gettot**

“Judiska Hem”, Stockholm, April 1949, p. 121-126.

88. **Bread**

“Jewish Currents”, N. Y., April 1967, p. 9-11;

- "Canadian Jewish Outlook", Toronto, March-April 1971, p. 7-8.
89. **A cat in the Ghetto**, translated by S. Morris Engel.
"The Atlantic Advocate", New Brunswick, Nova Scotia, March 1961, p. 23, 24, 26-28, 30, 31, 33-35, 37-40.
90. **A cat in the Ghetto**, translated by Joseph Leftwich.
"Yisroel", edited by Joseph Leftwich, London-New York, 1963, p. 576-588.
91. **Children of the Lodz Ghetto**
"Jewish Spectator", N. Y., April 1963, p. 12-15.
92. **Closet in the Ghetto**, translated by Ada Fogel.
"Jewish Frontier", N. Y., July 1959, p. 17-20.
93. **A cupboard in the ghetto**
Anthology of Holocaust literature, ed. by J. Glatstein (and others). Philadelphia, 1969, p. 102-108.
94. **The "king" of the Ghetto**
"The Jewish Chronicle", London, May 25.
95. **Kredens**
"Expres Ilustrowany", Lodz, June 23, 1964.
96. **The last journey**
"Reconstructionist", N. Y., July 1967, p. 18-24.

- 97. Lille Bieni in gettot**
 "Folkvilian", Stockholm, June 17-23, 1948.
- 98. Lille Bjorn i gettot**
 "Ny Dag", Stockholm, June 19, 1948.
- 99. Rattikbladen**
 "Folkvilian", Stockholm, Dec. 2-8, 1948;
 "Ny Dag", Stockholm, Dec. 4, 1948.
- 100. Rivkale's Kidush Hashem**
 "Jewish Spectator", N. Y., June 1956, p. 19-20;
 "Freeland", N. Y., July-Sept., 1958, p. 10-11;
 "Kol Herut", Dublin, 1962, p. 110-111.
- 101. Un ropero en el ghetto**
 "Tribuna Israelita", Mexico, April 1961, p. 7-10.
- 102. Sanctification**, translated by S. Morris Engel.
 "The Atlantic Advocate", New Brunswick, Nova Scotia, April 1961, p. 27, 28, 31, 33, 35, 36, 38-42.
- 103. Tobche the teacher of the Ghetto**
 "Kol Herut", Dublin, 1963, p. 121-125; "Reconstructionist", N. Y., June 12, 1964, p. 18-21.
- 104. Two poems**
 [Do not despair; twigs]
 "Jewish Currents", N. Y., April 1970, p. 15.

טעאטער און פילם

1. רעצענזיעס

105. אלמגור, דן

החסיד מסטמר — תסריטן בהוליבור.
[וועגן שמעון ווינסעלבערגס „חלונות הרקיע“, באזירט אויף
„א קאץ אין געטא“].
„מעריב“, תל-אביב, סעפט' 1964.

106. בן, פיליפ

חתול בגיטו, קומדיה בכרודוויי
„מעריב“, תל-אביב, נאָו' 11, 1964.

107. גם ליהודים יהודים משלהם

„מעריב“, תל-אביב, דעצ' 1965.

108. העליון, יעקב

חתול בגיטו מוצג בפראג
„מעריב“, תל-אביב, יאנ' 17, 1971.

109. הריגיל, שרגא

כיצד להיות תסריטן מצליח ויהודי ירא-שמיים כאחד
„מעריב“, תל-אביב, יולי 20, 1970.

110. טעאטראַלאַוו, י. [יצחק פערלאַוו]

אן אָפּערעטע פון ירחמיאל בריקס [וועגן „אויף קידוש
השם“]

„פאָרווערטס“, נ"י, פעב' 27, 1970.

111. מרום, אלתר
 יידישע פיעסן האָבן דערפּאָלג אין צוויי שוועדישע טעאַ-
 מערן [וועגן „א קאַץ אין געמאַ“]
 „לעצטע נייעס“, תל-אביב, יאָנ' 26, 1970.
112. פּווערדליון, נ.
 עס האָט געלוינט
 „דער טאַג“, נ"י, מיי 4, 1951.
113. פּעסעל, יעקב
 אַ פּיעסע וועגן לאַדזשער געמאַ אין קעניגלעכן דראַמאַטישן
 טעאַטער [„א קאַץ אין געמאַ“]
 „אונזער וועג“, פּאַריז, אָקט' 31, 1969.
114. פּרידלנדר, נילי
 מחזה יהודי „חתול בגימור“ [חלונות השמים של וינסלברג]
 מוצג על בימת תיאטרון ידוע בשטוקהולם
 „מעריב“, תל-אביב, דעמבר 18, 1969.
115. שמוּלעוויטש, י.
 די יידן אין שוועדן [אויך וועגן דער פּאַרשטעלונג „א קאַץ
 אין געמאַ“ אין שטאַקהאָלם]
 „פּאַרווערטס“, נ"י, יאָנ' 17, 1970.
116. Almaz, Michael
 Black humor.
 “The Jewish Quarterly”, London, Summer
 1964, p. 47.
117. Brim, Herb
 Across the city desk.
 “Heritage”, Los Angeles, May 16, 1963.

118. **Heyman, Viveka**
"Katten i gettot".
"Judisk Kronika", Stockholm, Oct.-Nov.
1967, p. 167.
119. **M. U. S. [Morris U. Schappes]**
A play worth production.
"Jewish Currents", N. Y., May 1964, p. 33.
120. **Moore, Ward and Penny, Raylijn**
The Windows of Heaven.
"The Jewish Exponent", Los Angeles, Aug.
14, 1964, p. 3.
121. **N. B.**
"A cat in the Ghetto".
"Jewish Chronicle", London, March 27, 1964.
122. **Rochmis, Doroty H.**
Of Fans and Friends.
"The California Jewish Voice", Los Angeles,
Oct. 4, 1963, p. 10.
123. **Making an amend.**
ibid. Dec. 12, 1969, p. 5.
124. **Wincelberg, Shimon**
The Windows of Heaven, based on "A cat in
the Ghetto".
"Gambit", London, p. 19-84;
"Midstream", N. Y., Dec. 1962, p. 44-64.

2. נ א ט י צ ן

125. „א קאץ אין געטא“, אויפגעפירט אין לאַנדאָן
„מאָרנן פרייהייט“, נ"י, אפריל 10, 1964.
126. „א קאץ אין געטא“ אויף טעלעוויזיע אין ענגלאַנד
„טאָג מאָרנען-זשורנאַל“, נ"י, אפריל 16, 1964.
127. אַלוועלטלעכער דראַמע-פעסטיוואַל אין ישראל עפנט זיך
מיט דראַמאַטיזירטן ווערק „א קאץ אין געטא“
„טאָג מאָרנען-זשורנאַל“, נ"י, מיי 12, 1965.
128. „א קאץ אין געטא“ אין די סקאַנדינאַווישע טעאַטערס
„פּאָלקס שטימע“, וואַרשע, אויג' 9, 1969.
129. „א קאץ אין געטא“ אויפגעפירט מיט גרויס דערפּאָלג אין
שוועדן
„נייע פרעסע“, פּאַריז, נאָוו' 29, 1969.
130. Animal-like existence of human beings.
“The Stage”, London, March 26, 1964.
131. Katten i gettot”
“Lilla scenen”, Stockholm, 1969/70.

אַרטיקלען פון י. בריקס

132. ב. י. ביאַלאַסטאַצקי
„פרייע אַרבעטער שטימע“, יאַנ' 1, 1954.
133. „גרויסער יידישער ווערטערבוך פון דער יידישער שפּראַך“
„ניו-יאָרקער וואַכנבלאַט“, נ"י, אָקט' 29, 1954;

„קענעדער אָדלער“, מאָנטרעאַל, מערץ 12, 1955;
„די שטימע“, מעקסיקע, מערץ 12, 1955.

134. אַ דיכטער פון לאַדזשער געטאָ — אַלטר שנוור

„פאָרווערטס“, נ”י, אָקט’ 15, 1950;
„דער שפּיגל“, בוענאָס איירעס, יוני 1951.

135. „די וואַנט“

„פרייע אַרבעטער שטימע“, אַפּריל 1, 1961.

136. וועגן אומגעקומענע יידישע שרייבערס און קינסטלערס

„די צוקונפט“, נ”י, אויג’ 1946. זז’ 597-598;
„די פּרעסע“, בוענאָס איירעס, סעפט’ 11, 1946.

137. וועגן חורבן גערענקטאָג

„אויפן שוועל“, ניו-יאָרק-מעקסיקע, יאנ’-פּעב’ 1963.

138. וועגן יידישן טעאַטער און ראַדיאָ אין אַמעריקע

„ניו-יאָרקער וואַכנבלאַט“, נ”י, דעצ’ 14, 1951.

139. ווערטער געשאַפן אין לאַדזשער געטאָ

„די צוקונפט“, נ”י, יולי-אויג’ 1947, זז’ 402-404;
„אונטערעוועגנס“, ציילסחיים, סעפט’ 26, 1947;
„אונדזער לאַדזש“, בוענאָס-איירעס, סעפט’ 1954.

140. דער טאַגבוך פון אַנאַ פּראַנק

„דער טאַג“, נ”י, נאָוו’ 7, 1959.

141. דאָס יידישע קולטור-לעבן אין שוועדן

„קולטור און דערציאונג“, נ”י, יאנ’ 1947.

142. אַ יידישער קינסטלאָונט אין שטאַקהאַלם

„אונזער שטימע“, פאַריו, דעצ’ 11, 1946.

143. ימים נוראים אין די פינצטערע יארן (א קאפיטל זכרונות)
 „אילוסטרירטע וועלטוואך“, תל-אביב, כ"ה אלול, תשל"ג.
144. די ימים נוראים ביים אנהייב פון צווייטן וועלטקריג
 (א קאפיטל זכרונות)
 „טאג מארגען-זשורנאל“, נ"י, סעפט' 23, 1966.
145. יעקב גלאטשטיינס „א גומע נאכט, וועלט“
 „היינט“, מאנטעווידעא, אקט' 18, 1971.
146. „מיין טאטנס בית-דין שטוב“
 „אילוסטרירטע ליטערארישע בלעטער“, בוענאס איירעס,
 נומ' 100, 1963, זו' 3, 33.
147. מיין קרעדא (ווי אזוי שרייבן וועגן חורבן)
 „סענעדער אדלער“, מאנטרעאל, נאו' 19, 20, 1962.
148. מרים אולינאווער
 „פארווערטס“, מערץ 9, 1950;
 „סענעדער אדלער“, מאנטרעאל, מערץ 2, 1953.
149. דער פאלקסזינגער יאנקעלע אין לאדזשער געטא
 „פארווערטס“, אויג' 27, 1950.
150. פאלקסזינגערס אין לאדזשער געטא
 „פארווערטס“, נ"י, יולי 11, 1950.
151. די פאלשע מטבע (וועגן דער באציאונג פון די אמעריקאנער
 יידן צו די ניי-געקומענע פליטים)
 „פרייע ארבעטער שטימע“, נ"י, יוני 9, 1950.

152. פיינער אויפטו פון „פאלקסבינע" (וועגן „פרינץ ראובני"
פון דוד בערגעלסאן)

„פרייע ארבעטער שטימע", נ"י, פעב' 1, 1968.

153. קאמף אין לאַדזשער געטאָ

„מאָרגן פרייהייט", נ"י, סעפט' 22-25, 27, 1974.

154. How to write churban literature

“The way we think”, a collection of essays from Yiddish, translated by Joseph Leftwich. New-York-London, 1969, v. 2, p. 487-494.

155. “Judiska Vetenskapliga Institut—Yivo”

“Judiska Hem”, Stockholm, Mars 1949, p. 74-80.

156. Nabra ordur mitt gettolexikon

“Prisma”, Stockholm, 1949. No. 5.

157. The spiritual resistance in the Ghettos.

“Herzl Institute Bulletin”, N. Y., April 29, 1973.

בריוו און אינטערוויען

(כראַנאַלאַגיש)

158. אַ בריוו פון אַ געראַטעוועטן יידישן שריפטשמעלער

„פאָרווערטס", נ"י, אויג' 1945.

159. אַ בריוו צו ה. שישלער

„אפריקאנער יידישע צייטונג", יאהאנעסבורג, מערץ 29, 1946.

- 160-61. דיכטער ירחמיאל בריקס אין אמעריקע [אינטערוויו]
 „פארווערטס“, נ”י, אפריל 4, 1949.
162. פאליטיק פארגוואלדיקט דאָס געוויסן (ארום די דייטשע
 געלטער)
 „ניו-יאָרקער וואַכנבלאַט“, נ”י, יאָנ’ 1955;
 „די שטימע“, מעקסיקע, פעב’ 2, 1955;
 „נייע יידישע צייטונג“, מינכן, פעב’ 25, 1955;
 „אויסטראַלישע יידישע נייעס“, מעלבאָרן, מערץ 25, 1955.
163. אַ בריוו צו מאָרים שוואַרץ וועגן „די ברידער אשכנזי“
 „מענעדער אָדלער“, מאָנטרעאַל, דעצ’ 12, 1955.
164. אַ בריוו [צו ב. צ. גאלדבערג]
 „טאָג מאָרגען-זשורנאַל“, נ”י, מיי 21, 1956 (אין ב. צ. גאלד-
 בערגס „אין גאנג פון טאָג“)
165. אַ בריוו [צו יעקב גלאַטשמיין]
 „טאָג מאָרגען-זשורנאַל“, נאָו’ 4, 1956 (אין י. גלאַטשמייןס
 „פראַסט און פשוט“)
166. אַ ווייגעשריי צום יידישן פאָלק [קעגן ישראלס געווער-
 האַנדל מיט דייטשלאַנד, אונטער פאַרשיידענע „קעפּ“]
 „פאָרויס“, מעקסיקע, 1959;
 „מאָרגן פרייהייט“, נ”י, אָקט’ 6, 1959;
 „נייע פרעסע“, פאַרזי, אָקט’ 12, 1959;
 „נייע פרעסע“, פאַרזי, אָקט’ 24, 1959;
 „פריילאַנד“, פאַרזי, נאָו’ 1959;
 „פרייע אַרבעטער שטימע“, נ”י, דעצ’ 1, 1959.
167. [אַ בריוו פון ז. ווענדראָף]
 „טאָג מאָרגען-זשורנאַל“, נ”י, יוני 17, 1960.

168. א בריוו פון יונגן פראָזע־שרייבער ירחמיאל ברוקס
 יצחק ווארשאַווסקי אין „פאָרווערטס“, נ"י, יולי 1960.
169. [א בריוו צו חיים ליבערמאַן]
 אין ח. ליבערמאַנס אַרטיקל „ידישע פירערשאַפט“, „פאָר-
 ווערטס“, מיי 7, 1962.
170. [א בריוו פון אַ יידישן לייענער אין מאָסקווע]
 אין ב. צ. גאָלדבערגס קאָלום, „טאָג מאָרגען-ושוורנאַל“,
 דעצ' 3, 1962.
171. בעל „החתול בגטו“ מדבר על ספרו ועבודתו
 שרגא הרגיל אין „מעריב“, אויג' 8, 1969.
172. א בריוו פון אַלכסנדר בעלאַוסאָוו
 „ידישע קולטור“, נ"י, מערץ 1971, ז' 54-57.
173. א בריוו פון עליע שעכטמאַן
 „ידישע קולטור“, נ"י, מערץ 1974, ז' 24.

174. Encounter with creativity, an interview.

“Herzl Institute Bulletin”, N. Y., Dec. 1964,
 p. 2 and 8.

175. Yiddish author interviewed, by Bella Svea
 Bryks.

“The Observer”, N. Y., Oct. 1967.

אַרטיקלען וועגן י. בריקס

176. אַלמאַזאָוו, ש.
אין יידישן ברעיל-אינסטיטוט פאר בלינדע.
„מאַרגן-פרייהייט“, מערץ 13, 1973, ז' 5-6.
177. אַקסעלרָדאָ, י. ה.
מען מוז לערנען מיט יידישע קינדער דעם חורבן שלישי.
„אונזער וועג“, פאַריו, מערץ 2, 1973.
178. באַראַבאַן, אברהם
די שאַפונגען פון ירחמיאל בריקס.
„יידישע צייטונג“, תל-אביב, מערץ 13, 1970.
179. בלומענמאַל, נחמן
ירחמיאל בריקס.
„החינוך“, תל-אביב, תשרי תשכ"ב.
180. בלומענמאַל, נחמן
געשיכטע אין אַ קינסטלערישער פאַרם.
„יידישע קולטור“, נ"י, יאָנ' 1, 1969, ז' 52-53.
181. גאַלדבערג, א.
די געמאַ-טעמע אין דער יידישער ליטעראַטור.
„סאָוועטיש היימלאַנד“, מאַסקווע, נומ' 4, 1969, ז' 1-7.
182. גאַלדבערג, בן-ציון
געמאַ-ליטעראַטור.
„טאַג מאַרגען-זשורנאַל“, נ"י, נאָו' 9, 1964.
183. גאַלדבערג, בן-ציון
פון דער פאַסט.
„טאַג מאַרגען-זשורנאַל“, נ"י, נאָו' 8, 1965.

184. גערשמאן, י.
 שמועסן אין מאסקווע מיט יידישע שרייבערס.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, יאָנ' 1, 1963.
185. גרין, בער
 ווי דאָס פּאָלק האָט געשאַפן לידער אין די געמאַס און
 לאַגערן.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, אַפּריל 21, 1963.
186. האַלפּערן, ברוך
 דער נייעסטער נומער „זאַמלונגען“.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, אויג' 4, 1963.
187. הורוויץ, מאיר
 ירחמיאל בריקס אין אַ דייטשישן שפּיטאַל.
 „איבערלעבונגען פון אַ יידישן פּאַראַשוטיסט“, נ"י, 1948,
 ז' 276.
188. וואַלפּע, דוד
 י. בריקס — טרויער-דערמאַנער פון לאַדזשער געמאַ.
 „דרום-אַפּריקע“, יאַהאַנעסבורג, מאַרץ-אַפּריל, 1969, זו' 16-19.
189. וואַלף-יאַמני, א.
 י. בריקס, צו זיין באַזוך אין ישראל.
 „לעצטע נייעס“, תל-אביב, אַפּריל 6, 1961.
190. ווינאַגראַד, עלען
 י. בריקס, דער מענמש און שרייבער.
 „לשון און לעבן“, לאַנדאָן, יוני-יולי, 1964, זו' 31-32.

191. וינצלברג, שמעון
מסע לשבדית.
„פנים אל פנים“, ירושלים, אָקט' 30, 1970. ז' 10-11.
192. זאָק, אברהם
יידישע אַנטאַלאָגיע „חורבן“.
„פאָרווערטס“, נ"י, יוני 21, 1970.
193. זינגער, ש. ד.
וועגן שרייבער און ביכער.
„אונדזער וועג“, נ"י, אַפּריל 1966, ז' 12-14.
194. חייט, אהרן
י. בריקס, צו זיין באַזוך אין לאַנד.
„יידישע צייטונג“, תל-אביב, סעפט' 25, 1970.
195. טאַמבור, וואָלף
ביכער פון ירחמיאל בריקס.
„צייטשריפט פונעם רומענישן רעליגיעזן יידנטום“, בוקאַרעשט,
סעפט' 1, 1973.
196. פנען, חביב
ירחמיאל בריקס מנציה גטו לודז'.
„הארץ“, תל-אביב, אָקט' 5, 1970.
197. לאַנדאָן, חיים
דאָס לאַדזשער געטאָ אין די שריפטן פון ירחמיאל בריקס.
„ישראל שטימע“, תל-אביב, נאָו' 12, 1969.

198. **לעיעלעס, א.**
 דאָס קול פון דאָרטן.
 „טאָג מאָרגען-זשורנאַל“, נ”י, נאָוו’ 18, 1945.
199. **לפיד, שולמית**
 יצירה ספרותית כתוספת לספר התפלה.
 „מעריב“, תל-אביב, אָקט’ 20, 1972, ז’ 39.
200. **מוקדוני, א.**
 ליטעראַרישע נאָטיצן.
 „מאָהגען-זשורנאַל“, נ”י, אָקט’ 28, 1951.
201. **מיילעכאָוויטש, ל.**
 די קאָמאָדע „קאָנארע“ אין אוישוויץ און די נישט באַרעכ-
 טיקטע באַשולדיקונגען.
 „נייע פרעסע“, פאַריז, אויג’ 9, 1967.
202. **סאַנדלער, פיליפ**
 אין דער ענגלישער יידישער פרעסע.
 „קולטור און לעבן“, נ”י, סעפט-אָקט’ 1967, ז’ 24.
203. **עלבערג, שמחה**
 אַ רעליגיעזער ייד וועגן געטאָ-אויפֿשטאַנד.
 „טאָג מאָרגען-זשורנאַל“, נ”י, יוני 5, 1959.
204. **פיעקאָוש, חיים**
 כתיבה בצל זכרונות השואה.
 „הצופה“, תל-אביב, סעפט’ 17, 1970.

205. פוקם, חיים לייב
 „לאָדזש של מעלה“, תל-אביב, 1972, ז' 51, 55, 270, 309,
 313.
206. פינקעלשטיין, י.
 א גרויסער אוצר.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, אָקט' 10, 1972.
207. פּרענקל, באַרווין
 טראַגישע חורבן-ליטעראַטור וואָס ווערט פאַרמינערט דורך
 שלעכטער פּאָעזיע.
 „אונזער שטימע“, פּאָריו, פעב' 24, 1968, ז' 3-4.
208. קאַלמאַן, יהודית
 פּראַנצווזישע קאַלאַבאָראַטאָרן יודענראַטלערס.
 „נייע פּרעסע“, פּאָריו, יולי 4, 1969.
209. ראָוויטש, מלך
 ירחמיאל בריקס און זיין בייטראַג צו דער יידישער
 ליטעראַטור.
 „סענעדער אָדלער“, מאָנטרעאַל, פעב' 2, 1953.
210. ראָוויטש, מלך
 די שאַפונגען פון ירחמיאל בריקס.
 „דער וועג“, מעסקיע, פעב' 7, 1953;
 „די פּרעסע“, בוננאָס איירעס, מערץ 3, 1953;
 „לעצטע נייעס“, תל-אביב, אפריל 17, 1953;
 „אויסמראַלישע יידישע נייעס“, מעלבורן, אויג' 7, 1953.
211. ראָנטיש, י. א.
 אַ שפּאַציר איבער די געצעלטן פון גומע פריינט.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, דעצ' 5, 1972.

212. שמעון, שלום
 דערציילונגען, לידער און ליטעראטור-קריטיק אין נייעם
 נומער „זאמלונגען“.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, מערץ 29, 1959.
213. _____
 א נומער „זאמלונגען“.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, פעב' 16, 1964, ז' 5, 10.
214. _____
 רייכער אינהאלט פון נומער 34 „זאמלונגען“.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, אפריל 3, 1966.
215. _____
 „זאמלונגען“ — א ליטערארישע היים.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, יוני 20, 1971.
216. _____
 אן אנהייב וואָס איז גוט.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, יולי 1, 1973.
217. _____
 א יזכור-נומער נאָך אונזער חורבן.
 „מאָרגן פרייהייט“, נ"י, יולי 29, 1973.
218. שפיגל, ישעיהו
 בעלעטריסטישע געטא-כראָניק.
 „ישראל שטימע“, תל-אביב, יאנ' 1, 1975.

נ ע ק ר א ל א ג נ

219. [לייט-ארטיקל] ירחמיאל בריקס.
„ידישע קולטור“, נ”י, אָקט’ 1974.
220. אויפן טויט פון ירחמיאל בריקס.
„ידישע קולטור“, נ”י, נאָו’ 1974, זו’ 54-57.
(פון סאָל ליפצין, לאה און יעקב ראָטבוים, זאמי פערער, מלך
ראַוויטש, א. וו. ווערטעהיים)
221. ראַוויטש, מלך
ירחמיאל בריקס ז”ל.
„היינט“, מאָנטעווידעאָ, נאָו’ 5, 1974.
222. Beritini, K. A.
Piewca Getta Lodzkiego.
“Nowiny” i “Kurier”, Tel-Aviv, June 2, 1961.
223. Fenson, Melvin
Must it be Red Buttons?
“The Jewish Post”, Winnipeg, May 12, 1955.
224. Frances, Jane
Terror in Hitler’s Europe
“The Jewish News”, Newark, Jan. 29, 1960.
225. Jacobowsky, C. Vilh
“A cat in the Ghetto”.

"Judisk Tidskrift, Stockholm, No. 2, 1960,
p. 71-72.

226. Janzon, Ake

Rachmil Bryks arg.

"Svenska Dagbladet", Stockholm, Jan. 11,
1970.

227. Josephson, Lennart

I vantan pa forintelse.

"Sydsvenska Dagbladet", Malmo, Oct. 18, 1969.

228. Jovins, Ben

Stories from the Nazi death camps.

"Daily Hebrew Journal", Toronto, Nov. 9, 1953.

229. Kohn, Moshe

Bryks.

"The Jerusalem Post", Jerusalem, June 30,
1961.

230. Leftwich, Joseph, ed.

"Yisroel", New York-London, 1963, p. 15.

231. Liptzin, Sol

"A history of Yiddish literature".

Middle Village, 1972, p. 435-436.

232. Nachum, Daniel

Eloquent poetry.

"Morgn Freiheit", N. Y., July 21, 1968.

233. Stern, William

The view from here.

"The Call", N. Y., July 5, 1969.

234. Waxman, Meyer

"The history of Jewish literature", London-New York, v. 5, 1960, p. 77.

235. Yerushalmi, Chaim

A Jewish Press profile.

"The Jewish Press", N. Y., Aug. 1971, p. 38.

ארטיקלען וועגן איינצלנע ווערק

1. אויף קידוש השם

236. אַסטור, מיכאל

„אויף קידוש השם“.

„פריילאנד“, פאריז, מערץ 1959.

237. אַשער־אויטש, מ.

דער מאַטיוו פון קידוש השם אין דער ליטעראַטור.

„פאָרווערטס“, נ"י, דעצ' 21, 1952.

238. באַשעוויס, יצחק

„קידוש השם“.

„פאָרווערטס“, נ"י, אָקט' 18, 1953;

„קאָנאָדער נייעס“, טאָראָנטאָ, נאָו' 27, 1953.

239. בערגער, ישעיה
 „אויף קידוש השם”.
 „יום-טוב בלעטער”, יאהאנעסבורג, נומ' 63, 1971.
240. בערגער, לילי
 כדי נישט צו פארגעסן.
 „ידישע שריפטן”, ווארשע, דעצ' 1962.
241. בערלינער, יצחק
 „אויף קידוש השם”.
 „ידישע שריפטן”, ווארשע, דעצ' 1962.
242. גאלדבערג, בן-ציון
 פון נעכטן ביז מארגן.
 „דער טאג”, נ”י, פעב' 21, 1953.
243. גארדין, אבא
 „על קידוש השם”.
 „הדואר”, ניויאָרק, י”ג סיון, תשט”ו.
244. גראַבאַרד, ב.
 לאַדזש און אוישוויץ.
 „צוקונפט”, נ”י, אפריל 1954, ז' 188.
245. דאָמאַנקעוויטש, ל.
 גסיסה און אומקום פון לאַדזשער געמאַ.
 „אונזער וואָרט”, פאָריו, נומ' 45, 1953.
246. האָן, אוירווינג
 אַ בוך וואָס מען קען ניט פאָרגעסן.
 „אונזער שטימע”, פאָריו, דעצ' 6-7, 1958.

247. ווארשאָווסקי, יצחק [באַשעוויס, יצחק]

דערפאַרונג און פעאיקייט.

„פאַרווערטס“, נ”י, מערץ 9, 1952.

248. וויינפער, ז.

התלהבותדיק מיט העכסטן ברען.

„ידישע סולטור“, נ”י, יאנ’ 1953.

249. ווינר, בערנארד

„קידוש השם“.

„דער אידישער זשורנאַל“, מאָראַנטאָ, אָקט’ 11, 1953.

250. יאַסני, וואָלף

„קידוש השם“.

„לעצטע נייעס“, תל-אביב, דעצ’ 11, 1953.

251. יפה, מרדכי

קידוש השם.

„הבוקר“, תל-אביב, כ”ח תשרי, תשט”ז;

„לעבנס פראַגן“, תל-אביב, אפריל-מיי, 1957.

252. לאַנדאָו, חיים

„על קידוש השם“ בעברית.

„על המשמר“, תל-אביב, יולי 10, 1970.

253. ליפצין, מאָל

א בוך, וואָס מאַנט און וואַרנט.

„טאַג מאַרגען-זשורנאַל“, נ”י, אָקט’ 2, 1959.

254. דער לעבעדיקער [חיים גוטמאַן]

פון ליטעראַרישן יאַרד.

„טאַג מאַרגען-זשורנאַל“, נ”י, יוני 13, 1954;

דאַרטן, יאנ’ 30, 1955.

255. מוקדוני, א.

- „געדענקט אוישוויץ“, „אויף קידוש השם“.
„דער מאַרגען־זשורנאַל“, נ”י, דעצ’ 28, 1952;
„אונזער היינט“, תל־אביב, יאנ’ 28, 1953;
„אפריקאנער יידישע צייטונג“, יאָהאַנעסבורג, אויג’ 14, 1953;
„נייע יידישע צייטונג“, מינכן, סעפט’ 23, 1953;
„דער אידישער זשורנאַל“, טאַראַנטאַ, אָקט’ 14, 1953.

256. מלאַטעק, יאַסל

- און דו זאַלסט דערציילן דיין זון.
„פאַרווערטס“, נ”י, אפריל 20, 1969.

257. מעסמל, יעקב

- ירחמיאל בריקס’, „אויף קידוש השם“.
„יידישע קולטור“, נ”י, יוני־יולי 1955, זו’ 54-53.

258. נחמן לייב [ראַזאַף, ל.]

- „אויף קידוש השם“.
„זיין“, נ”י, נומ’ 2, 1954.

259. פערסקי, דניאל

- „אויף קידוש השם“.
„טאַג מאַרגען־זשורנאַל“, נ”י, אפריל 19, 1953;
„קאנאדער נייעס“, טאַראַנטאַ, נאָו’ 6, 1953.

260. פיינבערג, מילדרעד

- (דבורה לאה מברכת על הנרות באושוויץ, ציור, מכוסם
על הסיפור „קידוש השם“).
„ניב“, נ”י, נאָו’ 1963.

261. מרענקל, באַרווין
פון ביכער מיש.
„אונזער שטימע“, פאָריו, פעב' 3, 1953.
262. קאַזדאָן, ח. ש.
פון אונזער חורבן-לימערצמור.
„אונזער צייט“, נ"י, אַפּריל 1953.
263. קראָוועק, נ.
„על קידוש השם“.
„אונזער וועג“, שיקאַנאַ, טבת תשי"ז.
264. ראָנמש, י. א.
אַ בוך דערציילונגען וועגן אַשוויענמשים.
„מאָרגן פרייהייט“, נ"י, דעצ' 7, 1952.
265. ראָפּאָפּאַרט, יהושע
דערציילונגען פון גיהנום.
„פרייע אַרבעטער שטימע“, נ"י, אַפּריל 10, 1953;
„די יידישע פּאָסט“, מעלבורן, יוני 19, 1953.
266. ראָפּאָפּאַרט, יהושע
פון אַ קריטיקערס טאַגבוך.
„די יידישע פּאָסט“, מעלבורן, יאַנ' 22, 1954.
267. רייזען, אברהם
„אויף קידוש השם“.
„קענעדער אָדלער“, מאַנטרעאַל, פעב' 16, 1953;
„דער אידישער זשורנאַל“, טאָראָנטאָ, אָקט' 4, 1953;
„קאַנאַדער נייעס“, טאָראָנטאָ, אָקט' 23, 1953.

268. רייזען, אברהם

אן אפענער בריוו וועגן „אויף קידוש השם“.
„דאס יידישע וואָרט“, וויניפעג, מיי 6, 1955.

269. שטאַרקמאַן, משה

בוך פון יידישער קדושה און גבורה.
„פּאָלק און וועלט“, נ"י, מיריוני, 1969, ז' 13.

270. שרשלער, הערש

„אויף קידוש השם“.

„לשון און לעבן“, לאַנדאָן, יוני 1953;
„דרום-אפריקע“, יאהאנעסבורג, יולי, 1953;
„ארבעטער וואָרט“, פאריז, דעצ' 18, 1953.

271. שלום, ש. [שמערן, ש.]

וועגן „אויף קידוש השם“.
„טאָג מאָרגען-זשורנאַל“, נ"י, פעב' 14, 1954.

272. שמן, נ.

קידוש השם אין אושוויץ.

„דער אידישער זשורנאַל“, טאָראַנטאָ, אפריל 17, 1955;
„דער אַמעריקאַנער“, נ"י, דעצ' 16, 1955.

273. Howe, Irving

A book to remember.

“Freeland”, N. Y., July-Sept. 1958, p. 9-10.

2. געטא פאבריק 76

274. שולמאן, אברהם

פארצייכענונגען פון א לייענער.

„אונזער שטימע“, פאריז, אָקט' 21, 1967.

275. [Editor]

Browsing.

“Jewish Currents”, N. Y., Oct. 1968.

276. Slomovitz, Philip

Dramatic Lodz Ghetto poem.

“The Jewish News”, Detroit, May 10, 1968.

277. Steinberg, Alan A.

Poignant work about Jewish catastsrophy.

J. W. B. Circle, New York, Nov. 1968.

3. די וואָס זיינען נישט געבליבן

278. בן-צבי [נ. סיגאלאָווסקי]

נייע ביכער.

„אונזער אייגן וואָרט“, נ”י, מערץ 1974, ז’ 56-57.

279. שטאַק, צבי

איז געקומען דער אַנטרוגענער.

„אידישער קעמפער“, נ”י, יוני 15, 1973, ז’ 7-8;

„אונזער וועג“, פאריז, מערץ 22, 1974, ז’ 3-4.

280. שטערן, שלום

א יידיש שטעמל אין פוילן ערב חורבן.
„מאָרגן פרייהייט“, נ"י, אפריל 8, 1973.

281. שלעווין, בנימין

די וואָס זיינען נישט געבליבן.
„נייע פרעסע“, פאָריו, דעצ' 22, 1974.

4. יונג גרין מאַי

282. פעטשעניק, ל. מ.

ירחמיאל בריקס
„מאָזאָווער וואָכנבלאַט“, לוויוויטש, יולי 1939.

5. פאַפירענע קרוין

283. באַראַבאַן, אברהם

„די פאַפירענע קרוין“.
„יידישע צייטונג“, תל-אביב, נאָו' 28, 1969.

284. דאַמאַנקעוויטש, ל.

דאָס לעצטע דערשינענע בוך פון י. בריקס.
„אונדזער וואָרט“, פאָריו, יאָנ' 15, 1970;
„יום-טוב בלעטער“, יאָהאַנעסבורג, שבועות-נומער תש"ל.

285. פריד, י.

אין יאָמערטאָל פון לאַדזשער געטאָ.
„זאַמלונגען“, נ"י, זומער 1969, ז' 74-76.

286. קוטשינסקי, מאיר
 „ארבעטער-וואָרט“, פּאַרז, אַפּריל 25, 1969.
6. אַ קאַץ אין געטאַ
287. איוואַן, וואָלף-הערש
 אַ שרייבער וואָס האָט זיין וועג געפונען.
 „לעצטע נייעס“, תל-אביב, אויג' 7, 1959.
288. אַלרואי, יוסף
 מעשה בחתול.
 „הארץ“, תל-אביב, אַפּריל 22, 1966.
289. ברודם, אברהם
 חתול בגטו.
 „מאזנים“, תשכ"ו, ז' 263.
290. ברתנין, ק. א.
 חיים ומוות בעולם סגור.
 „מעריב“, מיי 26, 1961.
291. גראַנט, פרידריך פ.
 אַנטישמים חייבים לקרוא ספר זה.
 „יום-טוב בלעטער“, יאָהאָנעסבורג, ראש השנה תשכ"ג, 1962;
 „חרות“, תל-אביב, אויג' 27, 1963.
292. דימאָנדשטיין, ב.
 וועגן אַ קאַץ אין געטאַ.
 „ליטעראַרישע העפטן“, טאַנאַ, סאַליפּאַרניע, יולידעצ',
 1958, ז' 26.

293. האָרן, י.
קעץ נאַכן שטורם.
„די אידישע צייטונג“, בוענאַס איירעם, מערץ 1, 1953.
294. כרוכט, יוסף
ממד חדש בתיאור השואה.
„חרות“, תל-אביב, מיי 26, 1961.
295. לאַנדאָו, חיים
סיפורים על גיטו לודו'.
„על המשמר“, תל-אביב, אויג' 22, 1969.
296. לוי-ליסנר, הינדע
„חתול בגיטו“.
„הצופה“, תל-אביב, אויג' 12, 1966.
297. דער לעבעדיקער [חיים גוממאן]
אויפן ליטעראַרישן יריד.
„דער מאָרגען-זשורנאַל“, דעצ' 17, 1950.
298. לעיעלעם, א.
וועגן אַ קאַץ אין געטאַ.
„דער טאַג“, נ"י, אויג' 19, 1950.
299. מאַרק, בער
צווישן לעבן און טויט.
„איסוף“ אַלמאַנאַך, נ"י, 1961, ז' 78.
300. נייגער, ש.
וועגן „אַ קאַץ אין געטאַ“.
דער „טאַג“, נ"י, מערץ 5, 1950.

301. פרידלענדער, יוסף
מספרי השואה.
„למרחב“, תל-אביב, אפריל 15, 1966.
302. פרייליך, י.
שמועסן וועגן לימערצטור.
„אונזער וועג“, נ"י, אָקט' 15, 1953.
303. קאלמאַן, יהודית
„א קאץ אין געטאָ“.
„נייע פרעסע“, פאריז, יוני 9, 1968.
303. קליגער, נוח
בני-אדם וחתול — בנימו.
„ידיעות אחרונות“, תל-אביב, נאָו' 11, 1970.
305. ראָוויטש, מלך
וועגן פאראייביקן און טאָנצייטונגען.
„קענעדער אָדלער“, מיי 23, 1950.
306. ראָפּאָפּאָרט, יהושע
די מעטאָמאָרפּאָזע פון ירחמיאל בריקס „א קאץ אין געטאָ“.
„די יידישע פּאָסט“, מעלבורן, אפריל 5, 1963;
דאָרטן, אויג 7, 1964.
307. ראָפּאָפּאָרט, יהושע
„א קאץ אין געטאָ“.
„אונזער וועג“, פאריז, אפריל 17, 1970.

308. שולמאן, אברהם

„ס קאץ אין געטא“.

„אונזער שטימע“, פאריז, מערץ 19, 1955.

309. שולמאן, אברהם

נייער גילגול פון ירחמיאל בריקס „ס קאץ אין געטא“.

„אונזער שטימע“, פאריז, יאנ' 8, 1963.

310. Appel, John, J.

A corner of the Nazi hell in Lodz and
Auschwitz.

“The J.W.B Circle”, New York, March,
1960.

311. Grant, Frederic C.

Hell on earth.

“The Churchman”, Hartford, July, 1962.

312. Harris, Monte

“A cat in the Ghetto”.

“Tel Hai Kol Herut”, Dublin, Nov. 20,
1960, p. 35.

313. Horowitz, David

“A cat in the Ghetto”.

“The Western Jewish News”, Winnipeg,
April 11, 1963, p. 23.

314. Kabakoff, Jacob

Life in Lodz Ghetto.

“In Jewish Bookland”, N. Y., Feb. 1967, p. 3.

315. Knox, Israel

"A cat in the Ghetto".

"CALL", New York, Nov. 1959.

316. Litvinoff, Emanuel

Recounting the horror.

"The Jewish Chronicle", London, Jan. 1, 1960.

317. Tredlin

"A cat in the Ghetto".

"Tradition", New York, Sept. 1960.

318. W.D.T. [W. David Terror]

From Ghetto to crematorium.

"Jewish Affairs", Johannesburg, Jan. 1960.

319. Wallenrod, Reuben

Rachmiel Bryks' "A cat in the Ghetto".

"Books Abroad", Norman, Oklahoma, 1960.

320. Weinman, Jack W.

Stories by a survivor of Auschwitz.

"Jewish Currents", N.Y., April 1960.

.7 דער „קייסער“ אין געטאָ

321. ציאלטי, חנן

„אידישער קעמפער“, נ"י, אפריל 72, 1962, ז' 9-10.

322. בערנשטיין, מרדכי זון.
דער קייסער איז טאקע נאקעט, אבער...
„דא!“ מאַנטעווידעאָ, מיי 1962.
323. גלאַטשטיין, יעקב
„דער „קייסער“ אין געטאָ.“
„טאָג מאָרגען-זשורנאַל“, נ"י, יאָנ' 28, 1962.
324. זואַראַווסקי, יצחק [באַשעוויס, יצחק]
צוויי דאָקומענטן פון אידישער פּיין.
„פּאַרווערטס“, מערץ 19, 1961.
325. יאַקובאַוויטש, מאַרקוס
ווען טראַגזיס פון לעבן ברענגט צו הומאָר.
„היינט“, מאַנטעווידעאָ, יוני 27, 1962, זו' 5-8.
326. מינין, מ.
„דער „קייסער“ אין געטאָ.“
„אייגנס“, תל-אביב, נאָו-דעצ' 1964, זו' 12-13.
327. צוקער, פּאַניע
רומקאָווסקי און זיין קעניגרייך.
„זאַמלונגען“, נ"י, נומ' 23, 1961.
328. ראָוויטש, מלך
אויטאָביאָגראַפּישער ראַמאַן פון לאַדוּשער געטאָ.
„קענעדער אָדלער“, מאַנטרעאָ, נאָו' 13, 1961;
„די פּרעסע“, בוענאָס איירעס, אַפּריל 29, 1962.

329. ראַפּאָפּאַרט, יהושע
פון אַ קריטיקערס מאַגאזין.
„די יידישע פּאָסט“, מעלבאָרן, מיי 12, 1961.
320. שאַטאַן, חננאל
„דער „קייסער“ אין געטאָ.“
„דער פרייער געדאַנק“, פאַריו, נאָוו 1963, זײַ 17-18.
331. שוואַרצבוך, חיים
ה„קיסר“ בגטו ליצמנשטדט.
„אומר“, תל-אביב, יולי 28, 1961.
332. שטערן, שלום
דער שוידער פון גרויזאַמער ווירקלעכקייט.
„וואַכנבלאַט“, טאַראַנטאַ, אויג 7, 1969.
333. D. Az. [Dina Abramowitz]
Der Keyser in Geto.
Britanica Book of the Year 1962, p. 372.
334. Dori M. [Monte Harris]
“The King of the Ghetto”.
“Kol Herut”, Dublin, 1962, p. 123-124.
335. Liptzin, Sol
Despair and hope of Ghetto denizens.
“Jewish Bookland”, N. Y., Feb. 1962, p. 3.

ג ל א ס א ר *

אָפּיציונע — אַ דאַכשטיבל; אַנדערע זאָגן: הינטערשטער פליגל פון אַ געביידע.

אַרצפניק — אַ שווערע נאַגייקע.

ביבולע, ביבולקע — פּאַפּיראַסן-פּאַפּיר.

געמזונע (שיד, שטיוול) — דינער, ווייכער לעדער, געמאַכט פון שעפּסענע אָדער הירשענע פעלן.

דענקע — אַ פּערטל לבנהדיקער דאַשעק פון אַ היטל.

ווינקעס — מעטאַלענער אָפּפּאַל פון אַ מאַשין, מעטאַלענע שפּענער.

טאַמפּאָן — אַ פּאַרשטאַפּער; צונויפגעפּרעסעטע מאַרלע (גאַזע) אין אַ גאַזמאַסקע צו פּילטירן די לופט.

טרעפעס — הילצערנע שיד; ליטווישע יידן האָבן עס גערופן קלומפּעס.

יאַבצוק, יאַביצאַק, יאַפּצאַק — טשאַלנט פון צעריבענע קאַרטאַפּל.

כאַש — אין אַ שבת-איינוועלע. ניט אויפגעקלערט.

נאַגעוויצעס — ניט אויפגעקלערט.

פּאַראַבעק — באַטראַק, געדונגענער פּויער ביי אַ פּריץ צו טאָן ערד-אַרבעט.

פּאַשאַק — געשטרייפּטע מלבושים פון טורמעניקעס, קאַצעטניקעס.

די קאַצעט-מלבושים זיינען ס'רוב געווען געשטרייפּט אין

ווייסע און בלויען פאַסן אין דער לענג.

פּופּלער, פּופּליאַק — פּרעסער, זולל-וסובאַניק.

* טייל טייטשן אויסגעפונען ביים לאָדזשער פענמענטש גרשון פּאַגעל, טייל — ביי אונזערע פּילאַגאָן.

פיעגעט — זומער־שפרענקלעך.

פלאַנדעקע — ברעזענטענער איבערדעק.

פריטשע — נארע אין קאזארמעס, איינע איבער דער אנדערער;
געלעגער פון ברעטער.

פשיגוב (פּויליש) — טייל פון פּוס, וואו מען פארשנורעוועט די
שיכבענדלעך.

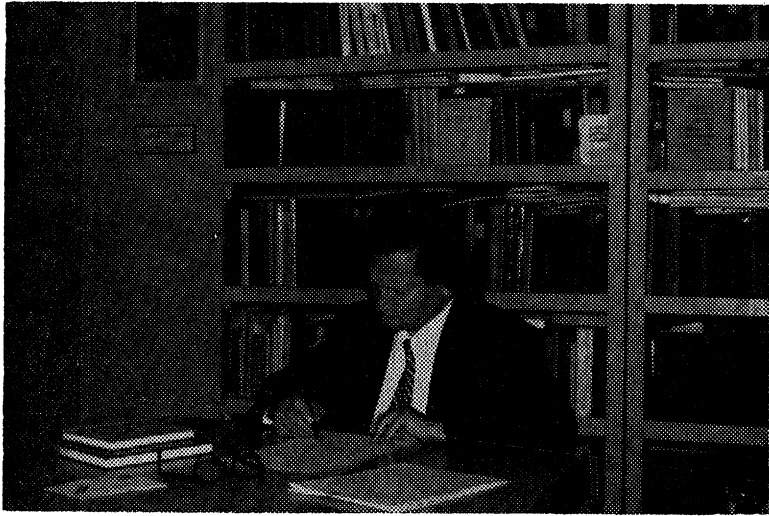
צאָפּע — אַ טשעפּיק.

קאַמעניצעס — העכערע געמויערטע הייזער.

קאַשטאַנען־קלייטער — קאַשטאַנען־קליי.

קיערָאָוּניק — דירעקטאָר, אָנפירער.

שאַמאָט — אַ ספּעציעלער סאַרט ציגל, וואָס האַלט אָן היץ, געניצט אין
שכּת־איוועלעך.

י. ברוקס ביים שרייבן

דעם מחברם אייניקלעך מישקעט און שרית

א י נ ה א ל ט

1. אריינפיר — סאל ליפצין — — — — — 7
2. מיין הייליקער חוב — הינדע בריקס — — — — — 10
3. א פאר באמערקונגען — בערל כהן — — — — — 11

די אנטלויפערס

1. אזוי האט זיך עם אנגעהויבן — — — — — 13
2. אנטלויפערס — — — — — 21
3. קאשמאר פון גאז — — — — — 27
4. איך אנטלויף — — — — — 33
5. מיר לויפן קיין ווארשע — — — — — 39
6. איך לויף צוריק קיין לאדזש — — — — — 49
7. אין דייטשער געפאנגענשאפט — — — — — 63
8. רויב, פייניקונגען, רציחות — — — — — 71
9. מען פירט אונדז קיין דייטשלאנד — — — — — 74
10. ארויסגעפירט פון לאגער — וואוהין? — — — — — 88
11. אין לאגער קאביעזשין — — — — — 109
12. איך ווער באפרייט פון געפאנגענשאפט — — — — — 114
13. אין סקארזשיסק — אויף נייע צרות — — — — — 119
14. אין קאלושעק — — — — — 129

15. מיר קומען אן קיין לאדזש — — — — — 135
 16. באגעגעניש מיט מרדכי געכירטיג — — — — — 142
 17. באזוך ביי יוסף וואולף — — — — — 151

פון גסיסה צום לעבן

1. דעפארטירט קיין אוישוויץ — — — — — 159
 2. מען טראנספארטירט אונדז קיין דייטשלאנד 164
 3. אין אנדערע קאצעמן — — — — — 166
 4. די ווילדע חיה — — — — — 174
 5. די ערשמע וואכן — — — — — 177
 6. מען נעמט צו אונדזער וועש — — — — — 183
 7. א תליה — — — — — 184
 8. נייע דייטשן — נייע צרות — — — — — 187
 9. צוריק אין ברוינשווייגער לאגער — — — — — 198
 10. אין לאגער וואמענשמאט — — — — — 201
 11. פון „שווייץ“ אין א טויטלאגער — — — — — 206
 12. מיר ווערן באפרייט — — — — — 209
- כיבלאגראפיע — — — — — 215
 גלאסאר — — — — — 263

*In memory
of my
unforgettable husband
Rachmil Bryks*

Irene Bryks

THE FUGITIVES

FROM AGONY TO LIFE

by

RACHMIL BRYKS

New York, 1975